

ԼԵՒՈՆ ԶՈՐՄԻՍԵԱՆ

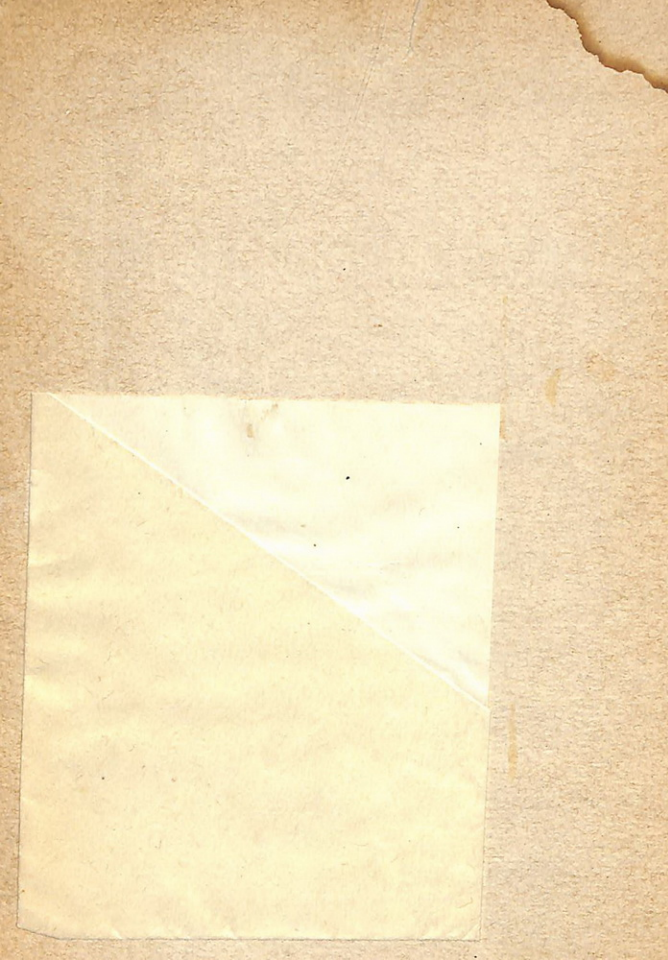
ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ

(ՎԵՐԱԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՓՈՐՁ ՄԸ)

Փ Ա Ր Ի Ձ

1946

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ
ԵՒ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ

Գրքի գույքը չի պրիմա

9(47.925)
9-76

ԼԵՒՈՆ ՉՈՐՄԻՍԵԱՆ

ԵՏՈՒԳՆԱԶԱՏՄԱՆ Է 1981 թ.

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ

(ՎԵՐԱԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՓՈՐՁ ՄԸ)

~~827~~ 29/49
A II 32265

ՓԱՐԻԶ

1946

Imp. ARAXES, 46, rue Richer, Paris (9)

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

1939-45ի համաշխարհային պատերազմը, ինչպէս նախորդը, յեղափոխական պատերազմ մը եղաւ. այսինքն մարդոց եւ ժողովուրդներու կեանքի ըմբռնումները յեղաշրջող, ընկերային, տնտեսական ու քաղաքական ստացած վիճակներու վերագնահատման մղող, նոր պահանջներ ու արժէքներ երեսան հանող պատմական մեծ երեւոյթ մը:

Պատերազմին այդ յատկանիշը մեր պզտիկ իրականութեան մէջ ալ կը նշմարուի: Բազմաթիւ երեւոյթներ կան որոնք կը մատնեն հին, արմատացած մտայնութիւններու փոփոխութիւն մը եւ նոր տրամադրութիւններու սկզբնաւորութիւն մը: Հետեւաբար, անհրաժեշտ կը թուի ընդհանուր ակնարկ մը նետել մեր մօտաւոր անցեալին վրայ, տարածած աշխատանքներուն և ստացած արդիւնքին վերագնահատման փորձ մը կատարել ու միեւնոյն ատեն ցոյց տալ ներկայ պայմաններուն մէջ, մեր կեանքին տիրապետող հիմնական խնդիրները ու անոնց լուծման ճեղք մը առաջարկել:

Այդ փորձը կատարել ուզող ռեւէ մարդ, առաջին վայրկեանէն իսկ ինքզինքը կը գտնէ մեր կուսակցութիւններու գործունէութեան առաջ: Անուրանալի է մեր կեանքի մէջ, վերջին 60-70 տարիներուն, կուսակցութիւններու տիրապետող դիրքը մեր հանրային գործերուն մէջ, եւ հետեւաբար անոնց բարոյական պատասխանատւութիւնը մեր նախատաքին վրայ:

Զափագանց դժուար է անաչառ ու անկողմնակալ
ֆննութիւն մը այն դէպքերուն, որոնց մէջ ենք ապրած :
Այս կամ այն կազմակերպութիւնը եւ անձերը մասնաւոր
կերպով ֆննադատելու ոգի մը եւ նկատում մը չունեցող
մէկն իսկ, կը դժուարանայ շատ անգամ նոտարկայական
տեսակէտ մը եւ վնիւ մը կայացնելու : Այսուհանդերձ,
անհրաժեշտ կը թուի գնահատում մը կատարել շրջանի
մը վրայ որ փակուած կը նկատուի այլեւս :

Նման փորձ մը ո՛չ միայն առիթը կը ըստեղծէ բնորոշ-
ելու մեր կուսակցութիւններու գործելակերպը, այլ եւ
հնարաւորութիւն՝ մեր ժողովուրդի թերութիւններն
ու բացասական գիծերը երևան հանելու : Ինչքան անդա-
դառնանք մեր վրայ, մեր ազգային նկարագրի հիմնական
երեսները ֆննենք, այնքան դիւրացուցած կ'ըլլանք մենք
զմեզ լաւ նանչնալու անհրաժեշտ գործը :

Փոխանցման եւ սպասողական շրջանի մը մէջ կ'ապ-
րինք, ինչպէս միւս բոլոր ժողովուրդները : Այս պատե-
րագրի հաշուեյարդարին, նոր կացութեան մը մէջ պիտի
գտնենք ինքզինքնիս : Աշխատանքի նոր ասպարէզներ պի-
տի բացուին վստահաբար մեր առջեւ ու հիմակուրնէ
պէտք ունինք նուագագոյն սխալներով գործունէութեան
ուղի մը գծելու :

Կուսակցական ըլլալը անհրաժեշտ պայման չէ՝ կու-
սակցութիւններու գործունէութիւնը ֆննելու բարոյա-
կան իրաւունքը ունենալու համար : Անկուսակցական ըլ-
լալը հոգեկան աւելի նպաստաւոր կ'լինայ մը կ'ենթադրէ,
առանց կիրքի եւ փնախնդրութեան ֆննելու անցեալը :
Միւս կողմէ, կուսակցութիւններու գործունէութեան
հետեւանքները կրած է ո՛չ միայն կուսակցականը, այլ
նաեւ ամբողջ ժողովուրդը : Այս պարագան իսկ, իրա-
ւունքը կու տայ կուսակցական չեղողի մը կարծիք յայտ-
նելու կուսակցութիւններու անցեալ եւ ներկայ գործու-

նէութեան մասին: Այս կարծիքը անոնց ներքին կեանքին միջամտութիւն մը չենթադրեր եւ ո՛չ ալ յաւակնոտութիւն մը՝ խրատ ու դաս տալու: Պարզ Հայու սրտցաւորութիւնը ինքնին բաւական է բացատրելու այս գրգռչկին պատրաստութիւնը:

Կուսակցութիւններու պատմութիւնը չէ որ տրուած է այստեղ եւ ոչ ալ անոնց ծրագրի, հետապնդած նպատակներու եւ գործածած միջոցներու ամբողջական բնութիւնը: Ուսումնասիրութիւն մը չէ այս հետեւաբար, այլ անցեալի գործերու ընդհանուր ոգին տեսնելու եւ անոր հետեւանքները չափելու աշխատանք մը և իր վերջին մասովը՝ մեր ներկայ իրականութիւնը բնական, մեր եւ հայրենիքի յարաբերութիւնները նշդելու փորձ մը:

Այս աշխատանքին սահմաններէն ամբողջապէս դուրս կը մնայ մեր հայրենիքին մէջ տեղի ունեցած հին թէ նոր գործունէութեանց փնտրութիւնը:

---

1. — ԳԱՂՈՒԹՆԵՐՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆԸ

Ազգային Սահմանադրութիւնը. — Ազգային մարմինները. — 90ական բուսականներէն վերջ՝ կուսակցութիւններու ազդեցութիւնը այդ մարմիններուն վրայ :

1860ի Ազգ. Սահմանադրութիւնը, թրջահայ ժողովուրդը իբրեւ հաւաքականութիւն կազմակերպելու լուրջ եւ օգտակար փորձ մըն էր: Պատրիարքներու, ամիրաներու, թուրք կառավարութեան ծառայող պաշտօնատարներու, հարուստ եւ ազդեցիկ մարդոց կամայական եւ անպատասխանատու գործունէութեանց վերջ դնելու ճիգ մը: Հեշտութեամբ եւ առանց ընդդիմութեան չընդունուեցաւ եւ չկիրարկուեցաւ կեանքի մէջ Սահմանադրութիւնը: Երկար տարիներու գաղափարական պայքարի մը շնորհիւ միայն կարելի եղաւ հայ ժողովուրդին հանրային գործերը խլել կարգ մը առանձնաշնորհաւ մարդոցմէն եւ ժողովուրդին մէկ մասը գոնէ մասնակից դարձնել հաւաքական աշխատանքին:

Ազատականներու եւ պահպանողականներու պայքարը, Եւրոպայի մէջ ուսում առած եւ Եւրոպայի ընկերային շարժումներուն եւ յեղափոխական գաղափարներուն շունչով մեծցած երիտասարդութեան մը ջանքերուն շնորհիւ, յանգեցաւ կղերա-պահպանողական մտայնութեան նահանջին եւ զիջումներուն:

Աղգ. Սահմանադրութիւնը՝ ժողովրդական զանգուածներու կամքը եւ ձգտումները հաշուի առնող եւ արժեցնող կազմակերպչական դրութիւն մըն էր, իր առեւտրի ժողովրդավար պետութիւններու սահմանադրութեան ընդօրինակուած։ Օրէնսդիր մարմինը, այսինքն Աղգ. Երեսի. ժողովը թէեւ քաղաքատիճան քուէարկութեամբ մը ընտրուած էր, բայց ի վերջոյ ժողովուրդէն բխած ըլլալու նկարագիրը ունէր։ Անոր ենթարկուած ու պատասխանատու էր գործադիր իշխանութիւնը, որուն պետը Պատրիարքն էր։ Հայ կղերը, հայ պետականութեան կորուստէն ի վեր մանաւանդ, իր կրօնական կոչումին միացուցած էր քաղաքական իշխանութեան դերը։ Ինչպէս ուրիշ ժողովուրդներու մէջ, կղերը երբեք չէ գոհացած հոգեւորական պաշտօնով, ու միշտ աշխատած է իր հեղինակութիւնը պահել քաղաքական գործերու մէջ եւս։ Ինչպէս Պապերը՝ եւրոպական ժողովուրդներու մէջ, մեր Կաթողիկոսներն ու Պատրիարքներն ալ, Գրիգոր Լուսաւորիչէն ու Մեծն Ներսէսէն սկսեալ մինչեւ Գէորգ Ե. Կաթողիկոսը եւ Զաւէն Պատրիարք, ուղած են եւ շատ անգամ յաջողած մեր թագաւորները, իշխաններն ու նախարարները իրենց ազդեցութեան տակ պահել, եւ կամ անոնց անհետացումէն ետք, իրենց ձեռքին մէջ կեդրոնացնել քաղաքական ղեկավարութիւնը մեր ժողովուրդին։

Մեր Սահմանադրութիւնը, թէեւ իր զանազան յօդուածներուն եւ տրամադրութիւններուն մէջ, հակակղերական ոգի ցոյց չի տար, բայց իր հոլթեամբ չի դադրիր կղերի ազդեցութիւնը եւ հեղինակութիւնը պակսեցնող օրէնսդրութիւն մը ըլլալէ։ Երեսիօրինական ժողովի կողմէ ընտրուած Պատրիարքը իր կողքին ունէր Աղգ. Կեդր. Վարչութիւնը, որուն խորհուրդով եւ թելադրութեամբ միայն պարտաւոր էր շարժիլ։ Նոյն դիր-

քին մէջ կը գտնուէին նաեւ Առաջնորդները՝ իրենց կողքին ունենալով Քաղաքական Ժողովները, ընտրուած Գաւառական Ժողովի կողմէ։

Շատ հասկնալի է որ Երեսփոխանական եւ Քաղաքական Ժողովներու անդամ եղողները՝ իրենց մտաւորական արժանիքին, փորձառութեան եւ կարողութեան համար ընտրուած չըլլային միայն, այլ իրենց տնտեսական ու ընկերային դիրքով աչքառու մարդիկը։ Շատ հասկնալի է նոյնպէս որ նման տարրերով կազմուած մարմինները հարազատ արտայայտիչը չըլլային Ժողովրդական տրամադրութիւններուն։ Այսու հանդերձ ուշագրաւ երեւոյթ է որ ատենի ըմբռնումով աղատամիտները մուտք գործած էին Ժողովներէ ներս ու յաջողած կամայականութիւնները մեղմելու, պահպանողական ուղին ցնցելու եւ պատասխանատուութեան ղեացումը դնելու ղեկավարներու գործունէութեան մէջ։ Սուլթան Համիտի կողմէ Սահմանադրական կարգերու դէմ դըրուած արգելքէն առաջ, «աղա»ներու պահպանողական խմբակը ծանր հարուածներ կրած էր։

Մինչեւ կուսակցութիւններու ստեղծումը հայ կեանքին մէջ, ազգային մարմիններու մէջ տիրապետութեան պայքարը Եւրոպայի աղատական ոգիի եւ արեւելեան կամայականութեան միջեւ եղած պայքար մըն էր։ Դժուար աշխատանք է ստուգել կուսակցութիւններու ազդեցութեան չափը այդ մարմիններուն մէջ, իրենց կազմութենէն յետոյ։ Բայց կասկածէ դուրս է, որ զազմունի ու դաւադրական գործունէութիւնը որդեգրող կուսակցութիւններուն կը մասնակցէին աղատական ուղին ներկայացնող շատ մը անձեր, որոնք թաքուն կերպով ազգային մարմիններու մէջ կ'աշխատէին կուսակցականի հոգեբանութեամբ, կուսակցական տեսակէտներ պաշտպանելով։ Իրենց մէջ կուսակցականներ չպարու-

Նակող մարմիններն իսկ, իրենց գործունէութեան մէջ միշտ հաշուի կ'առնէին կուսակցութիւններու դերքն ու տեսակէտը ներկայացած խնդիրները լուծելու առեն:

Համիտեան բռնակալութեան շրջանին, կուսակցութիւններու հմայքն ու հեղինակութիւնը չափազանց զօրաւոր ու ազդեցիկ էր: Ոչ միայն ժողովրդական համեստ խաւերը ակնածանք, դորով ունէին անոնց հանդէպ եւ ամէն միջոցներով կ'օժանդակէին, Սուրբ Գործիմ մասնակցած ըլլալու ներքին հոգեկան գոհունակութեամբ եւ հպարտութեամբ, ո'չ միայն մտաւորական շրջանակները դադափարականօրէն կապուած էին հայ յեղափոխութեան շարժումին, այլ նաեւ կուսակցութիւնները ազգամիստ նկատող, անոնց գործունէութենէն փորձանք միայն սպասող յետադիմական, զգուշաւոր տարրերը միշտ հաշուի առնել պարտաւորուած էին դանօնք, վախի ազդեցութեան տակ իսկ:

90ական թուականներէն ետք, պետական բռնատիրութեան դէմ, դաւադրական գործունէութեամբ պայքարող կուսակցութիւնները, մասամբ իրենց դադափարականութեամբ եւ մասամբ իրենց առթած վախով՝ կ'ազդէին շատ մը ազգային մարմիններու որոշումներուն վրայ: 1908ի Օսմանեան Սահմանադրութենէն ետք, այդ մարմիններու կազմութեան եւ անոնց գործունէութեան վրայ՝ կուսակցութիւններու ազդեցութիւնը իսկապէս տիրապետող էր: Հակակուսակցական տրամադրութիւնները միշտ ալ զօրաւոր եղած են հայ կեանքի մէջ, այսու հանգերձ կարեւոր եւ վճռական որոշումներու տեսն, անկազմակերպ անկուսակցական ոգին միշտ տեղի տուած է:

Հիմա ալ նոյնն է պարագան: Օտար աշխարհներու մէջ ապրող հայ ժողովուրդի ազգային ղեկավար մարմինները կարելի է ըսել որ ամբողջապէս կը գտնուին

կամ կուսակցականներու ձեռքը եւ կամ անոնց ուղղակի ազդեցութեանը տակ: Անհերքելի իրողութիւն մը կայ: Ազգային մարմիններու կողմէ տրուած որոշումները, մեծ մասամբ նախապէս տրուած են կուսակցական ժողովներու մէջ: Այս մարմիններուն մասնակցող կուսակցականները՝ իրենց պատկանած կազմակերպութեան հրահանգներով կը շարժին ու կ'աշխատին կուսակցական որոշումները անցնել ժողովներուն մէջ: Շատ հասկնալի ու բնական է այս երեւոյթը, եւ մենք կը հաստատենք զայն իբրեւ փաստ, ոչ թէ իբրեւ դատապարտութիւն:

Այս իրականութենէն կը հետեւի որ մեր հանրային կեանքի իսկական ղեկավարութիւնը կը գտնուի կուսակցականներու ձեռքը, քան թէ ժողովրդական քուէարեութեամբ ընտրուած կամ այլ ձևով նշանակուած ու ազգային որակուած մարմիններու ձեռքը:

Մեր ժողովուրդին մէջ, իրենց թիւով աննշան համեմատութիւն մը կազմելով հանդերձ (*), կուսակցութիւնները տիրապետող ազդեցութիւն մը ունին մեր հանրային կեանքին վրայ: Անկազմակերպ զանգուածները, հակառակ թիւը կազմելուն եւ հակառակ նաեւ արժէքաւոր տարրերը ունենալնուն, միշտ պարտաւորուած են փոքրամասնութիւն եղող բայց կազմակերպուած խմբակցութիւններու հետեւորդը միայն ըլլալ ու կրել անոնց գործունէութեան հետեւանքները:

Կուսակցութիւնները ժողովուրդի ամբողջութենէն զատելու հոգեբանութեամբ չէ որ կը հաստատենք այս

(*) Արտասահմանի մէջ մէկ միլիոնի հասնող հայութեան մէջ, հաւանաբար 20,000ի չեն հասնիր բոլոր կուսակցականները, այսինքն կը կազմեն 2 %ը միայն ժողովուրդին:

իրողութիւնը: Անոնք ալ ժողովուրդին մասը կը կազմեն
եւ իրենց պատկանած կազմակերպութիւնն ալ կը ձգտի
ժողովուրդի բարօրութեան: Անոնց անջատ կազմակեր-
պութիւնը ստեղծած է սակայն ինքնուրոյն նկարագիր մը
եւ ոգի մը որ չի նոյնանար ժողովուրդի ընդհանուր ո-
գիին եւ տրամադրութեան հետ: Ասոր համար իսկ կ'ար-
ժէ ակնարկ մը նետել ընդհանրապէս կուսակցութիւննե-
րու ծագումին եւ էութեան վրայ:

2.— ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՆՆԵՐՈՒ ԾԱԳՈՒՄԸ

Ի՞նչպէս եւ ինչո՞ւ կազմուած են կուսակցութիւնները . — Կուսակցութեան սահմանումը . — Կուսակցականի մը յատկանիշերը . → Կուսակցութիւններու կազմութեան մէջ պատմութեան դերը . — Իրապաշտութիւնը . — Նպատակ եւ գործելակերպ . — Յեղափոխական եւ պահպանողական կուսակցութիւններ :

Երկար դարեր, մարդկութիւնը՝ թաղաւոր, կայսր, իշխան, նախարար, զօրավար, աւատապետ եւ այլ անուններով կոչուած պետերու իշխանութեան տակ ապրած է : Այդ պետերը առաւելագէտ իրենց անձնական վայելքներով մտահոգուած են եւ այն չափով միայն զբաղած են իրենց ենթարկուող մարդոց կեանքով եւ հանրային գործերու լաւ եւ արդիւնաւոր կազմակերպութեամբ, որ չափով որ պէտքը զգացած են իրենց անձնական հեղինակութիւնը եւ ուժը զօրացնելու կամ մրցակցի մը դէմ պաշտպանուելու համար : Այդ չըջաններուն մարդոց ընկերային դերը կայացած է պետին ծառայելու, պետին օգտակար գործ մը ընելու ըմբռնումին մէջ : Իրենց անձին համար ապրելու զգացողութիւնն իսկ կորսնցուցած են մարդիկ, դառնալով պարզ առարկաներու մեքենաներ՝ պետի քմահաճոյքին խաղալիք :

Պետին եւ հասարակ մարդուն յարաբերութեանց այս հիմնական ոգին, զանազան շրջաններու մէջ եւ զանազան ատեններ տարբեր երանգաւորումներ եւ կերպարանք էր ստացած: Բայց իր էութեամբ մնացած էր նոյնը: Երեւութական եւ արտաքին չէր միայն յարաբերութեանց այս ձեւը: Բնական վիճակ մըն էր, մարդոց ներքին ապրումներուն, հաւատալիքներուն եւ կեանքի ըմբռնումին մէջ տեղաւորուած:

Այն օրէն երբ մարդիկ իրենց սեփական կեանքը ինքն իր մէջ նպատակ մը ընդունած են ու իրենց անձը՝ միայն պետին ծառայող մեքենայ մը նկատելէ դադարած են, այդ օրէն սկսեալ հաւաքական կեանքն ալ նոր բովանդակութիւն մը ստացած է: «Ինչո՞ւ ապրիլ պետին համար եւ ո՛չ թէ իրեն համար» հարցումը ինքզինքին տուող մարդը բարձրացած կ'ըլլայ նախ իր անձին մէջ արժէք մը տեսնելու գիտակցութեան, յետոյ՝ պետին անքննելի ու անվիճելի հեղինակութեան հանդէպ կասկածանքին: Մտքին մէջ սպրդած ու տեղաւորուած այս երկու զգացողութիւնները կը մղեն մարդը ինքնաբերաբար արդարութեան եւ հաւասարութեան պահանջին, իրաւունքի փնտռտուքին: Այս վիճակին հասնող միտք մը՝ դժգոհ մըն է այլեւս: Դժգոհ՝ իր անձնական կեանքէն, շրջապատի պայմաններէն: Դժգոհութիւնը կ'ենթադրէ զայն ստեղծող պայմանները փոխուած տեսնելու ցանկութիւն մը, հետեւաբար նաեւ տրամադրութիւն մը այդ ցանկութեան ուղղութեամբ աշխատանք մը, ճիշդ մը ընելու:

Նոյն հաւաքականութեան մէջ ապրող մարդոց բոլորին համար կեանքի նոյն պայմանները ստեղծուած չէին, որպէսզի դժգոհութեան որդը ամէնուն մէջ, միեւնոյն ատեն, նոյն ձեւով եւ սաստկութեամբ կրծէր հոգիները: Հաւաքական կեանքի աստիճանական զարգաց-

ման ու բարդացման զուգընթաց, մէկ կողմէ անհատականութիւնը կը շեշտուէր մարդոց մէջ, այսինքն ուրիշէ մը զանազանութիւն, տարբերելու վիճակը, միւս կողմէ կը փոխուէին իւրաքանչիւրը շրջապատող պայմանները: Հետզհետէ հաւաքականութեան մէջ շերտաւորումներ կը ստեղծուէին, տնտեսական վիճակի, ապրուստի ձեւերու և միջոցներու տարբերութիւններ: Մարդոց իւրաքանչիւրին ունեցած նիւթական վիճակը կը սահմանէր նաեւ մարդուն դիրքը ընկերութեան մէջ: Դժգոհութեան չափն ու մեծութիւնը կը փոխուէր մարդէ մարդ: Կեանքին ստեղծած այս տարբերութիւնը ձեռնտու ալ էր պետերուն: Անոնց համար վտանգաւոր կը դառնար դժգոհութեան հաւասար սաստկութեամբ ընդհանրացումը մարդոց մէջ:

Ամէն մարդու մէջ, զիրար հակասող երկու ձգտումներ կան: Միշտ ուրիշէ մը տարբերելու պահանջը եւ ուրիշի մը նմանելու պահանջը: Մարդկային ընկերութեան կեանքին մէջ ալ անդրադարձումը կը տեսնենք անհատին մէջ ապրող այս հակադրութեան: Մարդիկ իրարու դէմ, իրարու ի վնաս կ'աշխատին իրարմէ զանազանութեւնը համար, միւս կողմէ իրարու հետ գործակցաբար կ'աշխատին իրարու նմանելու համար: Պատմութեան շատ մը բարդութիւնները թերեւս կը բացատրուին այս հոգեկան վիճակով:

Դժգոհութեան մղումով, կեանքին մէջ փոփոխութիւ մը ստեղծել ուզող մարդը, երկու կարելիութիւն ունի գործունէութեան: Ապաւինիլ իր սեփական ուժերուն, ճամբայ մը բանալու համար կեանքին մէջէն եւ կամ իր ուժերու տկարութիւնը եւ անբաւարարութիւնը զգալով, գործակցութիւն մը ստեղծել իրեն պէս ուրիշ դժգոհներու հետ: Առաջին միջոցը ո՛չ միայն անձնական ուժերու վրայ լայն վստահութիւն մը եւ հաւատք մը կ'են-

Թաղրէ, այլ ուրիշներու դժգոհութիւնը անտեսելով, արհամարհելով եւ նոյն իսկ սաստկացնելով, իր անձին դոհացումներ դտնելու տրամադրութիւն մը: Երկրորդ միջոցը՝ անհատական միջոցներու անբաւարարութեան գիտակցութիւն մը ենթադրել տալով մէկտեղ, հաւաքական դոհունակութեան մէջ անձնական դոհացում տեսնելու կեանքի ընդհանուր ըմբռնում մը ցոյց կու տայ: Առաջին միջոցի հետապնդումը անհատապաշտութիւնն է, իր նմանը արհամարհելու ոգին, բնութեան տարրերը եւ մարդերը իրեն ծառայեցնելու ոգին, որ կ'աստուածացնէ անձը, կեանքի գերազոյն նպատակը անձի տարածման եւ մեծութեան մէջ կը տեսնէ: Այս ըմբռնումին մէջ կեանքը տեւական պայքարի ձեւով պատկերացնելու եղանակ մը կայ, միջոցներու մէջ խտրութիւն չդնելու ոգի մը: Բոլոր մարդոց կողմէ այս տեսակէտին իւրացումը անհնարին կը դարձնէ հաւաքական կեանքը: Անկարելի է մարդկային ընկերութիւն եւ ընկերական կեանք հիմնել այս ըմբռնումին վրայ: Անոր գործադրութիւնը հնարաւոր է քանի մը մարդոց համար միայն, եթէ միւսները հրաժարին այդ սկզբունքին կիրարկումէն եւ կրաւորականութեամբ ընդունին խումբ մը բացառիկ մարդոց անսահման փառասիրութիւնը:

Երկրորդ միջոցը կազմակերպութիւն մը կը նշանակէ: Նման կամ իրարու մօտ պահանջներ ունեցող մարդոց համախմբում մը ուր իւրաքանչիւրը իր անձնական դոհացումներէն մասնակի զիջումով մը կը մտածէ նաեւ իր նմանին ալ դոհացումներ դտնելու մասին: Տեսականորէն աւելի ողջմիտ եւ բարոյականորէն աւելի ընդունելի ձեւ մըն է այս անշուշտ: Որովհետեւ այդ միջոցով, մարդոց ամբողջութիւնը կրնայ իր պահանջներուն դոհացումը ստանալ: Հակառակ ասոր, բազմաթիւ են դժ-

5468
22-1
32265
A II

ուևարութիւնները մարդոց այս եղանակը որդեգրել տալու: Անոնց մեծ մասը կու գայ մարդուն խառնուածքէն ու նկարագրէն:

Մարդը ինքնահաւան արարած մըն է, բնականօրէն իր ուժերը գերգնահատող: Երկար տարիներու փորձառութենէն ետք միայն կը հաւատայ անհատական ուժերու անբաւարարութեան եւ փոքրութեան: Միւս կողմէ, մարդը նախանձոտ է ու սնափառ. ուրիշներուն իրմէ աւելի լաւ, բարձր, բարեկեցիկ ըլլալու պարագան դիւրութեամբ չի մարսեր, ու հակառակ այս զգացումին, ուրիշներէն աւելի բարձր ըլլալուն մէջ կը գտնէ իր դոհունակութիւնը: Կը բաւէ որ մէկը իր բարեկամէն, ծանօթէն, զրացիէն աւելի լաւ ըլլայ, որպէսզի դոհացած զգայ ինքզինքը: Ինքն իր համար, ինքն իր մէջ դոհացումներ փնտռելէ աւելի, ինքզինքը ուրիշին հետ բաղդատելով, ու այդ բաղդատութեան մէջ իր անձը բարձր դասելով միայն բաւարարուած կը զգայ: Ընկերային իմաստով, մարդուն մէջ կայ նաեւ հաւաքականութեան ստեղծած պարտականութիւններէն ու կապանքներէն ազատ մնալու պահանջը: Հաւաքապէս կատարուած աշխատանքի մը մէջ, իւրաքանչիւրը իր բերած բաժինը կ'ընդունի ուրիշի մը կամ հաւաքականութեան հաշուոյն կատարուած զոհողութիւն, եւ երբեք անոր մէջ չի տեսներ իր անձին ունեցած օգուտը: Միշտ կը կարծէ որ իր դործէն ու աշխատանքէն ուրիշները կ'օգտուին առաւելապէս ու ինքը զոհողութիւն ընողն է:

Անբացատրելի հակասութիւններով լի է սովորական մարդու հոգին: Հաւասարութեան զօրաւոր զգացում մը ունի, բայց միեւնոյն ատեն կը հանդուրժէ զօրաւոր եւ արժեքաւոր ըսուած մարդոց պարտադրութիւններուն, անհանդուրժելի գտնելով իրեն նման եւ հաւասար մար-

դոց հետ աշխատակցելու վիճակը։ Աղատութեան զօրաւոր պահանջ մը ունի, բայց այդ աղատութիւնը կատարող ընկերային կարգերու լուծին տակ կը դնէ վիզը, գոհանալով աղատութեան խարուսիկ ու թեթեւ ձեւերով։ Արդարութեան զօրաւոր բնադդ մը ունի, բայց կը մարսէ ամենամեծ անարդարութիւնները թէ՛ իր անձին եւ թէ մանաւանդ ուրիշներուն հանդէպ կատարուած։

Այս հանելուկ մարդ արարածը գիտակցութեան որոշ աստիճանի մը բարձրանալէ յետոյ միայն կրնայ ըմբռնել ընկերային, հաւաքական կեանքը իր հիմնական տրեւանքներով եւ որոշել իր տեղն ու դիրքը ճշգրիտ կերպով այդ կեանքին մէջ ու աշխատիլ գոհ հոգեկան վիճակով։

Ի վերջոյ, մարդկային ընկերութեան եւ անհատին փրկութեան խնդիրը գիտակցութեան հարց է։ Այդ գիտակցութեան հիմնական տուեալը անձէ անձ ու անձի եւ հաւաքականութեան միջեւ շահերու հակամարտութիւն չտեսնելու ոգին է։ Անհատապաշտութիւնը եւ աստիճութիւնը մերժող այդ ոգին, եթէ բոլորին սեփականութիւնը դառնայ, կը դադրին կեանքի բոլոր բարդութիւնները եւ ապականութիւնները։ Այդ ոգիին ընդհանրացումին մէջ, իրենց անձին համար վնաս տեսնողներ եղած են, կան ու միշտ պիտի ըլլան։ Հետեւաբար նաեւ եղած են ու պիտի ըլլան այդ ոգիին ընդհանրացման դէմ աշխատողներ եւ արգելք հանդիսացողներ։

Այդ ոգիին մէջ ո՛չ միայն իրենց անձին, այլ ամբողջ մարդկութեան համար օգուտ տեսնողներն ալ շատ են սակայն։ Կեանքի մէջ անմիջական շահ եւ օգուտներ միայն փնտռող եւ տեսնող մարդիկ դժուարութիւն կը քաշեն այդ ոգիին բարեբար հետեւանքները չափելու։ Անմիջականին մէջ միայն ասլելու վարժուած մարդը շատ յուսախարութիւններու կ'ենթարկուի սակայն։ Նրբ գիտակցութիւն կ'ըսենք, կ'ըմբռնենք ճիշդ, մնայուն եւ

Հիմնական շահերը տեսնելու կարողութիւնը, առօրեայէն անդին պատկերացնելու մտքի կարողութիւնը: Ամէն մարդ իր անհատական կեանքին մէջ, դիտած ըլլալու է որ շատ անգամ ժամանակաւոր եւ անմիջական շահերը չեն ետնադնար մնայուն եւ տեւական շահերուն: Շատ անգամ, մարդ իր անձնական կեանքին մէջ կը հրաժարի ժամանակաւոր, մանր շահերէն՝ ձեռք ձգելու համար մշտական մեծ ու հիմնական շահ մը: Այս փորձառութիւնը կեանքի մէջ կիրարկող մարդոցմէ շատերն իսկ, կը մերժեն սակայն ընկերային կեանքի մէջ դործադրել այս սկզբունքը: Այս մերժումը կը բացատրուի անով որ, մարդ չի կրնար ընկերային կեանքը գործածել այնպէս, ինչպէս անձնական կեանքը, ու ճիշդ ասոր համար ընկերային կեանքի հանդէպ չունի այն վստահութիւնը, ինչ չափով ունի իր կեանքի հանդէպ: Ընկերային կեանքին մէջ ապրելով հանդերձ, մարդ ինքզինքը չգիտի իրեն եւ այդ կեանքին միաւորը, հակամէտ է միշտ դուրս հանելու իր անձը հաւաքական կեանքէն:

Այս բոլորը իրողութիւն ըլլալով հանդերձ, մարդիկ գտնուած են սակայն որ խորապէս ըմբռնած են անհատին եւ հաւաքականութեան յարաբերութիւններու էութիւնը, ճշգրտօրէն գնահատած են անհատին դերն ու արժէքը ընկերութեան մէջ: Այդ գնահատումին մղուած են նախ բարոյական ըմբռնումով: Դիտած են մարդկային ընկերութեան մէջ տիրող թշուառութիւններն ու անարդարութիւնները, եւ գանոնք անհետացնելու կամ դռնէ նուաղեցնելու մասին խորհած: Մարդասիրական ու բարոյական ըմբռնումէ մեկնող այս մարդոց առաջարկները շատ անգամ զաղափարական սահմաններու մէջ միայն մնացած են ու որեւէ գործնական արդիւնք չեն տուած: Ծառայած են միայն շատերու մտածման նիւթ տալու, տեսակ մը ներքին խռովք ստեղծելու: Այս աչ, եթէ ոչ չօչափելի, բայց գնահատելի արդիւնք մըն է, ու

րովհետեւ նպաստած է մարդոց գիտակցութեան զարգացումին: Այդ մարդոց զանազան առաջարկներու քննութիւնը կը բերէ այն եղրակացութեան որ, անոնք մօտեցած են մարդկային ընկերութեան իրրել վերացական դոյութիւն, չեն ուսումնասիրած մարդկային պատմութիւնը, երեւան հանելու համար ընկերութեան ծագման ու զարգացման հիմնական աղբակները, ու երկրաչափական գիտութիւն մը հիմնելու պէս, օրինակ՝ շինել ուղած են ընկերային գիտութիւն մը: Մարդկային պատմութեան առաջին օրերէն սկսեալ, միշտ ալ կը տեսնենք խորհողներ եւ իմաստասէրներ որոնք, բնութիւնն ու կեանքը բացատրելու ճիգին հետ, անհատներու կեանքի բարոյական սկզբունքներ սահմանելու հետ միաժամանակ, հաւաքական կեանքի բարելաման ու բարձրացման համար առաջարկներ ու տեսակէտներ պարգած են:

Կեանքին բարոյական անկիւնէն մօտեցող այս մարդոցմէն գատ, ուրիշներ ալ գտնուած են որոնք անձնական շահ մը փնտռելու, փառասիրութիւն մը գոհացնելու, հեղինակաւոր դէմք մը դառնալու մտահոգութեամբ, գործակիցներ հաւաքած ու խմբակցութիւններ կազմած են: Նպատակի մը հասնելու համար, անհատական միջոցները անբաւարար նկատողներ իրենց չուրջ համախմբած են ուրիշ մարդիկ, որոնք իրեն հետ գործակցելուն մէջ, շահ մը տեսած են նաեւ իրենց անձին համար:

Չեմ գիտեր թէ ե՞րբ սկսած է գործածուիլ կուսակցութիւն բառը, բայց բառը ստեղծուելէ առաջ իրականութիւնը եղած է պատմութեան մէջ: Ժամանակի ընթացքին բառը փոխած է իր իմաստն ու բովանդակութիւնը: Որեւեէ նպատակի համար իրարու քով եկող եւ իրարու հետ գործակցող մարդոց խմբաւորում մը՝ կու-

սակցութիւն չէ: Դրամ չահելու, բարեգործութիւն ընելու, մարզանք ընելու կամ դրականութեամբ ու արուեստով զբաղելու համար ստեղծուած համախմբուածները կուսակցութիւն չեն: Որպէսզի խմբակցութիւն մը կոնսակցութեան մը հանգամանքը ունենայ, պէտք է որ հետապնդուելիք նպատակը չհահադրողէ միայն խմբակցութեան մաս կազմող անձերը, այլ հաւաքականութիւնը ամբողջապէս. ուրիշ խօսքով՝ ընկերային, քաղաքական եւ տնտեսական բնոյթ ունենայ: Խմբակցութիւն մը կուսակցութիւն է եթէ կը զբաղի ժողովուրդին, ընկերային, քաղաքական եւ տնտեսական խնդիրներով, լուծում մը կ'առաջարկէ այդ խնդիրներուն եւ կը հետապնդէ անոնց գործադրութիւնը: Այսքանն ալ բաւարար չէ սահմանելու համար կուսակցութիւն մը: Ընկերային հարցերով զբաղող, այդ հարցերուն լուծում մը առաջարկող ու զայն հետապնդող մը ըլլալ չի բաւեր, որպէսզի ոեւէ խմբակցութիւն կուսակցութեան մը հանգամանքը ունենայ: Ժողովուրդի մը կեանքին մէջ ներկայացող խնդիրները օրը օրին, պատահական ձեւով լուծող մարմին մը, երբ այդ բոլոր հարցերուն չի մօտենար մէկ հիմնական ոգիէ, երբ կեանքը իր բոլոր երեւներով տեսնելու, ըմբռնելու եւ դատելու մէկ ընդհանուր սկզբունքէ չի մեկնիր, երբ՝ ուրիշ խօսքով՝ վարդապետութիւն մը չունի ընկերութիւնը իր էութեամբ եւ իր զարգացման ընթացքովը բացատրող, կը դադրի կուսակցութիւն մը ըլլալէ:

Եթէ ուզենք ուրեմն սահմանել կուսակցութիւն մը, պիտի ըսենք. — Կուսակցութիւնը՝ կազմակերպուած համախմբումն է այն մարդոց, որոնք ընկերային կեանքը մեկնելու եւ գնահատելու նոյն եղանակը ունին եւ կ'ուզեն այդ գնահատումի ոգիով կազմակերպել ընկերութիւնը: Այսպէս, օրինակ, ընկերութեան զարգաց-

ման մէջ սեփականութեան սկզբունքին բարերար ազդեցութիւնը տեսնողները, երբ կ'ուզեն այդ սկզբունքի հիման վրայ պահել ու զարգացնել ընկերութիւնը եւ ասոր համար կ'որոշեն համախմբուիլ ու կազմակերպուած ձեռով որդողութիւն տալ հանրային կեանքին, կազմած կ'ըլլան կուսակցութիւն մը: Անոնք կ'ընդգիմանան հետեւաբար սեփականութեան սկզբունքին դէմ եղող որեւէ դործունէութեան եւ կը քաջալերեն այդ սկզբունքը դժարացնող ու ամբացնող աշխատանքները: Կուսակցութիւն մը կը կազմեն նոյնպէս այն անձերը, որոնք սեփականութեան ըմբռնումին մէջ կը տեսնեն ընկերային անարդարութիւններու եւ թշուառութիւններու բուն աղբիւրը, ու կազմակերպուած ձեռով կ'աշխատին տկարացնել ու ջնջել այդ սկզբունքին կիրարկումը:

Կուսակցութեան տրուած այս սահմանումէն կը հետեւի որ ժողովուրդի մը մէջ կուսակցութիւն մը կարելի է հիմնել, երբ շատ յստակ ու ճշգրիտ վերլուծման մը կ'ենթարկուի այդ ժողովուրդին եւ առ հասարակ մարդկութեան անցեալը, երեւան հանելու համար այդ ժողովուրդին զարգացումը բնորոշող հիմնական ազդակները եւ զայն բացատրող պատճառները: Անոնց ամբողջական ու ճշգրիտ ծանօթութիւնն է որ կրնայ ցոյց տալ նոյն ժողովուրդի ապագայ զարգացման ընթացքը:

Կուսակցական վարդապետութիւն մը՝ պատմութիւն չէ, բայց պատմութեան վրայ հիմնուած է: Ժողովուրդի մը անցեալի քննութենէն, անոր ապագան պատկերացնելու եւ այդ ապագան լաւազոյն ձեռով պատրաստելու ի խնդիր ներկայացուած առաջարկներու ամբողջութիւն մըն է:

Ժիշդ չըլլար այս մեկնութենէն հետեւցնել որ, պատմագէտները միայն կրնան կուսակցութեան մը հիմը դնել: Ժողովուրդներու պատմութեամբ եւ ընկերային

դիտութեամբ դրադողներու վերլուծումները եւ եզրակացութիւնները անհրաժեշտ տարրեր են, բայց բաւարար չեն կուսակցութիւն մը կազմելու համար: Մարդկութիւնը դէպի կատարելութեան, առաւելագոյն ազատութեան եւ արդարութեան առաջնորդելու հոգեկան տառապանքը ունեցողները միայն կրնան կուսակցութիւն մը հիմնել: Կուսակցութիւն մը դէպի ապագան նայողածք մըն է, ո՛չ թէ անցեալը: Կուսակցութիւն մը՝ ներկայի տառապանքները, անարդարութիւնները, անհաւասարութիւնները անհետացնելու համար աշխատիլ ուղող մարդոց համախմբում մըն է: Կուսակցութիւն մը՝ աւելի բարձր, աւելի տանելի հաւաքական կեանքի մը պատրաստութեան համար իր ճիգն ու աշխատանքը թափել ուղող մարդոց խմբաւորում մըն է: Ու այս առումով, կուսակցութիւն մը՝ կազմակերպութիւնն է անշահախնդիր ու նուիրուած մարդոց, որոնք իրենց գոհացումը կը գտնեն հաւաքական բարօրութեան մէջ: Ծիշդ ասոր համար իսկ, կուսակցական եղողները քիչ են, ու կուսակցութեան մը մէջ տեղ չեն կրնար ունենալ այն անձերը որոնք անձնական շահ ու փառասիրութիւն կը հետապնդեն: Կուսակցականը դադարաւարական մարդը միայն կրնայ ըլլալ:

Այս բառը կարծել չտայ սակայն, որ կուսակցականը ոտքէն հողը կտրող, կեանքը չհասկցող, օդին մէջ ապրող, երազներու ետեւէն վազող, երեւակայութեան դերի դարձող մէկն է: Կուսակցականի մը ամէնէն մեծ կարողութիւնը եւ առաքինութիւնը իր իրապաշտութիւնն է: Անհնարին է կեանքի մէջ պատկերացնել որեւէ գործ ու աշխատանք որ աւելի շատ իրապաշտութիւն պահանջէ քան կուսակցական գործը: Դրամ չահելու գործին մէջ իսկ, իրապաշտութիւնը այնքան անհրաժեշտ չէ թերեւս, որքան քաղաքական, ընկերային աշխատանքնե-

րու մէջ: Ժողովուրդի մը ամբողջական կեանքը վարելու գործը, ուրիշ խօսքով, այդ ժողովուրդին ճակատագիրը որոշելու, անոր բարօրութիւնը պատրաստելու, զայն դժբախտութիւններէ եւ տառապանքներէ հեռու պահելու ձգտումը, առանց խոր իրապաշտութեան անընթաց իրականացումը, անհաւցութեան մը վարդապետութիւնը իր անդամներուն համար փառք մըն է, որուն պէտք է ձգտել տեւականօրէն եւ որուն լոյսով պէտք է քալել կեանքի լարելիւթոսին մէջէն: Այդ ձգտումին մէջ եթէ անտեսուի կեանքը, եթէ հաշուի չառնուին տիրող պայմանները, եթէ հասկցուի չըջապատել թերութիւններով, անկատարութիւններով եւ արգելքներով ու գործնական աշխատանքը չպատշաճեցուի այդ պայմաններուն, այդ ատեն կուսակցականը կը դառնայ տեսլապաշտ մը միայն, իր նպատակներու իրագործումը նոյն իսկ արհամարհող մէկը: Կուսակցական ըլլալը չի նշանակել միայն իր դադափարին եւ սկզբունքներուն վերայ հաւատք ունենալ, այլ նաեւ եւ մանաւանդ այդ սկզբունքները կեանքի մէջ գործադրելու եւ յաջողելու կամքը:

Հոս է որ շատերու մտքին մէջ կը սկսի չփոթութիւնը տեսականին եւ գործնականին միջեւ, վարդապետութեան եւ գործելակերպին միջեւ, նպատակին եւ միջոցին միջեւ: Մտքի այդ չփոթութիւնը փարատել չգիտցողները, իտէալին եւ գործին միջեւ տարբերութիւնը չտեսնողները ոչինչ կը հասկնան կուսակցութեան մը էութենէն: Նպատակ մը՝ այսօր չիրականացած, բայց վաղը ստեղծուելիք կացութեան մը պատկերացումն է: Իրագործուած նպատակ մը, այլեւս կը դադրի նպատակ ըլլալէ: Հիմա չըլլալուն եւ վաղուան ըլլալիքին միջեւ աշխատանքի եւ գործունէութեան շրջան մը կայ, որ կըրնայ ըլլալ կարճ կամ տարիներու տեւողութեամբ: Աշ-

խատանք մը մէկ կողմէ կ'ենթադրէ զխոնալ թէ ի՞նչ կ'ուզենք ընել, ի՞նչ բանի կ'ուզենք հասնիլ, ի՞նչ բան իրականացնել, միւս կողմէ զխոնալ թէ ի՞նչ ձեւով իրականացնել, ո՞ր միջոցներու ընտրութեամբ եւ դործունէութեան ի՞նչ կերպ որդեգրելով: Կայ ուրեմն նըպատակը եւ դործելակերպը: Այս երկուքը իրարմէ անբաժան են, բայց չեն նոյնանար իրարու հետ: Գործելակերպը՝ նպատակի յաջողութեան առաջնորդող միջոցն է: Յաջողութիւն չապահովող դործելակերպ մը՝ սխալ ընտրուած է: Գործելակերպի ընտրութիւնը, հետեւաբար, կենսական կարեւորութիւն ունեցող խնդիր է: Այդ ընտրութեան մէջ է որ իրապաշտ ոգին կը յայտնուի դործողներուն:

Ի՞նչ է իրապաշտութիւնը իր էութեան մէջ: Որոշուած նպատակ մը կարենալ իրականացնելու կարողութիւնն է, այսինքն՝ յաջողելու ընդունակութիւնը: Յաջողելու համար, անհրաժեշտ է նախ, որ ընտրուած նըպատակը իրագործելի ըլլայ, այսինքն ցնորական եւ երազային ցանկութեան մը կերպարանքը չունենայ: Անհրաժեշտ է որ ընտրուած միջոցները՝ գործադրողին ուժերուն եւ կարողութեան սահմաններուն մէջ ըլլան: Ու վերջապէս անհրաժեշտ է որ ընտրուած միջոցները տիրող պայմաններուն պատշաճին, այսինքն գործադրութեան զրուած ատենը յարմարագոյնը ըլլայ եւ ձեռնարկը արդիւող աղբակներ չգտնուին շրջապատին մէջ:

Իրապաշտ ըլլալէ կը դադրի մէկը կամ կազմակերպութիւն մը եթէ չի կրնար զրուած խնդրի մը յաջող լուծման ձեւը գտնել, եթէ չի կրնար նպաստաւոր արդիւնք մը ձեռք ձգել: Կրնայ շատ գեղեցիկ զիտաւորութիւններ ունենալ, բարձր բարոյականով մը առաջնորդուիլ, բայց երբ չի կրնար կեանքի մէջ ներկայացած խնդիրները օգտակար եւ շահաւոր ձեւով մը լուծել, կը

նշանակէ այդ անձը կամ կաղմակերպութիւնը չէ իւրացուցած իրապաշտ ոգին:

Յաջողելու ոգիով եթէ կը սահմանենք իրապաշտութիւնը, չափազանց դժուարացուցած կ'ըլլանք անոր ըմբռնումը: Այդ սահմանումով, մասնաւոր կերպով կը դժուարացնենք նախաձեռնութեան ոգին, յանդգնութիւնը եւ տեսակ մը հոգեկան վախկոտութեան կը մղենք գործիչը: Այս վերջինն ալ նոյնքան վնասակար մտայնութիւն մըն է: Իրապաշտութիւնը՝ անհաշիւ յանդգնութեան եւ անգործութեան մղող վախկոտութեան միջեւ գտնուած տրամադրութիւն մըն է, խուսափում մըն է ծայրայեղ զգուշաւորութենէ, ինչպէս թեթեւ ու խենթ, անհաշիւ գործունէութենէ: Զգուշաւորութիւնը եւ վախկոտութիւնն ալ նպատակին չեն առաջնորդեր, ծուլութեան եւ անգործութեան կը մղեն, հետեւաբար անոնք ալ դէմ են իրապաշտութեան:

Թուղթի վրայ տրուած որոշման մը եւ անոր իրականացման միջեւ շատ անգամ անջրպետ մը գոյութիւն ունի: Բացառիկ են այն մարդիկը որոնք կը լրացնեն տեսական լուծումներ գտնելու եւ զանոնք գործնականացնելու կարողութիւնները: Ասոր համար է որ որոշում տուողները եւ զանոնք գործադրողները առ հասարակ տարբեր անձեր կ'ըլլան: Գործնական կեանքի մէջ ապրող, դէպքերու եւ երեւոյթներու յարաբերութեանց ո'չ թէ տեսական այլ գործնական կապը լաւ տեսնող եւ ըմբռնող, որեւէ հարցի կապուած տուեալները եւ անձերը լաւ ճանչցող մարդիկ միայն ընդհանրապէս կը յաջողին գործադրել տրուած որոշումները:

Քիչ մը աւելի խորացնելով քննութիւնը, կարելի է դիտել նաեւ որ կուսակցութիւններու հիմնական նպատակները՝ քարացած, չափուած-ձեւուած ու վերջնական կերպարանք ունեցող տարազներ չեն: Կամ աւելի ճիշդը՝

եթէ նպատակ բառին տանք դործնական որոշման մը իմաստը, կրնանք ըստ որ, կուսակցութիւնները առաւելապէս սկզբունքներ կը դնեն ու կը ներկայացնեն, հանրային կեանքին մօտենալու ընդհանուր ոգի մը ցոյց կուտան, առօրեայ հարցերը լուծելու եւ դէպքերը դատելու մասնաւոր եղանակ մը կը սորվեցնեն: Կուսակցութիւն մը չի կրնար նախատեսել ու պէտք ալ չունի նախատեսելու կեանքի մէջ ներկայացուելիք բոլոր խնդիրները ու ի յառաջագունէ առաջարկելու անոնց լուծումները: Ան կու տայ միայն իր հիմնական սկզբունքներու ոգիով կեանքը դատելու, հարցերը քննելու մէքստ մը: Այդ մէթոտի մնայուն կիրարկումով է որ կուսակցութիւնը կը ստանայ իր դիմագիծը ու կը զանազանուի ուրիշէ մը: Կուսակցութեան մը գործելու ընդհանուր եղանակը իր սկզբունքներէն ու բարոյական ըմբռնումներէն կը բխի: Ու ճիշդ ասոր համար կուսակցութիւն մը կը բնորոշուի ո՛չ միայն իր սկզբունքներով, այլ նաեւ իր գործելակերպով: Բոլոր կուսակցութիւնները իրենց սեփական դործունէութեան եղանակը ունին, որ անփոփոխ եւ մընայուն գծի մը պէս կ'երկարի անոնց բոլոր գործերուն մէջ: Այդ գիծէն շեղում մը չատ անգամ ինքզինքը հերքելու, ինքզինքին հետ հակասութեան մէջ գտնուելու ճեւը կը ստանայ: Այսու հանդերձ բաժանումը կուսակցութեան նպատակին եւ գործելակերպին միջեւ յստակ է: Կուսակցութիւն մը եթէ փոխէ իր նպատակը, կը դադրի այլեւս գոյութիւն ունենալէ, կամ նախկին կադմակերպութիւնը ըլլալէ: Նոր եւ տարբեր կուսակցութիւն մը կը դառնայ, եթէ նոյնիսկ պահէ իր նախկին անունը եւ անդամները: Բայց գործելակերպը փոխելով, էութեամբ չի փոխուիր:

Այն կադմակերպութիւնը որ կրնայ եւ կ'ուզէ հրաժարիլ աւանդական դարձած գործելակերպէ մը, երբ ան

չի կրնար հասցնել առաջադրուած նպատակին, իրապաշտ մըն է : Պարզ մտքի մը համար խսկ, անընդունելի կողմ մը ունի յամառիլ միշտ նոյն գործունէութեան եղանակին վրայ, համոզուելէ յետոյ նոյնիսկ անոր ապարդիւն եւ անօգուտ ըլլալուն : Հակառակ այս ճշմարտութեան, կազմակերպութիւնները մեծ դժուարութիւններ կը կրեն իրենց գործելակերպը փոխելու անհրաժեշտութեան մը պահուն : Որովհետեւ, գործունէութեան նոյն ձեւերու կրկնութեամբ է որ կը կազմուին դանդաճներու եւ խմբակցութիւններու մէջ նախապաշարումները : Պատմական ճշմարտութիւն է որ ժողովուրդներու աստիճանական զարգացման եւ յառաջդիմութեան ամենամեծ արդելքը նախապաշարումը եւ անդապաշտութիւնը կը կազմեն : Հոգեկան այդ տրամադրութիւնը հակասութեան մէջ է կեանքի էութեան հետ :

Կեանքը՝ յարափոփոխ, տեւականօրէն շարժուն, հոսող երեւոյթ մըն է : Կայունութիւնը, անշարժութիւնը, նոյն դիրքի վրայ մնալը կեանքի դադար մը կ'ենթադրէ : Կեանքին արժէքը տուողը ո՛չ թէ անոր անփոփոխ դիմագիծն է, հոգեկան ներքին ապրումներու եւ արտաքին արտայայտութիւններու անշարժութիւնը, այլ այն գիծն է որ ուղիղ կ'երկարի բոլոր տեսակի փոփոխութիւններուն մէջ : Կեանքի բարոյական մեծութիւնը կէտով մը չի սահմանուիր, այլ ուղիղ գիծով : Կէտով սահմանել ուղող մաքուր՝ կեանքի բոլոր պահերուն նմանութիւնը կ'ընդունի, այսինքն չմտնողներ կեանքի էութիւնը : Ուղիղ գիծն է, որ իր գնացքի անծայրութեան մէջ, ո՛չ միայն կեանքի յարատեւ փոփոխականութիւնը կը բնորոշէ, այլ նաեւ միութիւնը կեանքին :

Պէտք է ընդունիլ որ կեանքի հեշտ եւ դիւրին ձեւը փոփոխութիւններէ խուսափումն է : Սովորութենէ մը

հրաժարումը, նոր փոփոխութեան մը պատշաճեցումը ճիշդ, ճկունութիւն կ'ենթադրէ, հետեւաբար նաեւ մըտքն եւ մարմնի յոգնութիւն: Ծիշդ ասոր համար մարդոց մեծամասնութիւնը չի սիրեր փոփոխութիւնը ու կը մերժէ ընդունիլ փոփոխութիւնը, եթէ նոյնիսկ շօշափելի կերպով յայտնուի: Դիւրին չէ վարժութիւններու, նախապաշարումներու հեշտանքէն դուրս բերել միտքն ու մարմինը: Տրուած կացութեան մը յարմարող ու պատշաճող մէկը դժուարութեամբ կը հրաժարի իր վիճակէն ու դժուար կ'իւրացնէ նոր վիճակի մը հետ հաշտուելու գաղափարը: Կեանքը սակայն շատ անգամ կը հարկադրէ նոր փոփոխութիւններ մարդոց կամքին հասկոռակ:

Դիտուած է որ անհատները աւելի դիւրութեամբ կ'ընդունին փոփոխութիւնը քան թէ խմբակցութիւնները եւ կազմակերպութիւնները: Այս վերջիններուն մէջ փոփոխութիւնը քանդիչ հանգամանք մըն ալ ունի: Տեսականօրէն հաւաքականութեան մը մաս կազմող անհատներէն իւրաքանչիւրին նոյն փոփոխութիւնը ընդունելի դարձնելը ըմբռնելի չէ: Հին վիճակ մը փոխելու հարցը երբ կը դրուի, նախ կը ներկայանայ դայն ընդունելու եւ մերժելու պարագան: Յետոյ, նոր ընդունուելիքը ճշդելու խնդիրը: Այդ դորժողութեան ընթացքին, հաւաքականութեան ներքին միութիւնը եւ հաւասարակշռութիւնը անխուսափելիօրէն կը թուլնայ իւր կազմակերպութեան մէջ մուտք կը գործէ քայքայման որդը:

Այդ տկարացումը նուազ, աննշան սահմաններու մէջ կը կատարուի կամ նոյնիսկ բնաւ տեղի չունենար, եթէ կազմակերպութիւնը յեղափոխական էութիւն ունի, այսինքն կեանքը կ'ըմբռնէ իր իսկական բնոյթով, յարափոփոխ եւ տեսականօրէն շարժուն: Փոփոխութիւնը

կեանքի մէջ բնական ընդունող մարդոց համախմբում մը չի վախճար նորէն ու դիւրութեամբ կը պատշաճի նորին։ Մինչդեռ պահպանողական հոգեբանութիւն ունեցող խմբակցութիւն մը նորը ընդունելու ստիպողականութեան առաջ, տարրալուծուելու հեռանկարին առջեւ կը դտնուի։

Այս ըստածին փոխադարձն ալ ճիշդ է։ Խմբակցութեան մը յեղափոխական կամ պահպանողական նկարագիրը որոշելու համար, կը բաւէ տեսնել փոփոխութեան հանդէպ ցոյց տուած իր վերաբերումը։ Եթէ կ'ընդդիմանայ, կամ փոփոխութիւնը ընդունելով կը տկարանայ ու կը կաղմալուծուի, կը նշանակէ թէ պահպանողական է։ Իսկ եթէ տկարութեան որեւէ նշան ցոյց չի տար, այլ ընդհակառակը գործունէութեան նոր եռանդ մը ու թափ մը կը ստանայ, կը նշանակէ յեղափոխական է։

Կաղմակերպութեան մը յեղափոխական կամ պահպանողական նկարագիրը իր գործեակներպին մէջ է որ կը յայտնուի։ Յեղափոխական էութեամբ ծրագիր մը ունենալ չի բաւեր յեղափոխական կաղմակերպութիւն դառնալու համար. անհրաժեշտ է գործունէութեան մէջ դնել յեղափոխական ոգին։ Թիւրիմացութեան մը հետեւանքով, չատեր յեղափոխականութիւնը կը հակադրեն իրապաշտութեան։ Պատմութեան մէջ բազմաթիւ օրինակներ կան այս շփոթութիւնը հերքել տուող։ Յեղափոխական ըլլալը չի նշանակեր տեղի կամ անտեղի ըմբոստացման արարքի մը մէջ դտնուիլ, կամ անճանաչոհութեան եւ նուիրումի օրինակը ցոյց տալ։ Անշուշտ այս տարրերը անհրաժեշտ մասը կը կաղմեն յեղափոխական ոգիին, բայց պէտք է խորապէս ըմբռնել որ յեղափոխականութիւնը անջատ, մէկ անգամուան համար ըլլալիք արարք մը չէ, այլ կեանքի ընդհնուր ըմբռնում

մը կ'ենթադրէ, ամէն ատենի համար գործադրուելիք ու-
ղի մը, ընկերային կարգերը արմատապէս փոխել ուղե-
լու, անհատներու եւ ժողովուրդներու վրայ գործադրու-
ուած բռնութիւններուն եւ կեղեքումներն վերջ դնելու
կամք մը : Յեղափոխականն ալ հաշուող մարդ է . արար-
քի մը յաջողութեան հաւանականութիւնները չափել
գիտցող մէկը, որ զոհողութեան պաթրաստակամ ըլլա-
լով միասին, զուր եւ անպէտ տեղը ուժերը վատնելու
միամտութիւնը չի սեուցաներ : Ուրիշ խօսքով, իսկական
յեղափոխականը իրաւաւոր մըն է, թերեւս աւելի քան
ուրիշ ոեւէ մէկը :

3.— ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅ ԿԵԱՆՔԻ ՄԷՁ

Կուսակցութիւնները ներածուած ապրանք չեն.— Կուսակցութիւնները՝ թրքական բռնակալութեան ծնունդ. Եւրոպայի միջամտութեան հրաւեր. — Դիւանագիտութիւնը մարդասիրութիւն չէ. — Կուսակցութիւնները իրապաշտ չեն եղած. — Յեղափոխութեան սահմանափակ դաշտը. — «Բան մը» պէտք է ընել. — Հայ յեղափոխականին նըւիրումը եւ ձախողութիւնը. — Արտասահման ապրող կուսակցական ղեկավարը:

Նախորդ հատուածին մէջ տրուած ընդհանուր բացատրութիւններու լոյսին տակ եթէ քննենք հայ կուսակցութիւններու գործունէութիւնը, ոչ միայն կ'ընանք երեւան հանել անոնցմէ իւրաքանչիւրին նկարագիրը, այլ նաեւ աւելի լաւ հասկնալ մեր իրականութիւնը:

Կուսակցութիւններու ծագման ու զարգացման պատմութիւնը չէ որ պիտի կատարենք եւ ոչ ալ անոնց ծրագիրներու, հետապնդած նպատակներու քննութիւնը: Պիտի ջանանք միայն անոնց գործունէութեան, աշխատանքի ձեւի հիմնական ոգին նշմարել ու ցոյց տալ:

Շատ բան գրուած է կուսակցութիւններու մասին, նպաստաւոր կամ աննպաստ. շատ բաներ ալ կան դժբախտեղիք: Կարժէ տեւականօրէն զբաղիլ անոնցմով, որովհետեւ անոնք են ի վերջոյ մեր հանրային կեանքին ուղղութիւն տուողները, անոնք են մեր քաղաքական ճակատագիրը տնօրինողները, ու հետեւաբար մեր հա-

ւաքական ու անհատական կեանքին վրայ իրենց դրոշմը դնողները: Անոնց գործունէութեան հետեւանքները կը կրեն բոլոր Հայերը, ուղղակի կամ անուղղակի կերպով:

Սխալ մըն է այն տեսակէտը որ կ'ընդունի թէ կուսակցութիւնները արուեստականօրէն ստեղծուած են մեր իրականութեան մէջ ու դուրսէն ներածուած ապրանք մըն են: Այս կարծիքը յայտնողները հիմնուած են ապահովաբար այն փաստին վրայ որ մեր կուսակցութիւններու հիմնադիրները մեծցած ու ապրած չեն մեր հայրենի հողերուն վրայ, այլ օտար միջավայրերու եւ աշխարհներու մէջ սնած ու դաստիարակուած անձեր եղած են: Այս փաստը ճիշդ է. բայց մեր կեանքի մէջ կուսակցութիւններու աճումն ու զարգացումը եւ անոնց ստացած կարեւոր դերն ու արժէքը ինքնին բաւական են ապացուցանելու որ, դուրսը ապրող մարդոց ստեղծած այդ կազմակերպութիւնները մեր ժողովուրդի համար արուեստական հանգամանք մը չունէին: Իրականին մէջ, մեր հայրենի աշխարհը, քաղաքակրթական զարգացման այն սահմաններուն մէջ չէր գտնուեր, ուր կարենար իր ծոցէն հանրային նման բարդ ու մեծ ձեռնարկներու ընդունակ արժէքներ երեւան հանել: Ընկերային, քաղաքական ու տնտեսական դրութիւն մը յղանալու ու անոր շուրջ մարդիկ հաւաքելով կազմակերպութիւն մը ստեղծելու ձեռնարկը դիւրին եւ թեթեւ գործ մը չէ: Ժողովուրդին համար նուիրուելու տրամադրութիւնը բաւարար չէ կազմակերպութիւն մը ստեղծելու. անհրաժեշտ է մտաւորական պատրաստութիւն, կազմակերպչական կարողութիւն նման գործ մը դիւրիս հանելու համար: Հայ բնաշխարհը այդ կարողութիւնները երեւան հանող սլաքմանները չէր լրացներ: Օտար երկիրներու մէջ դաստիարակուած հայ մտաւորականութեան վիճակուած էր

բնականօրէն նման դործերու իրականացումը :

Անոնց դործը սակայն որեւէ արուեստական եւ բնօրէնադրօսիկ հանգամանք չունէր : Ժողովուրդի մը մէջ արուեստական ձեռնարկները չեն կրնար ապրիլ եւ ո՛չ ալ կ'ունենան այն բախտորոշ դերը զոր կատարեցին կուսակցութիւնները մեր կեանքին վերջին վաթսուն տարիներու ընթացքին :

Իբրեւ պատմական ճշմարտութիւն պէտք է ընդունիլ կը կարծեմ որ ԺԹ. դարու վերջին քառօրդին մէջ, մեր ժողովուրդի քաղաքական ու տնտեսական ընդհանուր վիճակը անխուսափելի կը դարձնէր կուսակցութիւններու ստեղծումը : Հայ ժողովուրդի քաղաքական գերութիւնը, տնտեսական թշուառութիւնը, մարդկային տարրական իրաւունքներէ զրկուած ըլլալը բնականօրէն պիտի ստեղծէին ըմբոստացման հոգեբանութիւնը : Այդ ընդհանուր տրամադրութեան մէջ է որ դուրսէն եկած կոչերն ու կարգախօսները իրենց արձագանգը ունեցան զանդուածներու մէջ :

Ժողովուրդը ամբողջութեամբ չլուրացուց դուրսէն ուղղուած նշանախօսքերը : Անոնց մէջէն ընդունեց իր գգացումներուն եւ պահանջներուն թարգմանը եղող կէտերը միայն, անտեսելով այն շողշողուն բառերն ու մըտածումները, որոնք օտար աշխարհներու պայմաններէն առնուած էին ու ընդօրինակուած օտար կուսակցութիւններու աւետարաններէն : Հայ ժողովուրդը լաւ չըհասկցաւ, օրինակ, ընկերավարութիւնը, բայց լաւ հասկցաւ ազատագրութիւնը, կեղեքումներէն, բռնադրաւումներէն ազատելու կոչը, ընտանեկան պատիւը փրկելու անհրաժեշտութիւնը, բռնութիւնը վանելու պահանջը, ուրիշներուն պէս եւ ուրիշներուն հաւասար ապրելու իրաւունքը : Ասոնք հասկցաւ, որովհետեւ անոնց բացակայութիւնը երկար տարիներու ընթացքին զինքը

դրած էր ահաւոր եւ անհանդուրժելի կացութեան մը մէջ: Բնականօրէն եւ անմիջականօրէն պատասխանեց դուրսէն եկած աղատութեան հրաւերին ու անսպասելիօրէն կարճ ժամանակի մը մէջ ստեղծեց այն յեղափոխական խումբերը՝ որոնք կորիզն ու կմախքը կազմեցին կուսակցութիւններուն:

Հնչակեաններու եւ Դաշնակցականներու այնքան արագ կազմակերպութիւնն ու զարգացումը անհնարին է բացատրել, առանց նպաստաւոր պայմաններու: Թրքական իշխանութիւնը ստեղծած էր յեղափոխական կուսակցութիւններու ծնունդին նպաստաւոր կլիման: Նոր էր հայ ժողովուրդի վրին դրուած բռնութիւնը. բայց դարերու ընթացքին, Հայու հոգիին մէջ, այդ բռնութեան վարժուելու տրամադրութիւնը ստեղծուած էր: Պալքանեան ժողովուրդներու աղատադրումէն, Պերլինի դաշնադրով Հայերու մէկ մասին ռուսական տիրապետութեան տակ մտնելէն ու մասամբ ալ տիրող բռնութեան աստիճանական խստացումէն յետոյ, ծայր տալ սկսած էր այդ տրամադրութիւններու փոփոխութիւնը: Դարու ընդհանուր թղին ալ, ժողովուրդներու եւ անհատի աղատադրութեան ընդհանուր շարժումն ալ նրապատեց անշուշտ այդ փոփոխութեան:

Հայ Յեղափոխութեան հիմնական ու միակ ձգտումը հայ ժողովուրդի քաղաքական ու տնտեսական ազատադրութիւնն էր: Իր վործածած միջոցն էր բռնութեան դէմ բռնութեամբ պատասխանելու դիտաւորութիւնը: Բռնութիւնները երբեք չեն դադրած ու վերջ դրած բռնատէրերու բարի կամքովը: Անոնց գլխութեան ու բարութեան ապաւինումը երբեք դրական միջոց մը չէ եղած կեղեքումներու եւ սարսափներու անհետացման: Բռնութիւն մը՝ իրմէ աւելի զօրաւոր ուժի մը առջեւ միայն տեղի կրնայ տալ:

Կրաւորականութեամբ եւ քրիստոնէաբար բռնութեան համակերպելու տրամադրութեան դէմ պայքար մը եղած է Հայ Յեղափոխութեան գործունէութեան հիմնական ոգին: Կը կարծեմ սակայն որ Յեղափոխութեան ղեկավարներն ու կազմակերպիչները եւ գործնականօրէն յեղափոխութեան մասնակցողները միամիտ պէտք չէ եղած ըլլան հաւատալու չափ, որ իրենց գործածած բռնի միջոցները ի դօրու էին պետութեան մը բռնութիւնը խորտակելու: Անոնց հայդուկային գործունէութիւնը եւ թերի ու անկատար պատրաստութեամբ կատարած յեղափոխական գործերը պէտք է բացատրուին ու կը բացատրուին ուրիշ դրդապատճառներով:

Պարզ է այլեւս որ յեղափոխական արարքներու տուն տուող մտադրութիւնը՝ հրաւէր մըն էր եւրոպական պետութիւններու միջամտութեան: Երբ հայ ժողովուրդի թշուառութեան ցուցադրութիւնը եւ Եւրոպայի դժուրութեան ապաւինումը բացարձակապէս անզօր եւ ապարդիւն սեպուեցան կարգ մը փորձերէ յետոյ, երբ հոգեւորականութիւնն իսկ, «Երկաթէ շերտի»ի անհրաժեշտութիւնը զգացուց, բացուեցաւ յեղափոխական կազմակերպութիւններու ասպարէզը: Մէկ կողմ ձգելով մեր ներքին կեանքի մէջ անոնց կիրարկած ահաբեկչական գործունէութիւնը, եւ առնելով միայն թրքական իշխանութեանց հանդէպ անոնց որդեգրած յեղափոխական գործունէութիւնը, կը տեսնենք որ տիրող բռնութիւնը մեղմել տալու, բռնատիրութիւնը տկարացնելու նպատակէն աւելի կը հետապնդէր Եւրոպացիներու պաշտպանութիւնը ապահովել հայ ժողովուրդի համար: Ուրեմն, իր էութեամբ, Յեղափոխութիւնը՝ քաղաքական ու գիւնդիտական աշխատանքի ձեւ մըն էր, խընդրադրերու տեղ՝ պայթուցիկը կամ զէնքը գործածելու

ձեւ մը՝ իրրեւ աւելի աղբու եւ զօրաւոր միջոց, միջամտութիւն հրաւիրելու:

Տեսնուած արդիւնքէն յետոյ, կարելի է բաւել, որ այս դիտաւորութեան մէջ իսկ, ամբողջական եւ կատարեալ ձախողանք մը եղաւ Հայ Յեղափոխութիւնը: Թէեւ կարգ մը դիւանդիտական միջամտութիւններ կատարուեցան, Սուլթաններու մայրաքաղաքը բազմած եւրոպական դեսպաններու կողմէ, բայց անոնցմէ երբեք չօգտուեցաւ Հայ ժողովուրդը: Միջամտողները միայն օգտուեցան տնտեսական եւ այլ նոր առանձնաշնորհումներ ապահովելով իրենց երկրին ի նպաստ:

«Քափիիքիւլասիոն»ներու դրութիւն մը կար: Օսմանեան կայսրութեան եւ եւրոպական զանազան պետութիւններու միջեւ կնքուած դաշնագրեր՝ որոնց համաձայն, Եւրոպացիները ո՛չ միայն բացառիկ տնտեսական, իրաւական ու քաղաքական առանձնաշնորհումներ կը վայելէին կայսրութեան մէջ, այլ եւ իրաւունքն ունէին քրիստոնէայ ժողովուրդները պաշտպանելու: Այս դրութիւնը՝ մեր կուսակցական վարիչները բերած էր այն համոզման, որ Եւրոպացիներու միջամտութեան շարժառիթներ ստեղծելով, կարելի պիտի ըլլայ Հայ ժողովուրդի կեանքը բարւոքել եւ մարդկային դարձնել: Դիւանագիտութեան մէջ մարդասիրական ոգի տեսնել ուղիղ մտայնութիւն մըն էր այս, որ անխուսափելիօրէն յուսախաբութիւններ պիտի պատճառէր: Դիւանագիտութեան էութիւնը չհասկցող այս միամտութեան առաջ, մարդ կը պարտաւորուի նոյնիսկ հարց տալու ինքզինքին, թէ՛ կուսակցական վարիչները թեւադրուած չէի՞ն արդեօք՝ իրենց դործունէութեան մէջ՝ օտար պետութիւններէն: Որեւէ փաստաթուղթ չունիմ այս ենթադրութեան ճշդութիւնը ապացուցանող: Բայց, բոլոր տեսակի յեղափոխական արարքներէն յետոյ, ինչպէս

էրզրումի, Պապը-Ալիի, Սասունի, Օսմ. Պանքաջի դէպ-
քերէն ետք, մեր ժողովուրդին կրած սարսափները, կո-
տորածներն ու վնասները աչքի առաջ բերելով, միւս
կողմէ, նոյն համեմատութեամբ, Եւրոպացիներու զա-
նազան մարդերու մէջ ապահոված առաւելութիւններն ու
չահերը նկատի առնելով, մարդ կը մղուի այդ հարցը
դնելու: Ուսումնասիրութեան ընդարձակ դաշտ մը կայ,
քննելու եւ լոյս աշխարհ բերելու համար թէ ի՞նչպէս
յղացուած են կամ որո՞ւ կողմէ թելադրուած մեր անց-
եալի յեղափոխական դործերը, ինչպէ՞ս կադմակեր-
պուած, որո՞նց կողմէ ղեկավարուած ու ինչպէ՞ս տար-
ուած են դործնական աշխատանքները: Այս քննութիւ-
նը պիտի կրնար լուսաբանել շատ մը տակաւին մութ
մնացած կէտեր: Այսուհանդերձ, որո՞ւ կողմէ ալ պատ-
րաստուած ըլլան յեղափոխական դործերը, ի՞նչ ալ ըլ-
լան անոնց մղիչ պատճառները, ստացուած արդիւնք մը
կայ որ կը հաստատէ իրապաշտ դործունէութեան մը
բացարձակ բացակայութիւնը:

Կասկածէ դուրս է որ Հայ Յեղափոխութիւնը՝ ռո-
մանքիք դադափարական խորք մը ունեցած է: Այդ յատ-
կանիչը կը բացատրուի մէկ կողմէ օտար յեղափոխական
կադմակերպութիւններու, մասնաւորաբար ռուսական
ազդեցութեամբ, եւ միւս կողմէ, բռնութիւնը իր խըս-
տադոյն վիճակին մէջ մսին վրայ զգացող անհամբեր
մարդու հոգեբանութեամբ: Կուսակցական ղեկավար-
ներու դպրոցէն կու գայ այս պատճառներուն առաջինը:
Հայ Յեղափոխութեան մէջ մտնելէ առաջ, անոնք դաս-
տիարակուած էին ու ապրած Ռուսական յեղափոխական
մթնոլորտին մէջ, ու իրենց հետ բերած անոր ոգին: Ա-
նոնցմէ շատեր, հաւանաբար Յեղափոխութիւնը, բռնու-
թեան դէմ ընդվզումն ու պայքարը ինքն իր մէջ նպատակ
մը կը նկատէին, անկախ իր տալիք արդիւնքէն: Ընդ-

Հանուր կերպով, յեղափոխական դաշափարի էութեան մէջ կայ այս ըմբռնումը: Յաջող արդիւնք մը ձեռք ձգելու ապահովութենէն յետոյ չէ որ կը սկսի Յեղափոխութիւնը: Այդ ապահովութիւնը երբեք կարելի չէ ունենալ. բայց կարելի է միշտ յաջողութեան առաւելագոյն պայմանները պատրաստել նման պատասխանատու քայլ մը առնելէ առաջ:

Յեղափոխական այդ ռումանթիզմը պէտք ալ չէր զգացած հայ կեանքի ինքնայատուկ պայմաններու ուսումնասիրութեան: Հայ իրականութեան մէկ երեսին ծանօթացումը միայն կը բաւէր զգուշաւոր դտնուելու: Ոչ մէկ տեղ, հայ ժողովուրդը՝ խիտ, ամփոփուած ու յեղափոխական վիճակ մը երկար ատեն պահելու բաւարար թիւն ու տնտեսական վիճակը չէ ունեցած: Այդ պայմաններուն մէջ, յեղափոխական որեւէ գործ չէր կրնար բռնատիրութեան լուրջ հարուած մը ու վնաս մը պատճառելու բնոյթը ունենալ: Պետութեան մը դէմ պայքարը, թեթեւ գործ մը չէ. կազմակերպուած բանակի մը, ռոստիկանութեան մը եւ մոլեռանդ ու տգէտ զանգուածներու դէմ կռիւր կը պահանջէ երկարատեւ նախապատրաստութիւն ելմտական լայն միջոցներու, վարժուած կռուողներու, պահեստներու, զինակիրներու եւ այլ բազմաթիւ պայմաններու: Հայ կեանքը ասոնց ո՛չ մէկը կրնար տալ բաւարար չափով: Հակառակ այս իրողութեան, քանիցս փորձուեցաւ ժէսքը, որովհետեւ, ինչպէս ըսի, նպատակը ձեռնարկին արդիւնքը չէր, այլ ժէսքը ինքնին, օտար պետութեանց միջամտութիւնը հրաւիրելու համար:

Հայ ժողովուրդի ազատագրութեան դժուարին գործին նուիրուող մէկը, դիւրութեամբ կը նկատէ որ ժողովուրդի սեփական ուժերով, անհնարին է օտար բռնութեան ջնջումը, տրուած պայմաններու մէջ: Այս ան-

կարելիութեան դիմաց, ան պարտաւոր է կա'մ ձեռնթափ
ըլլալ, հրաժարիլ աղատագրութեան գաղափարէն իսկ,
եւ կամ ուրիշ միջոցներ փնտռել: Այդ միջոցներէն աչքի
առջեւ գտնուածը, հրապարակի վրայ երեւցածը, օտար
պետութեանց միջամտութիւնը հրաւիրելու ձեւն էր:
Զայն փորձելը դատապարտելի չէ ինքն ըստ ինքեան,
ինչպէս տարբեր որեւէ միջոցի դիմելը. բայց դատա-
պարտելի է անոր յաճախակի կրկնութիւնը, երբ նախ-
կին փորձերուն արդիւնքը եղած է բացասական եւ վը-
նասակար:

Մեր մէջ գործող երկու յեղափոխական կազմակեր-
պութիւններն ալ իրարու ետեւէ եւ միաժամանակ դոր-
ժածեցին այդ ձեւը, եւ կառչեցան անոր մինչեւ վերջը:
Գրեթէ միշտ, ափյափոյ, աճապարանքով պատրաս-
տուած մասնակի ձեռնարկներ կատարեցին, ու երբեք
լայն, ծաւալուն եւ ընդարձակ շարժում մը չկրցին ստեղ-
ծել: Անոնց ըմբոստութեան շրջանակը եղաւ միշտ կա'մ
քաղաքի մը թաղամասը, լեռ մը կամ ձոր մը, գիւղ մը
եւ շատ շատ քանի մը գիւղեր: Հայկական նահանգներու
ամբողջին մէջ միաժամանակ կատարուած զանդուածա-
յին ու համատարած յեղափոխական շարժում մը երբեք
ցոյց չտրուեցաւ: Դժուարութիւններ, թերեւս անկարե-
լիութիւններ կային նման ձեռնարկի մը համար: Դժուա-
րութիւնը՝ յեղափոխականի որոշումը արգիլող եւ կամ-
քը տկարացնող աղբակ մը չէ. անկարելիութիւնը՝ ար-
գիլող վիճակ մըն է: Տեղական, մասնակի մանր շար-
ժումը՝ ահաբեկչական ձեռնարկի մը արտաքին հանգա-
մանքն ալ կը կրէ ու այդ ձեւով նպատակին նպաստե-
լու տեղ, կը վնասէ: Եւրոպական դիւանագիտութիւնը
միշտ ալ պայքարած է ահաբեկչական գործունէութեան
դէմ եւ որեւէ նպաստաւոր դերք չէ բռնած զայն գոր-
ծադրողներու հանդէս: Այդ միջոցով Եւրոպայի միջա-

մատուցիւնը հրաւիրելու փորձ մը, հասկնալի է որ չըտար սպասուած արդիւնքը :

Ժողովուրդը մը, իր բնագոյներով դժուարութեամբ կը դիմաւորէ նման ձեռնարկներ եւ չի քաջալերեր զանոնք, եթէ ինքն ալ, անհամբերութեան եւ յուսահատութեան ծայրայեղ հոգեկան վիճակի մը մէջ, պահանջը չզգայ «բան մը» ընելու: Հայ Ժողովուրդը՝ Սուլթանին, փաշաներուն, պէկերուն, «համիտէ»ներուն, աշիրէթապետներուն եւ աւագակախումբերուն ճիրաններուն տակ, մատնուած էր «բան մը» փորձելու տխուր կայութեան:

Այս ձեւով է որ կը բացատրուի երկրէն դուրս ապրող յեղափոխական ղեկավարներու տուած որոշումներուն դժբաղբութիւնը, բռնութիւնը իր մասին վրայ կըրող զանգուածներու կողմէ:

Իրապաշտութեան դէմ մեղանչողը, միշտ ու ամէն տեղ կը կրէ իր պատիժը: Իրապաշտ եղած չըլլալու ամբաստանութեան տակ կը գտնուի Հայ Յեղափոխութիւնը: Անոր սկզբնական շրջանին, կարելի է մեղմացուցիչ պարապայ մը տեսնել անփորձութեան մէջ: Բայց նոյն մեղանչումը կատարեց ան, մինչեւ վերջը: Երբեք հանդարտութեամբ եւ դիտականօրէն չքննեց հայ կեանքը ու անոր շրջապատի պայմանները. երբեք ճշդութիւն չչափեց հայ ուժը, եւ բաղդատութեան չգրաւ անոր հակադրուած ուժին հետ. երբեք չթափանցեց մեր ժողովուրդին հանդէպ թշնամիին սնուցած տրամադրութիւններուն. երբեք յստակօրէն չգծեց ու չպատկերացուց իր պահանջներն ու նպատակները, եւ բաւարարուցաւ դեղեցիկ բռնորով զգացական ու հաճելի հեռանկարներ ներկայացնելով ժողովուրդին: Հայ կուսակցութիւնները՝ Հայոս զգացումը եւ երազները յայտնաբերեցին եւ բանաձեւեցին քան թէ Հայուն քաղաքական առաջադրու-

թիւնները. օգին մէջ ճախրեցին միշտ եւ երբեք հաստատուն քայլեր չդրին հողին վրայ: Դաստիարակեցին հայ ժողովուրդը ու մանաւանդ անոր խանդավառ երիտասարդութիւնը դադարաւական դեղեցիկ եւ յուզիչ ուղիով, բայց անտեսեցին անոր լուրջ եւ իրապաշտ քաղաքացիական կրթութիւնը:

Անօրինակ կերպով յուզիչ է ու վսեմ Հայ Յեղափոխութեան պայքարի եւ անձնազոհութեան ոգին. բայց իր ձախողութիւնը՝ խոստովանանքի դժուարութիւն տուող մեծութիւն մը ունի: Սարսուռով եւ դողով կը մօտենայ մարդ, Յեղափոխութեան ճամբուն վրայ ինկողներու յիշատակին, ու թհաւոր զայրոյթով կը բռնկի այդ յիշատակը արհամարհողներուն եւ անարդողներուն հանդէպ. բայց նոյնքան ահաւոր կսկծանք մը կը զգայ կատարուած զոհողութիւններու տուած արդիւնքին առաջ: Համեմատութիւն չկայ սպառումին, կորուստին, զոհերուն եւ ստացուած արդիւնքին միջեւ: Յեղափոխութեան տուած արդիւնքներուն ամէնէն չօչափելին եւ դժբախտը՝ Հայու հողիէն իսպառ վտարումն է ստրկամտութեան եւ բռնութեան հետ հաշտուելու ոգիքը: Հայ Յեղափոխութիւնով, Հայու հողին ազատ մարդու հողի դարձաւ: Տեսէ՛ք հայ մարդը ամէն հորիզոնի տակ, որեւէ պայմանի մէջ: Այլեւս չի հանդուրժեր անարդարութեան եւ բռնութեան. կ'ընդլզի իր հողիին նուաստացում տուող որեւէ արարքի դէմ. ստացած է առնական հպարտութիւն մը եւ տղամարդու կեցուածք մը: Այս է բերած բարիքը Հայ Յեղափոխութեան: Արհամարհելի է, բայց անբաւարար է կատարուած զոհողութիւններու համեմատութեամբ: Այդ անբաւարարութեան ցաւն է որ կը կրծէ մեզ ու չատ անդամ կը մղէ նաեւ խիստ քննադատութիւններու: Չենք քաջուիր այլեւս այդ քննադատութիւններէն, որովհետեւ կը կատարենք

զայն մեր հոգիի ամբողջական անկողմնակալութեամբ Եւ որովհետեւ, մանաւանդ, մենք հիմա կ'ուզենք մեր ճիգերուն եւ զոհողութիւններուն համապատասխան բաւարար, չօչափելի արդիւնք: Բառերով չենք խաբեր մենք մեզի եւ չենք ուզեր խաբուիլ. երազներով չենք զոհանար. չենք բաւարարուիլ անցեալին կապուելով ու անցեալը կրկնելով, ու քիչ մը աւելի առաջ երթալով, անցեալի հանդէպ մեր յարգանքի տուրքը երբեք չենք ուզեր հասցնել ներկան անտեսելու եւ արագան չստորաստելու մեղքի ծանրութեան:

Այս բոլորը ըսելէ յետոյ, մարդ կը զգայ որ դրուած մեկնութիւնները ամբողջապէս չեն բացատրեր հայ քաղաքական կուսակցութիւններու ոգին: Եւրոպական դիւանագիտութեան հանդէպ սնուցուած միամտութիւնը, դէպքերու խրատով պէտք էր որ դիւրութեամբ փարատած ըլլար: Անհրաժեշտ կը թուի ուրիշ տուեալներ երեւան հանել, աւելի հասկնալի դարձնելու համար կացութիւնը: Անոնց մէջ մեծ տեղ մը կը զբաւէ վստահաբար, կուսակցական ղեկավարներու արտասահմանի մէջ բնակութեան պարագան. զանգուածներէն կտրուած, ժողովուրդի իրական կեանքէն հեռու գտնուելու իրողութիւնը: Հիմա քիչ մը աւելի լաւ կը հասկնանք, երբ մեր ծննդավայրէն ու հողէն հեռացած ենք, դուրսը դրոշմող քաղաքական գործիչի մը հոգեբանութիւնը: Կովկասի կամ Եւրոպայի մէջ նստած, զբաւոր կամ բերանացի զեկոյցներով միայն թուրքերուն ձեռքին տակ ապրող հայ ժողովուրդի պայմաններուն տեղեակ եղող մարդիկ, որեւէ որոշում տալու ատեն, վերացական ձեւով միայն կրնան պատկերացնել իսկական կեանքը, ու անընդունակ են օգտակար ու դրական հրահանգներ տալու: Քանի մը հատ չօչափելի ապացոյցներ կան, ինչպէս Հրայրի ընդդիմութիւնը Սասնոյ ապստամբութեան մի-

ջոցին, որոնք կը հաստատեն թէ ի՞նչ ձախաւեր որոշումներ կրնայ տալ արտասահմանեան ղեկավարութիւն մը, երկրին մէջ գործադրուելիք ձեռնարկներու մասին: Յեղափոխական արարք մը՝ գործնական խնդիր մըն է եւ ոչ թէ տեսական: Հետեւաբար, անոր որոշումը զըրնան տալ եւ պէտք է տան այդ արարքը կատարուելիք շրջանին ու պայմաններուն մէջ ապրող, այնտեղի կեանքի բոլոր մանրամասնութիւններուն ծանօթ եղող մարդիկ:

Արտասահմանի մէջ ապրող քաղաքական գործիչներուն համար, կուսակցականութիւնը՝ գաղութներու աշխատաւորութիւնը զոհողութեան մղող, «ռէքլամ»ի ձեւ առնող գործունէութեան կերպարանք մը ստացած էր: Անոնք յաճախ գերին կը դառնային իրենց իսկ ստեղծած հոգերանութեան: Յեղափոխական արարքը իբրեւ միակ բանաւոր եւ կարելի միջոցը ցոյց տալէ յետոյ, անոնք պարտաւոր էին, հետեւողական երեւնալու համար ինքզինքնուն հետ, խօսքէն զատ գործ ալ ցոյց տալ երբեմն: Համիտեան շրջանի արտասահմանի հայ մամուլին արտայայտութիւնները, գործիչներու կեանքը երբ կը քննենք, չենք կրնար ինքզինքնիս արգիլել այդ ցաւալի եղրակացութիւնը հանելէ:

4.— ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՕՍՄԱՆԵԱՆ

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԻՆ

Միամիտ հաւատք մը թուրքերուն հանդէպ. — Իս-
լամ թուրքին տեղ ազգայնամոլ թուրքը. — Հայ
ժողովուրդը արգելք թուրանականութեան. —
Բարենորոգումները. — Ինքնապաշտպանու-
թեան անտեսումը. — Փաղափական հոտա-
նութեան պակասը. — Ղեկավարութեան
դերը. — Հայ ղեկավարները անվըն-
ռական եւ վարանոտ:

Շարունակենք քննել կուսակցութիւններու գործե-
լակերպը Օսմանեան Սահմանադրութեան շրջանին: Ա-
նոր խորքը ամբողջական եւ միամիտ հաւատք մըն էր
թուրք ժողովուրդին եւ վարիչներուն հանդէպ, հակա-
ռակ Կիլիկեան ջարդերուն: Սուլթանի մը բռնատիրու-
թեան դէմ, խումբ մը զինուորականներու ըմբոստաց-
ման յաջողութիւնը, հրապարակ նետուած կարգ մը նը-
շանախօսքերու — Ազատութիւն, Հաւասարութիւն, Ար-
դարութիւն, Եղբայրութիւն — հմայքը շլացուցած էին
կուսակցութիւնները եւ պէտք է աւելցնել նաեւ՝ ամ-
բողջ հայ ժողովուրդը: Մէկ օրէն միւսը, անոնք փոխ-
ուած տեսնել հաւատացին ժողովուրդի մը եւ պետու-
թեան մը հինգ դարերու ծանրութիւն ունեցող աւանդու-
թիւնները, մոզական դաւադանի մը արժէքը տուին Սահ-
մանադրութիւն բառին, ընդունակ տիրող ու հալածող
թուրք ոգիին էութիւնը փոխելու:

Անկասկած որ Հայերը չհա ունէին Օսմանեան Սահ-
մանադրութեան իրաւակարգէն, ինչպէս արդէն ցոյց կու

տայ 1908էն 1914ի վեց տարուան կարճատեւի մը մէջ հայ ժողովուրդին անօրինակ վերելքը: Մեր ղեկավարները կ'ըմբռնէին որ այդ շահն իսկ, թերեւս այդ շահուն համար իսկ, ստեղծուած նոր կացութիւնը անընդունելի պիտի ըլլար թուրք տարրին ու թուրք ղեկավարութեան: Հայերը ամէն շահ ունէին ստեղծուած նոր իրաւահարդը պահելու եւ խորացնելու, մինչդեռ թուրքերը բոլորովին հակառակ շահերը ունէին:

Երբ, Պալքանեան պատերազմի կապակցութեամբ, կրկին հրապարակ դրուեցաւ հայկական քարենորոգումներու հարցը, հայ ղեկավարութիւնը՝ եւրոպական միջամտութեան յենարանը գործածեց, հայեթուրք շահերուն խոր եւ իսկական հակամարտութեան տալով նաեւ քաղաքական պայքարի արտաքին, դրսեւորուած, ակնյայտնի բնոյթ: Ուրիշ կերպ ալ հնարաւոր չէր:

Սահմանադրութեան առաջին օրերու խանդավառութիւնը տկարացած էր թուրք վարիչներու քաղաքականութեան հետեւանքով: Պարզուած էր այլեւս, որ Երիտասարդ թուրքերու ոգին չէր տարբերեր հին թուրքերու ոգիէն: Նոր թուրքերն ալ, հիներուն պէս եւ անոնցմէ աւելի, Օսմանեան Կայսրութիւնը կը նկատէին թրքական ու միայն թրքական. ոչ-թուրք տարրերուն կողմէ տային տիրապետողի, ենթարկողի դիրքը, ձեւականօրէն յայտարարելով հանդերձ, բոլոր տարրերու հաւասարութեան սկզբունքը: Ատենի հայ ղեկավարները հասկցած էին այս պարագան ու վստահաբար դիտած նաեւ իսլամ թուրքին տեղ, ազգայնական թուրքին յայտնութիւնը:

Պալքանեան պատերազմի պարտութեամբ ինքզինքը նուաստացած զղացող թուրք ոգին, զօրաւոր հակազդեցութեամբ մը, ծայրայեղ ազգայնամոլութեան շեշտ մը դրաւ իր քաղաքական համոզումներուն եւ գործունէու-

թեան մէջ: Թուրանական քաղաքականութիւնը հիմնա-
քար ու մեկնակէտ դարձաւ «Իթթիհատ»ի վարդապետու-
թեան, հակառակ իր ցնորական էութեան: Այդ քաղա-
քականութեան ամենամեծ արդեւքն էին Հայ ժողովուր-
դը եւ Հայու հայրենիքը: Այդ արդեւքին վերացումը ա-
ռանցքը դարձաւ Թուրք քաղաքականութեան:

Բարենորոգումներու խնդրին մէջ Թուրքերուն ցոյց
տուած ընդդիմութիւնը չի բացատրուիր միայն՝ պետու-
թեան ներքին գործերուն մէջ Եւրոպացիներու միջամը-
տութեան բերած նուաստացումով: Այդ միջամտութեան
վարժուած էին Գանունի Սուլէյմանէն, Ժ.Չ. Ղարէն ի
վեր: Այդ ընդդիմութիւնը կը բացատրուի առաւելապէս
Թուրանական ծովուն մէջ հայկական ընդդիմութիւն մը
ու արդեւք մը չուղեւու կամքով:

Հայերը ըմբռնեցի՞ն իր իսկական արժէքով ու տա-
րողութեամբ Թուրքերու քաղաքականութեան այս հիմ-
նական ողին: Դէպքերը ցոյց տուին որ, ո՛չ: Անոնք տե-
ւական կերպով հետեւողական մնացին՝ Հայկական խըն-
դիրը միշտ Եւրոպացիներու կողմէ կարգադրուելու բա-
րեմիտ ու դիւրին քաղաքականութեան: Պերլինի դաշ-
նադիրէն յետոյ, տեսած էին ու քաշած հետեւանքները
այդ գործեւակերպին, բայց չէին դիմած տարբեր մի-
ջոցներու փնտռողքին, սեփական ուժի տկարութեան
խոր դիտակցութենէն մղուած:

Ի՞նչ պէտք է ըլլար՝ իրապաշտ ղեկավարութեան մը
ընելիքը:

Հայկ. Բարենորոգումներու խնդիրը միջազգային
հարց էր դարձած, Մեծ Պետութեանց Դեսպանախոր-
հուրդի քննութեան առարկան: Հասկնալի ու բնական է
որ Հայերը չցանկային փոխել հարցին միջազգային
հանդամանքը, վստահելով Թուրք պետութեան բարի
տրամադրութիւններուն: Անհասակնալի է սակայն, ա-

մէն բան միայն Դիւանագիտութենէն սպասելու միամը-
տութիւնը: Թուրքերը երբեք յօժարութեամբ չընդու-
նեցին Դեսպանախորհուրդի տուած որոշումները, այլ
ճնշումի տակ եւ զսպուած կատաղութեամբ: Այդ ձեւով
ընդունուած դաշնագիր մը պարզ էր որ պիտի ջնջուէր
Թուրքերուն կողմէ, ու այդ դաշնագիրը թելադրող ու
անկէ օգտուող տարրը ծանր հալածանքի մը պիտի են-
թարկուէր, առաջին նպաստաւոր պատեհութեան: Տրա-
մարանութիւնը եւ իրապաշտութիւնը կը պահանջէր որ
նկատի առնուէին այս հաւանական հետեւանքները եւ
ըստ այնմ անհրաժեշտ պատրաստութիւնները տեսնը-
ւէին:

1914–1918ի պատերազմին պարզուեցաւ որ նման
մտահոգութիւն չեն ունեցած ատենի հայ ղեկավարները.
որեւէ պատրաստութիւն չեն տեսած Թուրքերու հաւա-
նական հալածանքը ու կոտորածը դիմաւորելու: Քաղա-
քական կազմակերպութիւնները մոռնալով իրենց ծա-
ղումն ու էութիւնը, Սահմանադրութեան չըջանին փո-
խակերպուած էին ժողովրդավար կուսակցութիւննե-
րու, համաձայնութիւններ կը կնքէին թրքական կուսակ-
ցութիւններու հետ, մէկը՝ «Իթթիհատ»ին, միւսը «Ի-
թիլաֆ»ին հետ, երեսփոխան մը աւելի կարենալ ունե-
նալու համար, ու կը պայքարէին իրարու դէմ՝ հայ
կեանքէն ներս, հանրային կեանքի դէկը ձեռք ձգելու
դիտումով: Անոնք երբեք չճանչցան ու չհասկցան Թուրք
իրականութիւնը եւ մտայնութիւնը. Թուրքը չափեցին
«Քրաք» ու «Եւտէնկօթ» հազած Թուրք նախարարներու
եւ երեսփոխաններու արտաքին քաղաքավարական ձեւե-
րուն եւ «թէմէննա»ներուն մէջէն: Երբեք չփորձեցին
վերլուծել Թուրք հողին եւ Թուրք դիւանագիտութիւնը:
Թուրքերու պատմութիւնն իսկ չսորվեցան եւ չուսում-

նասիրեցին . որեւէ արժանիք չգտան թուրք ժողովուրդին մէջ , «հիւանդ մարդը» միայն տեսան ու անոր մահուան ստուգութեամբը օրօրուեցան :

Դեսպանախորհուրդին կողմէ բարենորոգման ծրագրի մը կազմութենէն ետք , բոլորը խանդավառուեցան հայ ժողովուրդին առջեւ բացուած նոր հեռանկարով . հայկական վերածնունդի նոր շրջանի մը աշխատանքին պատրաստուեցան եռանդով . ծրագիրներ մշակեցին հայ մշակոյթի , կրթութեան , տնտեսութեան վերելքին համար , բայց . . . մոռցան ու անտեսեցին էականը . ժողովուրդի Փիղիքական դոյութեան պահպանման հարցը :

Ինքնապաշտպանութեան խնդիրը նուազ կարեւորութիւն ունեցաւ քան «բաց ու դոց»ի հարցը . երիտասարդութիւնը ընկերվարական ոգիով պատրաստելու մտահոգութիւնը աւելի տիրապետող դարձաւ , քան թէ ինքզինքը պաշտպանել սորվեցնելու ոգին . թերթերով ու պատրիարքական դիմումներով բողոքելու ձեւը աւելի ազդու միջոց նկատուեցաւ . համալսարանական եւ մտաւորական պատրաստելը աւելի օգտակար սեպուեցաւ քան թէ կռուող պատրաստելը . ունեցածը եւ չունեցածը ուրիշին ցուցադրելու անախառնութիւնը աւելի խելացի համարուեցաւ քան թէ ունեցածը ծածկելու լրջութիւնն ու համեստութիւնը :

Կասկածէ դուռս է , որ եթէ ինքնապաշտպանութեան խնդրին առաջնակարգ կարեւորութիւն տրուած ըլլար , եթէ ուշադրութեան եւ միջոցներու մեծագոյնը յատկացուած ըլլար ինքնապաշտպանութեան դործին , պատերազմին բերած աղէտը երբեք տեսնուած համեմատութեան պիտի չբարձրանար : Ոչ միայն այս ուղղութեամբ որեւէ լուրջ աշխատանք չտարուեցաւ , այլ հայ ղեկավարութիւնը չկրցաւ նոյն խակ կռահել ու պատկերացնել պատրաստուած Ռճիրը իր ահաւորութեամբ եւ

մեծութեամբ: Անակնկալի եկաւ պատերազմէն, որ պայ-
թեցաւ անսպասելի փոթորիկի մը պէս, երբ միւս բոլոր
ժողովուրդներուն կողմէ անխուսափելի նկատուած էր
քանի մը տարիէ ի վեր: Պատերազմի մը հաւանականու-
թիւնը հայ ղեկավարութեան միտքն իսկ չէր զբաղեցու-
ցած, իսկ թուրք պետութեան կողմէ հայ ժողովուրդի
զանգուածային բնաջնջման ծրագիրը՝ խելքէ միտքէ
զուրս բան մըն էր: Հայ քաղաքական միտքը դէպքերու
հոտանութեան նշոյլն իսկ չէ ունեցած:

Ու տեղի ունեցաւ նահատակութիւնը հայ ժողովուր-
դին ու իր անհեռատես, տեսլապաշտ, բարեմիտ ղեկա-
վարութեան:

Ամէնէն մեծ չարիքներէն մէկը, որ ոեւէ մարդ կամ
խմբակցութիւն կրնայ պատճառել իր ժողովուրդին, կը
ստեղծուի երբ ան պատրաստուած ու արժանաւոր ցոյց
կու տայ ինքզինքը ստանձնած գործին ու պաշտօնին,
հակառակ իր անկարողութեան: Մեր կուսակցութիւններ-
ը, ո՛չ միայն մեր զանգուածներու աչքին այլ նաեւ օ-
տարներուն եւ նոյն իսկ թշնամիին վրայ զօրաւոր եւ
լաւ կազմակերպուած ուժի մը տպաւորութիւնը ձգած
էին, իրենց կոչումին բարձրութեանը վրայ գտնուողի
համբաւը տարածած: Յետագային պարզուեցաւ որ ա-
նոնց իսկական արժէքին ու արտաքին արտայայտութեան
միջեւ անդունդ մը դոյութիւն ունէր: Արտաքին շացը-
նող դիմակի մը տակ ծածկուած էր ներքին տկարութիւն
մը եւ չքաւորութիւն մը: Անոնք երբեք չեն ունեցած ի-
րենց ստանձնած պատասխանատուութեան ու դերին հա-
մապատասխան պատրաստութիւն եւ արժէք: Նոյն պատ-
կերը մենք կը տեսնենք այսօրուան մեր իրականութեան
մէջ եւս: Հրապարակի վրայ կը գտնուին շատ մը մար-
դիկ եւ կազմակերպութիւններ, որոնք երբեք չեն լրա-
ցներ իրենց ստանձնած գործին եւ պարտականութեան

պահանջած կարողութիւնը։ Այս վիճակը՝ միամիտ ժողովուրդը օրօրելու եւ խաբելու բնոյթն ունեցող հանրային գործունէութեան եղանակ մըն է, դատաւարտելի ու նոյնիսկ այսպանելի։ Համեստութիւնը երբեք մաս չէ կազմած հայ ղեկավարութեան առաքինութիւններուն։ Թերեւս մեր ցեղային նկարագրի մէկ երեսը կը կազմէ այս թերութիւնը։ Ինքնագովութեան եւ սնանկութեան պզտիկ մարդու ոգին, որ արտաքին ձեւերով կը դոհանայ, ուրիշներու գովասանքը կը մուրայ, անտեսելով ու արհամարհելով ներքին, իսկական արժէքը։ «Ամէն ժողովուրդ արժանի է իր ունեցած ղեկավարութեան» բացատրութիւնը եթէ արդարացում մը ընդունինք, կրնանք ամէն սխալ բնական համարել ու ինքնաքննադատութեան փորձն իսկ չկատարել։

Մեր ղեկավարներու գործունէութեան դատաւարտելի խորքը ո՛չ թէ նուիրումի, սրտցաւութեան, եռանդի ու աշխատանքի պակասն էր, այլ կեանքը իր գլխաւոր, հիմնական տուեալներով չըմբռնելու, չըջապատը եւ տիրող պայմանները չհասկնալու եւ հասկնալ չուզելու, աշխատանքի ձեւը եւ գործելակերպը աւելի շատ դադափարներէն եւ իտէալներէն առնելու քան թէ իրական, շօշափելի կեանքէն, մէկ խօսքով՝ դրասենեակի մէջ, թուղթերու եւ գրքերու հետ ապրելու, ժողովներ ընելու եւ քաղաքական ու հանրային գործունէութիւնը՝ դրականութեան եւ արուեստի նման աշխատանք մը նկատելու պատանեկան ոգին էր։ Ի՞նչ արդիւնքներ կարելի է՛ր ստանալ զոհողութիւններու այն անսպառ դրամագլուխէն որ ժողովուրդը եւ մասնաւորապէս երիտասարդութիւնը ամբարած էր։ Ղեկավարները՝ փոխանակ այդ ոգին գործածել տալու, զայն պարունակող մարմինը մարտիրոսութեան մղեցին, անսոսանքի ու կսկծանքի անլուր տառապանքով։

Ի՞նչ է ղեկավարութեան մը սահմանումը եւ ո՞ւր է անոր դերը: Տրուած ժամանակի մը եւ պայմաններուն մէջ, կացութիւնը ըմբռնել իր ամբողջութեան մէջ տեսողութեան զօրաւոր կարողութիւնով մը ու մասամբ ալ հոտառութեամբ, եւ իր տրամադրութեան տակ գտնուող ուժերն ու միջոցները դասաւորել եւ գործածել՝ պայմաններէն առաւելագոյն օգուտը քաղելու կամ նուազագոյն չարիքը կրելու դիտաւորութեամբ:

Այն պահուն երբ մեր ժողովուրդը ամէնէն աւելի պէտք ունէր այս իմաստով եւ կոչումով ղեկավարութեան մը, ան չքացաւ դէպքերու մեծութեան տակ, վախցաւ պատասխանատուութիւնէ, կարկամեցաւ ու ամէն բան լքեց իր ճակատագրին: Հայ ղեկավարութիւն փատտօրէն գոյութիւն չունէր 1914ի պատերազմի յայտարարութեան պահուն: Ո՛չ մէկ կարգախօս լսեց ժողովուրդը, ո՛չ մէկ թելադրանք ստացաւ փոթորկին հանդէպ դիրք մը ճշդելու: «Օսմանեան քաղաքացիութեան պարտականութիւնը կատարելու» պատրիարքական կոչերն ու հրահանգները՝ զանգուածները կրաւորականութեան մը ղեկու, տնօրինուած ճակատագիրը քրիստոնէարար ընդունելու, ձեռնակալ թուրք դահիճներուն յանձնուելու յորդոր մըն էր իր էութեամբ: Այնքան անհասկնալի էր, որ զանգուածը, դիւղացիութիւնն իսկ կը կարծէր թէ՝ ձեւական, դիւանագիտական արտայայտութիւն մըն էր եղածը, ու անձկութեամբ կը սպասէր ուրիշ հրահանգի մը, հրապարակով չըսուելիք, բայց իսկական հրահանգի մը: Զեկաւ, երբեք չեկաւ այդ հրահանգը: Երիտասարդութիւնը պատասխանեց թրքական զօրակոչին, գէնքերը յանձնեց ատամները կճրտելով, ու օրին մէկն ալ երախաները, ծերերն ու կիները իրենց մարմինը յանձնեցին, անարժան ղեկավարութեան մը վարանումներուն ու վախին վրայ շինուած թրքական դե-

հենին :

Վատութիւն չդործեց հայ ղեկավարութիւնը . առաքինի միայն եղաւ բաժնելով զանգուածներու մահուան ճակատադիրը : Ո՛չ խելք ունեցաւ եւ ոչ ալ առնականութիւն : Կրօնքը դատաւետեց տարիներով , բայց ամէնէն մեծ քրիստոնեան դարձաւ կեանքի վճռական եւ բախտորոշ պահուն : Ի՞նչ հմայք ունէր սակայն այդ ղեկավարութիւնը եւ ի՞նչ հեղինակութիւն ժողովուրդին վրայ : Կուռքի վերածուած անուններ կային , եւ անոնց մէկ մատի թեթեւ նշանին՝ իրենց կեանքով պատասխանելու տրամադիր բաղմութիւններ :

Ինչո՞վ բացատրել վերջին վայրկեանի ձեռնթափութիւնը եւ տկարութիւնը այդ ղեկավարութեան : Իր դերին ու կոչումին ամբողջական ու խոր զիտակցութեան պակասով : Անոր ձեռքին մէջն էր հայ ժողովուրդին կեանքը . բայց ան չըմբռնեց այդ կեանքին ուղղութիւն մը տալու իր պարտականութիւնը . վախցաւ պատասխանատուութենէ : Վճռական էր պահը ու վճռական որոշումներ կը պահանջէր : Զէր նմաներ թերթ մը հրատարակելու եւ անոր մէջ տեսակէտ մը յայտնելու խրնդրին , չէր նմաներ կղերականութեան եւ «աղա»ներուն դէմ պայքար բանալուն , չէր նմաներ դպրոցները ձեռք առնելու եւ երիտասարդութեան դասախօսութիւններ կազմակերպելու գործին . չէր նմաներ նոյնպէս թուրք նախարարներուն սա կամ նա ձեւով դիմում կատարելուն կամ Օսմ . Երեսփ . Ժողովին մէջ փոքրամասնութեանց իրաւունքը պաշտպանող ճառի մը :

Վճիռ պէտք էր տալ՝ հայ ժողովուրդը թրջական իշխանութեանց բարեկամեցողութեան յանձնելու կամ այդ իշխանութեանց խեղական տրամադրութիւններուն ծանօթանալէ յետոյ , անոնց դէմ կենաց ու մահու պայքարի մը մէջ մտնելու : Սարսափեցան այդ վճիռին հե-

տեւանքներէն, որովհետեւ երկու ձեւին մէջ ալ ահաւոր էր հեռապատկերը: Անկաւարները չուղեցին իրենց վերայ վերցնել այդ հետեւանքներուն պատասխանատուութիւնը: Անոնց ցոյց տուած տկարութիւնը դադրեցուց մեր ժողովուրդը կազմակերպուած հաւաքականութիւն մը ըլլալէ ու դարձուց ոչխարի հօտ: Վարանումը անոնց հոգեկան վիճակի տիրապետող դիմը եղաւ: Ուղեցին ժամանակ չահիլ, սպասողական քաղաքականութիւն մը վարել, հաւատալով պատերազմի շուտափոյթ աւարտումին: Այս կեցուածքին տարտամութիւնը եւ անլըծուականութիւնը պատճառ դարձաւ նաեւ զիրար հակասող աշխատանքներու եւ գործերու: Օսմանեան պարկէշտ քաղաքացի մնալու հրահանգին դէմ գործեցին շատեր, զէնք բարձրացնելով օսմանեան բանակին վրայ: Թուրքիոյ մէջ վարուած քաղաքականութեան հակառակը գործեցին դուրսը գտնուող Հայերը՝ կամաւորական խումբեր կազմելով: Թոյլ տրուած էր որեւէ Հայու իր զիտցած ձեռով չարժեւու. մէկը կ'ըկուէր Թուրքին հետ, միւսը՝ Թուրքին դէմ, ուրիշ մը՝ մատը մոխիրը չէր թաթխեր:

Հետապնդուելիք նպատակն ալ պարզ ու յստակ կերպով ճշդուած չէր: Ի՞նչ կը սպասէին Հայերը պատերազմին բերելիք փոփոխութիւններէն: Անկախութի՞ւն, թրքական հովանաւորութեան տակ ինքնավարութի՞ւն, ռուսական հպատակութի՞ւն: Ոչինչ կար պարզ: Կար միայն Թուրքերու պարտութեան ընդհանուր ցանկութիւն մը, պատերազմէն ողջ դուրս գալու բարի եւ բռնական տրամադրութիւն մը ու ազատագրութեան բառին տուած շոյող երազանքը: Քաղաքականութեան էութիւնը չհասկցող մարդու հոգեկան վիճակ էր այս: Վիճակ մըն էր ուրիշներն ալ իրեն պէս նկատելու: Թուրքերը Հայերուն հանդէպ յստակ ու որոշ քաղաքակա-

նութիւն մը գծած էին . բնաջնջումի քաղաքականութիւնը : Երկար ատեն դադունի պահեցին զայն , բայց դէպքերու նպաստաւոր դասաւորութեան մէջ գործադրեցին հետեւողականօրէն , վճռականօրէն , առանց տկարութեան : Կարելի էր միայն անոնց ցոյց տուած վճռականութեամբ ձախողեցնել կամ անկատար դարձնել այդ ծրագրին գործադրութիւնը :

Հայ ղեկավարութիւնը քաղաքական այդ բարձրութեան չէր հասած , որովհետեւ Յեղափոխութեան գաղափարական կողմը միայն առած էր ու անտեսած անոր գործնական երեսը : Հեռու պահուած էին ղեկավարութենէն , յեղափոխական գործնական կեանքով ապրողները եւ եւրոպական համալսարանները աւարտող մտաւորականներուն յանձնուած էր ղեկը : Պետական դատփարակութիւն եւ փորձառութիւն չունեցող այդ մարդիկը , իրենց ձեռքին տակ գտնուող տրամադրելի ուժերն իսկ չկրցան գործածել ու ձեռնակապ յանձնուեցան թուրք դահլիճներուն , առանց թելադրութիւն մը իսկ կարենալ ընելու ժողովուրդին :

Այդ տկարութեան հետեւանքը ահաւոր եղաւ մեր ժողովուրդին համար : Կուսակցութիւններու գոյութիւնը իմաստ մը պիտի ստանար պատերազմի ընթացքին երեւան հանելիք իրենց գործով : Անոնց ո՛չ քաղաքական եւ ո՛չ յեղափոխական գործը արդարացուց իրենց կատարած եւ ժողովուրդէն պահանջուած զոհողութիւնը : Կարնոյ մէջ տրուած որոշումը , դիմացինը միամիտ նուկատող քաղաքագէտներու բանաձեւ մըն է , պատերազմի վիճակ մը չըմբռնող մարդոց որոշումը : Այդ որոշումը ո՛չ միայն թուրքերը չգոհացուց , այլ հայ ժողովուրդին կուռելու կամքը խորտակեց : Այդ որոշումը Պատրիարքարանի մը կողմէ տրուելիք որոշում մըն էր եւ ո՛չ թէ յեղափոխական կուսակցութեան մը : Դժբախտութեան

մեծութիւնը հոն է, որ Օսմանեան հայրենիքին հանդէպ քաղաքացիական պարտականութիւնը կատարելու տրամադրութիւն ցոյց տալով, ժողովականները կը հաւատային վտանգէ հեռու պահել հայ ժողովուրդը: Թուրքին հաւատք ընծայելու բարեմտութիւն մը, որ անցեալին այնքան աղետաբեր եղած էր: Անոր խորքը սեփական ուժին հանդէպ անվստահութեան հիմնական զգացումն է:

---

5. — ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐԻ
ՇՐՋԱՆԻՆ

Հայկ. պետութիւն ու խանդավառութիւն. — Օտարներու ապաւինում. — Անվստահութիւն սեփական ուժերու հանդէպ. — Ամէն մարդ իր տունը. — Հայ ղեկավարը պատասխանատու չի գգար ինքզինքը իր արարքին համար:

Կաղմուեցաւ հայ պետութիւն մը պատերազմի ամէնէն անյուսալի օրերուն, եւ եկաւ զինադադարը: Գործունէութեան նոր դաշտ մը բացուեցաւ: Ի՞նչ խանդավառութիւն եւ ի՞նչ խրախճանք մահէն ազատուող մարդոց: Հայ բանակ, հայ նախարարներ, ղեւանադէտներ եւ պատուիրակութիւններ:

Այս անգամ ա՛յ մեծամտութեան, ամբարտաւանութեան եւ անյատակ լաւատեսութեան ոգին թառեցաւ հայ ղեկավարներու մտքին: Անսպասելի, երազելն իսկ անհնարին քաղաքական կացութիւն մը ստեղծուած էր Հայերուն համար: Պետականութիւն մը ստեղծուած էր հայրենիքի այն մասին վրայ ուր ապրողները չատոնց հաշտուած էին մեծագոր եւ ընդարձակ կայսրութեան մը (ցարական) մաս կաղմելու դադափարին հետ: Թըշնամին (Թուրքը) զինաթափ եղած էր ու պարտուած, եւ յաղթական զինակիցներ (Համաձայնականներ) Հայերը ազատագրելու իրենց խոստումներով: Այնքան խոստմնալից էր ու լուսաշող կացութիւնը, որ տիրող ընդհանուր խրախճանքին մէջ մոռցանք նոյնիսկ ահաւոր Ոճիրը եւ Սուգը: Զոհերը նկատեցինք ազատագրութեան ճամբուն վրայ ինկած հերոսներ. բառերու փառապսակ

մը շինեցինք անոնց յիշատակին, ու մոռցանք քննելու իրականութիւնը:

Պատերազմին հաշուեյարդարը կազմեցինք թիւերով . կորուստնիս համրեցինք, վնասներու տոմարները պատրաստեցինք, իրաւացի պահանջատէր ըլլալնիս ապացուցանելու համար: Բայց մտածումնիս մէկ վայրկեան իսկ չկեղբորնացուցինք, մնացածը լաւ կերպով դործածելու եւ բանաւոր կերպով արժեքաւորելու համար: Ինկանք բարձր դիւանագիտութեան մէջ, մեծածախս պատուիրակութիւններ եւ դեսպաններ պահեցինք, յուշագրեր պատրաստեցինք, նախարարներու դռնապանները տեսանք ու պահանջներ, պահանջներ... Ծովէ ծով Հայաստանի: Հայրենասիրութեան մրցումի ելանք իրարու հետ. ընդարձակ, շատ հոգ ուղողը լաւադոյն հայրենասէրը համարեցինք, ու նորէն, ինչպէս միշտ, ամէն բան դուրսէն, օտարէն սպասեցինք: Անգլիացիք, Ֆրանսացիք, Ամերիկացիք պիտի կարգադրէին մեր խնդիրը, Սէվրի մէջ դաշնագիր պիտի կնքէին:

Սեփական ուժերու արհամարհանքը, ինքնավստահութեան պակասը եւ ամէն ինչ օտարներէն ակնկալելու մտքի խեղճութիւնը դժուար է այս մեծութեան մէջ պատկերացնել, հակառակ դէպքերուն բերած յաճախակի հերքումներուն: Ուրիշին հանդէպ քիչ մը կասկածամտութիւն ունեցողը կամ պարզապէս ուրիշ մը՝ ուրիշ նկատողը քիչ մըն ալ կը խորհի իր սեփական միջոցները եւ ուժերը դործածելու մասին: Հաւատացինք որ, մեզ ողբերգութեան հանդէպ սրտցաւութիւն ունեցողները կը մտահոգուին մեր կեանքով ու տրամադիր են մեզի պէս ու մեր չափով աշխատելու արդարութեան հատուցման ու ըստ այնմ զոհողութիւններ ընելու:

Դիւանագիտութեան հանդէպ մեր ունեցած վստահութենէն մղուած, սկսանք նաեւ դիւանագիտական

բարձր մարդանքներ կատարել: Ծանօթ էինք պարզ ու հասարակ ճշմարտութեան մը, բայց թուրապէս պէս միայն մարսած: Կ'ըսէինք որ օտար դիւանագիտութիւն մը ուրիշին համար կ'աշխատի՝ երբ ինքն ալ չա՛հ ունի: Ասկէ հետեւցնելով, կը հաւատայինք որ օտար դիւանագիտութիւնը պիտի աշխատի մեզի համար, որովհետեւ չա՛հ ունի մեր դատի լուծման մէջ: Ամերիկան չա՛հ ունի Մերձաւոր Արեւելքի հոգատարութիւնը ընդունելուն մէջ, Ֆրանսան՝ Կիլիկիան պահելուն, Անգլիան՝ Ռուսաստանի ծաւալման դէմ պատուար մը ստեղծելուն, եւայլն, եւայլն: Մեծ պետութիւններու քաղաքական ճշմարիտ դիտաւորութիւններուն անծանօթ, մակերեսային ու թեթեւ տրամաբանութեամբ, նախ մենք մեզ համոզեցինք մեր դիւանագիտութեան վրայ ու յետոյ, կարծեցինք որ ուրիշներն ալ կը համոզենք մեր ըսածներով:

Չենք ուզեր խօսիլ այստեղ, դոյզ Պատուիրակութիւն ըսուած ազգային խայտառակութեան մասին, դէպքերու ընդհանուր ոգին միայն ցոյց տալու դիտումով: Այդ երեւոյթն ալ ուրիշ ոգի մը կը մատնէ, խորապէս տխուր եւ կսկծալի: Անկարգապահ ու անիշխանական ոգին, զիրար չհանդուրժելու, զիրար բամբասելու, պետականութիւն ըսուածը չըմբռնելու, հատուածողական ու խմբակցական մանր, ճղճիմ, չտես մարդու ոգին: Նման մտայնութեան տէր մարդոց մտքին համար, անհասանելի է իրապաշտութիւնը. մեր ներքին կեանքը կարգի դրնելու, դասաւորելու, կազմակերպելու անհրաժեշտութիւնը: Զինադադարի առաջին օրերէն, մենք կը տեսնենք մեր ղեկավարներու դատապարտելի, մեղապարտ անտարբերութիւնը մեր ներքին կեանքին հանդէպ:

Երկար տարիներէ ի վեր Պատուիրակութիւն մը ունէինք եւ երկար ամիսներէ ի վեր Պետութիւն մը: Ապ-

չեցուցիչ բան է, որ այդ տիտղոսաւոր կազմակերպութիւնները անգամ մը հարց չեն դրած ու մտածած թէ՛ ի՞նչ պիտի ընեն պատերազմի աւարտումէն ետք Սուրիոյ եւ Միջագետքի անապատներուն եւ քաղաքներուն մէջ ցրուած տարազիր Հայերը: Բնական ու պարզ բան մը գտած են, որ ամէն Հայ վերադառնայ իր ծննդավայրը, նոյնիսկ եթէ ան գտնուի Գոնիայի, Էնկիւրիի, Պրուսայի պէս թրքական ճովու մը մէջ: Հաւատացած են, որ ջարդերէն ազատ մնալու ճարպիկութիւնը ունեցող մէկը՝ կրնայ նաեւ ազատութեան մէջ ու թշնամիին պարտուած միջոցին, հեշտութեամբ իր գլխուն ճարը նայիլ: Ի՞նչ պէտք ունին զբաղելու վերապրողներու ապագայի խնդրով: Չէ՞ որ զինակիցները ամէն նիւթական միջոց կը հայթայթեն մարդիկը իրենց տեղերը վերադարձնելու: Բազմահազար մարդոց այդ տեղափոխութեան ու շարժումին մէջ, մէկ օրինակ միայն կը յիշեմ, — Պաքուպայի գաղթականներուն Հայաստան փոխադրութիւնը — որ սլուտ մը խելքի եւ սրտցաւութեան ապացոյցը կը կազմէ: Այս բացառութիւնն ալ, հաւանաբար այն պատճառով, որ անոնք Վանեցի էին ու հնարաւորութիւն չունէին Վան վերադառնալու:

Ստեղծուած պատեհութիւնը սակայն, անօրինակ էր ազգահաւաքումի եւ Հայերը իրենց հայրենիքին մէջ տեղաւորելու տեսակէտէն: Ի՞նչ մը պետական ըմբռնում ունեցող, հայրենիքի ու պետութեան հիմնական եւ մընայուն շահերը հասկցող ղեկավար մը՝ թոյլ չէր կըրնար տալ, որ Հայերը կրկին Անատոլուի մէջ, թրքական իշխանութեան տակ դրուէին, Խարբերէն, Տիզրանականութէն մինչեւ Պրուսա եւ Պոլիս: Ո՛չ Ազգ. Պատուիրակութիւնը եւ ոչ ալ Հայաստանի կառավարութիւնը չեն զբաղած այս հարցով, եւ անոնց վարիչներու մտքին մէջ իսկ չէ սպրդած հաւանաբար նման մտածում: Կա՞ր

սակայն ասկէ աւելի հայրենաշէն, լուրջ ձեռնարկ: Կ'երեւակայեմ վայրկեան մը որ 5-600,000 Հայեր (արտասահմանի մէջ գտնուող այժմու հայութեան մեծագոյն տոկոսը) 1918ի վերջերը եւ 1919 եւ 1920 տարիներուն Հայաստան մեկնած ըլլային, փոխանակ իրենց ծննդավայրը վերադառնալու, ու կը մտածեմ որ բոլորովին տարբեր պիտի ըլլար մեր ժողովուրդին ճակատագիրը: Հաւանաբար Կարսի աղէտը չպատահէր, բայց վստահաբար այս ժողովուրդին խնայուած պիտի ըլլար երկրորդ արտագաղթը: Հայաստանի բնակչութեան թիւը թերեւս հիմակուանին կրկինը ըլլար եւ աղատուած ըլլայինք Գաղթահայութեան ինքնապահպանման մտահոգութենէն:

Այսպէս մեծ ձեռնարկներու յղացման ու գործադրման անընդունակ եղողներ, գիտեմ որ առարկութիւններ ունին ընելիք, գործնական դժուարութիւններ ցոյց պիտի տան, դրամական միջոցներու պակասը մէջտեղ պիտի դնեն, այդ ատենուան Հայաստանի թշուառութիւնը պիտի բացատրեն ու թերեւս նաեւ քաղաքական նկատումներ առաջ պիտի քշեն, տարագիր բաղմութիւնները իբրեւ հիմ ցոյց տալով Թուրքիայէն պահանջելիք մեր հողերու ստացման: Ասոնք բոլորը ըմբռնելի ըլլալով հանդերձ, ձեռնարկին մեծութեան բաղդատմամբ, ողորմելի արդարացումներ են: Մեծ գործերը՝ մեծ ճիգով, մեծ գոհողութիւններով եւ զրկանքով միայն կը կատարուին: Ինչպէս որ, սովի, հիւանդութեան եւ թշուառութեան մէջ ապրեցաւ Հայաստանի ժողովուրդը եւ յաղթեց բոլորին, անոր քով, անոր կողքին, անոր նեղութիւնները բաժնելով պիտի կրնար ապրիլ նաեւ տարագրութեան զարհուրանքը տեսնող ու մահն իսկ արհամարհելու հոգեւոյ մեծութիւնը ստացող ժողովուրդը:

Օրինակ մը միայն տուի, շօշափելի փաստ մը՝ այդ

ատենի ղեկավարութեան մտքի խեղճութիւնը եւ միջակութիւնը հաստատող: Յիշե՞մ նաեւ որբահաւաքումի դործը, այնքան անկատար ու թերի կերպով կատարուած: Որո՞ւ վրին պիտի բեռցնենք՝ Թուրքերու, Քիւրտերու եւ Արաբներու քով տակաւին գտնուող հարիւր հազարաւոր հայ կիներու, որբերու անէծքը: Ո՞վ հաշիւ պիտի տայ՝ մեր ցեղին համար առ յաւէտ կորսուող այդ թշուառ ու դժբախտ արարածներու մասին:

Այո՛, ճիշդ է եւ ըմբոստացուցիչ, որ որեւէ թուիչք չէ ունեցած այդ ատենուան ղեկավարներու միտքը, որեւէ լայն հորիզոն չէ տեսած անոնց քաղաքական տեսողութիւնը, խոր հաղորդակցութեան մէջ իսկ չէ եղած անոնց հոգին Հայ Յաւին հետ: Անոնք նմանցուցած են պետական դործը՝ թաղականի դործի, ժամկոչ, տէրտէր նշանակելու պարտականութեան: Ու այս միջակութեան ինկած են, որովհետեւ արհամարհած են, խեղճ ու ողորմելի նկատած իրենց ժողովուրդի ուժն ու կարելիութիւնները, հաւատք չեն ունեցած իրենց ցեղի ստեղծագործ ընդունակութիւններուն վրայ: Փառաբանած են հայ միտքն ու բազուկը երգով ու բառով, բայց երբեք վստահութիւն չեն ունեցած անոնց հանդէպ, որովհետեւ իրենք իրենց անձին վրայ վստահութիւն չեն ունեցած ամէնէն առաջ: Հայ ղեկավարի տիպարը՝ իր չըջապատին վրայ հեղինակութիւն մը, անուն մը ստեղծելու մտահոգութիւնով առաջնորդուող մարդն է, որ ճառեր կը խօսի, «ժէսթ»եր կ'ընէ այդ արդիւնքին հասնելու համար, բայց երբեք բաւարարում եւ պատրաստութիւն չի զգար իր մէջ, ստանձնած պարտականութեան ու դերին եւ երբեք պատասխանատու չի զգար ինքզինքը իր ըրած կամ չըրած դործերուն: Ասի բնորոշ բառը. հայ ղեկավարը պատասխանատու չի զգար ինքզինքը հասարակութեան, հաշուետու չի նկատեր ինքզինքը իր

գործերուն :

Կատարուած ահաւոր սխալներուն եւ ստեղծուած չարիքներուն համար , ոեւէ հայ ղեկավար տակաւին պատասխանատուութեան կանչուած չէ : Իր ըրած սխալներուն համար , ինքզինքը գոնէ դատապարտող մէկ հատ հայ ղեկավար չյայտնուեցաւ տակաւին մեր կեանքին մէջ : Կարսի մէջ միայն մէկ զօրավարի անձնասպանութիւնը լսեցինք : Ի՞նչ եղան միւսները եւ ի՞նչ ըրին իրենց գործունէութեան ձախողանքէն ետք : Իր պատասխանատուութեան զխտակից մարդը , տղամարդու պէս , գոնէ ինքզինքը կը պատժէր ծանր սխալէ մը ու ձախողութենէ մը յետոյ : «Ժողովուրդ եւ ղեկավարութիւն զիրար կ'արժեն» բացատրութիւնը գոնէ այս կէտին մէջ ճիշդ է : Ժողովուրդ մը երբ վարժուած է ամէն տեսակ աղէտներու եւ չարիքներու , կեանքի մէջ ամէն բան կը գտնէ բնական եւ ընդունելի : Երբեք չանդադառնար աղէտներու պատճառներուն եւ անոնց պատասխանատուներուն վրայ : Ո՞վ ալ ըլլային գործող մարդիկը , արդիւնքը նոյնը պիտի ըլլար՝ կը մտածէ : Ահաւասիկ ընդհանրացած մտածելակերպը մեր զանդուածներուն :

Արեւելքի ըլլալնուս համար է այս ճակատադրապաշտ ըմբռնումը : Բայց ճիշդ է : Եթէ ճիշդ է , ինչո՞ւ կը փնտռուին եւ կ'ընտրուին գործի մը յարմար նկատուած մարդիկը եւ հանդիպող մարդոց չի յանձնուիր ղեկավարութիւնը : Եթէ ճիշդ է , ինչո՞ւ նոյնիսկ կադմակերպութիւն ըսուածը : Զէ՞ որ կադմակերպութիւն ըսուածը դէպքերու ընթացքը ծրագրուած նպատակի մը ծառայեցնելու աշխատող մարդոց խմբաւորում մըն է : Ի՞նչ իմաստ կը մնայ կադմակերպութիւն մը , ղեկավարութիւն մը ստեղծելուն մէջ , եթէ որեւէ ազդեցութիւն պիտի չընեն անոնք դէպքերու վրայ : Դէպքերը կան , բայց անոնց պատրաստութեան եւ ընթացքին վրայ

անպայմանօրէն իրենց ազդեցութիւնը կը գործեն կազմակերպութիւններն ու մարդիկը, եւ այդ չափով իսկ անոնք պատասխանատու են իրենց գործունէութեան:

Տխուր, ողբալի վիճակի մը մատնուած է մեր հանրային կեանքը, որովհետեւ պատասխանատուութեան զգացումը գոյութիւն չունի: Ո՛չ գործողը պատասխանատու կը զգայ իր կատարած գործերուն եւ ոչ ալ հանրութիւնը պատասխանատուութեան կը կանչէ գործողը: Միշտ այսպէս եղած է եւ այսպէս ալ կը շարունակուի մինչեւ հիմա, ամէն գործի մէջ, ամէնէն հասարակ գործէն մինչեւ ամէնէն լուրջը: Բարոյական անկումի նշան մըն է այս: Ղեկավարները կը զգան անշուշտ այս պարագան, բայց անոնց համար ձեռնտու չէ այս վիճակին փոփոխութիւնը: Ժողովուրդը ինքն է ամէնէն շատ տուժողը այս կացութեան հետեւանքներէն, հետեւաբար իրեն կը վերաբերի անհրաժեշտ փոփոխութիւնը ստեղծելու աշխատանքը:

6. — ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ 1920ԷՆ 1924

Խումնապ. — «Օտարական». — Անհայրենիք մարդը
արհամարհուած է. — Անհատական յաջողութեան հե-
տապնդում. — «Արտաքին ագրակներ». — Յան-
ցաւոր չըլլալու համար խեղճ երեւիլ. — Հայուն
սնափառութիւնը. — Կուսակցական պայքա-
րը. — Կուսակցական հայրենիք. — Պար-
տուղը իբրեւ գոհ կ'երեւի. — Պատաս-
խանատուութեանց նշդում. — Արգելի
դատաւարութեան. — Քաջութեան
պակաս. — Հայու հոգին եղբայ-
րակցած դժբախտութեան հետ:

Անցան ու դացին խանդավառ օրերը: Քաղաքական
կացութիւնը հիմնապէս շրջուեցաւ: Պարտուած ու կըծ-
կուած Թուրքիան ոտքի կանգնեցաւ: Շարժման մէջ դը-
բաւ իր ներքին ուժերը ամբողջապէս. առաւելագոյն չա-
փով չահագործեց Մեծ պետութեանց հակամարտու
թիւնները եւ ասպարէզ կարգաց ամբողջ Եւրոպային:
Պարտութեան մատնեց հայ նորակազմ բանակը, դրա-
ւեց Հայաստանի կէսը, դուրս քշեց Ֆրանսսան Կիլիկիա-
յէն, ծովը թափեց Յոյները ու վերջնական նկատուած
պարտութիւն մը վերածեց յաղթանակի:

Կրկին ահաբեկուեցաւ Հայն ու փախուստին մէջ դը-
տաւ իր փրկութիւնը: Քանի մը տարիէ ի վեր հազիւ
տուն տեղ եղող, նոր կեանքի մը հիմը դնող մարդիկ,
կրկին պարտաւորուեցան քանդել ու լքել ամէն ինչ ու
չողենաւ նետել ինքզինքնին: Խուճապ: Ամէն մարդ իր
գլխուն, ամէն մարդ իր համար: Անըմբռնելի էր երե-

ւակայել այսքան ահաւոր փլուզում մը հայ մտքի լաւատեսութեան ստեղծած քաղաքական չէնքին :

Ղեկավարներն ու կուսակցութիւնները ձեռնթափ եղան, հալեցան կարծես : 30,000 քառ. քիլոմէթրի իջած Հայաստանը դարձաւ Խորհրդային Հանրապետութիւն : Մէկ Հայ իսկ չմնաց Կիլիկիոյ մէջ, ուր օր մը քանի մը անկախութիւններ հռչակուած էին : Հայու հետքն իսկ չմնաց ամբողջ Թուրքիոյ մէջ, բացի Պոլսէն : Ու Հայը՝ Սուրիոյ, Պալէստինայի եւ Ֆրանսայի մէջ դարձաւ Նանսէնեան դաշխական :

Ստեղծուած նոր կացութիւնը նուիրադործուեցաւ Լօղանի մէջ, Հայկական Դատի վրայ Մեծ պետութիւններու դրած դամբանաքարով : Քաղաքական դատը վերջացած էր եւ պարզ կեանք մը մուրալու դործին վերածուած : Եղած էինք «Օտարական»ներ, «Դաշխական»ներ, «Նանսէնեան հպատակ»ներ :

Ատեն մը յատկացուցինք մեր նոր կացութիւնը հասկնալու եւ այդ կացութեան պատշաճելու : Բնակութեան, ճամբորդութեան, դործարաններու մէջ աշխատելու, առեւտուր ընելու իրաւունքներ խնդրեցինք : Կաթիլ-կաթիլ տուին մեզի այդ իրաւունքները, յետոյ նորէն ետ առին, կրկին տալու եւ կրկին ետ առնելու համար : Հասկնալ սկսանք քիչ մը, որ հայրենիք չունեցող մարդը՝ ողորմելի, թշուառ գոյութիւն մըն է, արհամարհուած ու անարդուած արարած մը : Տեսանք շուրջերնիս որ մեծ եւ զօրաւոր հայրենիք ունեցողը բարձր եւ ուժով կը խօսի, ո՛չ միայն իր հայրենիքին եւ տանը մէջ, այլ նաեւ դուրսը՝ ուրիշներու հայրենիքին մէջ : Կռահեցինք քիչ մըն ալ որ անհատի մը մեծութիւնը համաժողովրդական է իր հայրենիքի մեծութեան :

Քառորդ դարէ ի վեր ո՛չ մէկ փոփոխութիւն մեր

կացութեան մէջ, բացի մեր ասորած միջավայրին յարմարելու մեր հոգեկան վիճակէն: Ստեղծուած կացութիւնը նկատեցինք վերջնական ու միակ խելօք եւ հնարաւոր բանը այդ կացութիւնը ընդունելու եւ անոր սլատշաճելու ճիղը սեպեցինք: Հաղուստնիս փոխեցինք, ուտելիքնիս փոխեցինք, աշխատեցանք լեզունիս եւս փոխել: Տուներ շինեցինք ու մանաւանդ հարուստ դառնալու մասին խորհեցանք դիշեր-ցերեկ: Մասամբ յաջողեցանք եւ սկսանք արժէք մը զգալ մեր մէջ: Բայց այդ արժէքը տուինք մեր անհատական ընդունակութիւններուն ու մոռցանք բաժին հանել անկէ, մեր ցեղին: Որեւէ ընելիք չդրանք հայ հաւաքականութեան համար: Ամէն բան դուրսէն եւ օտարէն սպասողի մեր հին ունակութենէն չհրաժարեցանք: Մեր դժբախտութիւնները վերադրեցինք արտաքին ազդակներու, մեր կամքէն անկախ տեղի ունեցած դէպքերու: Վայրկեան մը իսկ չանդրադառցանք որ բացատրութեան այս կերպը աւելորդ կը դարձնէր մեր գոյութիւնը այս աշխարհին վրայ: Ինչո՞ւ կայ եւ կը մնայ մէկը, երբ չի զգացներ ինքզինքը, երբ կը դրժէ իր գոյութեան պահպանման մէջ, իր միջոցներուն եւ արժէքին դերը, երբ փետուրի մը կարեւորութիւնը կու տայ ինքզինքին, խաղալիք հովերուն:

Ինչնուրացման այս տրամաբանութիւնը հետեւանքն է մեր ուժերը կշռել ու զնահատել չուզելու տկարութեան, եւ բնազդի վերածուած ահաւոր Վախի մը: Դարե՞ր ասորած ենք այդ վախին մէջ, մըջինի վերածուած ենք, մեր սլատեանէն դուրս դալու սարսափին ազդեցութեան տակ, հիւլէացած եւ չքացած ենք: Դուրսը խոչորացոյցով դիտած ենք, ամէն ինչ հսկայ ու ահարկու տեսած, իսկ մանրացուցած ենք մեր աչքերը ինքզինքնիս քննելու պտեն: Այս ձեւով, մեր եւ դուրսի միջեւ

ուժերու անչափելի համեմատութիւն մը տեսած ենք։ Մտաբույիկ եւ փոքրոգի մարդու ոգին է այս։

Բայց պէտք է դիտել որ նոյն տրամաբանութիւնը ամէն դործի մէջ, ինքնարդարացում մըն է հանրային դործիչներու համար։ Ամէն դէպք եւ երեւոյթ արտաքին ազդակներով բացատրող մէկը՝ կը մերժէ ընդունիլ դէպքերու պատրաստութեան մէջ իր դերն ու պատասխանատուութիւնը, հետեւաբար նաեւ իր յանցանքը կամ սխալը։ Ուրիշ խօսքով, յանցաւոր չդառնալու համար կ'ընդունի խեղճ եւ փկար ըլլալ, իր սեփական կեանքին միայ որեւէ ազդեցութիւն չունեցող մէկը նրկատուիլ։

Յանցաւորութեան եւ տկարութեան միջեւ, վերջինին տուած ընտրութեամբ իսկ կ'երեւի մեր ղեկավարներուն եւ կազմակերպութիւններուն հոգեկան պատկերը։ Սովորական եւ հանդարտ օրերու մէջ, ամէն դործի տէրն ու տիրականը եղող մարդիկ, ծանր ու պատասխանատու դործի մը մէջ՝ կը դադրին անոնց տիրութիւն ընելէ, դառնալով դէպքերու հարկադրանքը ընդունող խեղճ արարածներ։

Պարզ է որ հայ մարդը երբեք հայելիին մէջ չէ դիտած ինքզինքը, կամ դիտած է կորնթարթ կամ դողաւոր հայելիի մը մէջ, ուր ամէն ինչ այլափոխուած, աղարտուած կ'երեւի։ Ասոր համար է որ հայ մարդը խորապէս զգալով ու ապրելով հանդերձ իր տկարութիւնը, չի խոստովանիր զայն եւ ահաւոր սնափառ մըն է։ Չէ՞ք լսած ամէն տեղ ու միշտ, ինքնագովութիւնը մեր մարդոց։ Քանի մը մարդիկ յաջողած են տնտեսական կեանքի մէջ, ու ահա կը դառնանք առեւտուրի մէջ անմըրցելի ժողովուրդ։ Աշխարհի սա կամ նա անկիւնէն դրականութեան, գիտութեան կամ արուեստներու մէջ յաջողած Հայու մը անունը կը լսենք, անբաղդատելի

մշակութային արժէքներ ունեցող աղգի մը հովը կու տանք մենք մեզի : Պատմութեան մէջ, — մասնաւորաբար ուրիշ ժողովուրդներու — հայ ղինուորականներու եւ պետական մարդոց անունները կը հօլովենք, ու կըրկին մե՛ծ, մե՛ծ ժողովուրդ մը կը զգանք ինքզինքնիս : Այսպէսով կ'օրօրուինք մեր սնաւառութեան պարզեւած հեշտանքին մէջ :

Կը ջարդուինք, պատճառը դուրսը կը տեսնենք. կը տարտղնուինք երկրագունդին մէկ ծայրէն միւսը, պատճառը ուրիշներն են. ինքզինքնիս կը մոռնանք, ամէն օր մաս մը կը կորսնցնենք մեր էութենէն, մի՛շտ ուրիշներուն պատճառով : Օր մը, պարզ ու յստակ կերպով քաջութիւնը չունեցանք խոստովանելու մեր տկարութիւններն ու թերութիւնները : Կամ աւելի ճիշդը, մեզմէ ամէն մէկը՝ տկարութիւնը եւ յանցանքը միշտ ուրիշի մը մէջ տեսաւ, բայց երբեք իր անձին ու իր պատկանած կաղմակերպութեան : Ամէն ինչ «արտաքին ազդակ»ներով բացատրել ուզող մարդու հոգեբանութիւնը ուրիշ կերպ ալ չէր կրնար ըլլալ : Գէշ ու վնասակար հետեւանքներ ունեցող գործի մը մէջ, անխուսափելիօրէն յանցանք մը գոյութիւն ունի : Այդ յանցանքը իր վրայ առնել չուզող իսկական յանցաւորը բնականօրէն զայն ուրիշի մը վրայ նետել կ'ուզէ : Այս մտայնութեան հետեւանքն է այս ահանջ խլացնող ազմուկն ու վէճը, որ լեցուցած են մեր ներքին կեանքը քառորդ դարէ ի վեր, ատելութեան եւ կիրքի այն կուտակումը, որ կը զգայ մեզմէ ամէն մէկը ինքն իր մէջ եւ ուրիշին մէջ :

Ի՞նչ է պատկերը, արդարեւ, արտասահմանի հայութեան ներքին կեանքին 1920էն ի վեր : Կուսակցական վէճ ու պայքար : Այդ պայքարը շատ հեռու էր դադարաւորական ու դաստիարակչական բովանդակութիւն եւ դիտում ունենալէ : Երբ վայրկեան մը կը պատկերացը-

նենք այդ պայքարին ստացած զանազան արտայայտութիւնները, — մարդասպանութիւն, կռիւ, ծեծ, հայհոյութիւն, կիրքերու եւ ատելութեան պոռթկում, — չենք կրնար տարակուսիլ անոնց տուն տուն դժացումին էութեան վրայ:

Կայ դադափարական պայքար մը՝ կուսակցութիւններու ընկերային, տնտեսական ու քաղաքական սկզբունքներու հակադրութենէն եւ բաղխումէն ստեղծուած, որ կըթիչ է ու դաստիարակիչ իր տեսական մասով, եւ ուր առաւելապէս տրամաբանութիւնը կը խօսի: Այդ պայքարը կը փոխէ սակայն իր բնոյթը երբ գործնական ձեւ կը ստանայ: Պայքարող կողմերէն իւրաքանչիւրը չի բաւականանար իր վարդապետութեան եւ տեսակէտներու մեկնաբանութեամբ, չի գոհանար զանոնք հակադրելով դիմացինին տեսակէտներուն, իր ունեցածին առաւելութիւնները եւ միւսին սխալները յայտնելով: Հանրային գործիչները շատ լաւ գիտեն որ զանգուածները համոզող գլխաւոր միջոցը եւ գէնքը երբեք տրամաբանութիւնը չէ: Այդ միջոցը անոնք կը գործածեն «ի միջի ալոց» ձեւով: Անոնք գիտեն որ կիրքերու եւ դժացումներու վրայ յենուելով միայն կրնան կապտել զանգուածները ու չարժման մղել: Ամէն ոք կը հասկնայ թէ՛ մարդուն հակակշիռին չենթարկուող այդ կարողութիւնները երբ խօսին, ի՛նչ կ'երպարանք կը ստանայ պայքարը: Իբրեւ Արեւելքի ժողովուրդը եւ քաղաքացիական դաստիարակութեան տեսակէտով թոյլ մանաւանդ, անընդունակ ենք սանձ դնելու մեր կիրքերուն: Սկզբունքներ եւ դադափարներ իւրացնել աւելի, մոլեռանդութիւն եւ նախապաշարում ստեղծած ենք. հանրային խնդիրներու դրական եւ օգտակար կողմերը տեսնել աւելի, մեր աւանդութիւններն ու հաւատալիքները շոյող երեսը նըկատի առնել վարժուած ենք:

Քարոզչութեան արուեստին վարժ եւ փորձառու եղողներ, այս բոլորին տեղեակ ըլլալով, լաւագոյն ձեւով կրնան դործածել մեր ժողովուրդի այս տրամադրութիւնները: Անոնք գիտեն իւրաքանչիւր ատենի եւ պայմաններուն համապատասխան կարգախօսներ նետել հրապարակ:

Ի՞նչ էր մեր կացութիւնը երկու պատերազմներու միջեւ երկարող շրջանին եւ ի՞նչ էր այդ կացութեան հանդէպ որդեգրած դիրքը հայ քաղաքական ղեկավարութեան:

1914—1918ի պատերազմին բերած անլուր աղէտներուն մասնակի հատուցումը ստացած էր հայ ժողովուրդը Հայաստանի պետականութեան ստեղծումով: Անըսպասելի եւ անհաւատալի էր իրողութիւնը, ճիշդ այն պահուն, երբ սահմանին միւս կողմն ալ երկարած էր թուրք դահիճին ձեռքը: Ազգովին եւ ամբողջապէս չըկրցինք խանդավառուիլ անով, եւ հայրենիքը դարձաւ մեր ժողովուրդի մէկ մասին, մէկ հատուածին միայն յոյսերուն եւ հաւատքներուն ձգողութեան կեդրոնը: Դժբախտաբար, այս ձեւով ալ շարունակեց մնալ միշտ: Հատուածողականութիւնը, կուսակցական նեղմտութիւնը երբեք չկարողացան հայրենիքի դադափարը եւ իրականութիւնը՝ խորհրդանիշը դարձնել հայ ժողովուրդի դարաւոր ձգտումներուն: Հայրենիքը՝ փոխանակ իրերամերժ ուժերը շաղախող, վերին ու տիրապետող դադափարը ըլլալու, դարձաւ զանոնք աւելի բիւրեղացնող, յստակօրէն իրարմէ բաժնող ու անհաշտ դիրքերու մղող իրականութիւնը: Հայրենիքի շուրջ հայ ժողովուրդը բաժնուեցաւ երկուքի: Հայրենիքը չփոթուեցաւ իր վարչաձեւին հետ, դարձաւ կուսակցական: Հայ քաղաքական մտքի թշուառութիւնը այս անգամ աւելի ծանր եւ ճշնշող ձեւով յայտնուեցաւ:

Այնքան ողբերգական անցեալ ունեցող ժողովուրդէ մը տրամաբանօրէն կը սպասուէր որ լաւ ըմբռնէր հայրենիքի ամենազօր արժէքն ու կարեւորութիւնը. կը սպասուէր որ ան բացատրէր իր անցեալը առաւելապէս հայրենիք մը չունենալու իրողութեամբ, ու իր փրկութեան միակ յենարանը տեսնէր հայրենիքին մէջ: Շատեր արհամարհեցին այդ հայրենիքը, որովհետեւ փոքր էր, թշուառ ու աղքատ: Ուրիշներու հարուստ, բարդաւած հայրենիքը նախընտրեցին իրենց սեփական բայց խեղճ հայրենիքէն: Ուզեցին հարուստի տան մէջ իբրեւ ծառայ աշխատիլ, քան թէ իրենց խրճիթին մէջ աղատ ապրիլ: Աղատ ըլլալու, իր տան մէջ ըլլալու հոգեկան դժացումը երբեք չէին ունեցած: տեւականօրէն ծառայ մնացած էին ու ազատութեան լայն հորիզոնին առջեւ երբեք չէր խտխտացած իրենց տեսողութիւնը: Կ'ուզէին հանգիստ, լայն ապրիլ, վարձակալ մնալ, տուն չինելու նեղութիւնը չքաշելու համար: Այսպէս ըլլալով հանդերձ, իրաւունքն ալ կու տային ինքզինքնուն, հայրենիքի մէջ կատարուած աշխատանքները քննադատելու, սխալ ու վնասակար ցոյց տալու բոլոր դործերը: Ամաթէօն հայրենասէրի ոգին էր այս, իր անհանդուրժելի ու ճղճիմ բարոյականով: Պարկեշտ մէկը՝ երբ տրամադիր չէ հաւաքական գործին իր բաժինը բերելու, առնուազն ամօթխածութիւնը պէտք է ունենայ ուրիշի մը աշխատանքը չխանգարելու: Աշխատող մարդն է որ իրաւունքն ալ ունի խօսելու եւ քննադատելու:

1920էն 1922 ամէն ճակատի վրայ մեր կրած պարտութիւնը կրկին որեւէ փոփոխութիւն չստեղծեց մեր քաղաքական ընդհանուր դատողութեան մէջ: Կացութիւնը կրկին չկարողացանք գնահատել առարկայօրէն: Հայաստանի խորհրդայնացումէն եւ քէմալականու-

Թեան յաղթութենէն ետք, Ի՞նչ էր ստեղծուած կացութիւնը: Հայրենիք մը՝ 7-800,000 ամփոփ ու զրեթէ միատարր ազգաբնակչութեամբ ու նոյնքան ժողովուրդը ցրուած դուրսը: Ի՞նչ պէտք էր թելադրեր այս պիլանը ուղղամիտ եւ հայրենասէր քաղաքական առաջնորդներու: Հաստատել նախ, որ Հայաստանի ժողովուրդը ազատուած է Ֆիզիքական բնաջնջումի հեռանկարէն ու վախէն, եւ իր հայրենիքի հարազատ միջավայրին մէջ ընդունակ իր ազգային ինքնայատուկ կարողութիւնները դարձացնելու եւ արժէքները յայտնաբերելու: Միւս կողմէ, հաստատել որ ցրուած ու տարադնուած հայութիւնը անխուսափելիօրէն ենթարկուած է կաղմալուծման եւ կորուստի վտանգին:

Այս հաստատումը ինքնին պարզ ու յստակ կը դարձնէ նաեւ մեր հետեւելիք դործունէութեան ընդհանուր ողին: Կորուստէ փրկել կորսուելու դատապարտուածը, եւ դիւրացնել զարգացումը տեւելու եւ մնալու սահմանուած հատուածին: Ի՞նչ ձեւով հնարաւոր էր այս նպատակին իրագործումը: Յոյց տալ վտանգուածներուն, օգուտն ու անհրաժեշտութիւնը ինքնութեան պահպանումին: Յուսահատութեան եւ ինքնալքումի խորշակը կը տիրէր ամէն կողմ: Հայ ծնած ըլլալուն համար ինքզինքը դժբախտ զգացողներու թիւը բազմապատկուած էր. ամէն մարդ մութ ու մռայլ կը տեսնէր ապագան: Ղեկը կորսնցնող զանդուածներուն հոգեկան կորովը պահել տալու մէկ նիւթական եւ շօշափելի իրականութիւն դուրսութիւն ունէր: Հայրենիքը: Կառչիլ անոր, փրկութեան խարխիս ընդունիլ եւ ցոյց տալ զայն իբրեւ մասնակի իրականացում մեր ձգտումներուն եւ մեկնակէտը անոնց ամբողջացման: Այս էութիւնը տալ հայրենիքին եւ այս ձեւով պատկերացնել, պիտի նշանակէր մէկ կողմէ խանդավառուիլ հայրենիքի վերելքով, առօրեայ ճիւղե-

րով եւ նուաճումներով եւ միւս կողմէ, իբրեւ հայ ապրելուն մէջ որեւէ իմաստ ու նպատակ չտեսնող բազմութիւններուն, տեւելու եւ մնալու խորհրդանիշ մը ցոյց տալ, ինքնապահպանումի փարոս մը բոցավառել:

Այս ոգիով առաջնորդուողը՝ բարձր ու վեր պիտի նկատէր հայրենիքը ամէն նկատումէ, պիտի զգուշանար զայն վէճէ ու պայքարի առարկայ դարձնելէ, ակնածանքով պիտի մօտենար հայրենիքի հետ կապուած բոլոր հարցերուն:

Արտասահմանի հայութեան քառորդ դարու հանրային կեանքի արտայայտութիւնը երբեք այս ոգին երեւան չի հաներ: Ընդհակառակը: Հայրենիքը դարձած էր բաժանում ստեղծող, պայքարը զօրացնող, հանրութիւնը երկու անհաշտ մասերու բաժնող գաղափար մը:

Ինչո՞ւ, ի՞նչպէս եւ որո՞նց կողմէ այս բնոյթը ստացաւ՝ հայրենիքի գաղափարը եւ իրականութիւնը: Այս հարցումներուն տրուելիք որեւէ պատասխան, որչափ ալ անաշտութեամբ ըլլայ, չի կրնար դոհացնել բոլորը: Մարդիկ չեն կրնար իրենց ապրած շրջանի դէպքերը դատել առարկայօրէն, պատմաբանի պէս: Միւս կողմէ, ընկերային հարցերու մէջ, մարդիկ դժուարութեամբ կրնան կամ բնաւ չեն կրնար ընդունիլ իրենց համոզումներուն հակառակ եղող մեկնութիւնները: Ասոնք պարզ ըլլալով հանդերձ, օղտակար է սակայն, հնարաւոր անկողմնակալութեամբ, բացատրութիւն մը գտնել տրուած հարցերուն:

Հայաստանի խորհրդայնացումէն յետոյ, նախկին կառավարութեան անդամները հնարաւորութիւն չունեցան երկրին մէջ մնալու ու արտասահման ապաստանեցան: Մեկնումը տեղի ունեցաւ արիւնհահեղութեամբ: Հանրային կեանքի մէջ, պարտուած մարդոց բնական տրամադրութիւնն է միշտ իբր զոհ ներկայացնել ինք-

զինքը, արդարացնել իր անցեալ դործունէութիւնը ու նաեւ վնասակար ցոյց տալ յաղթական հակառակորդին դործերն ու դէտաւորութիւնները: Շատ բնական եւ ընդհանուր երեւոյթ է նոյնպէս, հանրային դիրքի մը եւ իշխանութեան մը տիրանալէ յետոյ, դայն ձեռքէ չհանելու եւ կամ հանելէ յետոյ կրկին անոր տիրանալու ուղին: Արտասահմանի խեղճուկ իրականութեան մէջ իսկ, ամէն օր կը տեսնենք այս տրամադրութիւնը, նոյն իսկ ամէնէն հասարակ դիրքերու եւ աթոռներու վերաբերմամբ: Առաւել եւս բնական է հետեւաբար պետական դիրքերու, նախարարական աթոռներու, կառավարիչներու, դեսպաններու, երեսփոխաններու եւ նման պաշտօններու վրայ դառնուող մարդոց մէջ:

Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան մաս կազմողները, երկինքէն իջած չէին, այլ մեղի պէս մարդիկ էին: Հասկնալի է որ անոնք ալ առաջնորդուէին այս նկատումներով ու հետեւաբար ծայրայեղօրէն բացասական եւ քննադատական կեցուածք մը ցոյց տային նոր իշխանութեան հանդէպ: Անձնապէս, ուրիշ պատճառ մըն ալ ունէին անոնք, նման վերաբերումի համար: Անոնք ղեկավարներն էին կուսակցութեան մը՝ Դաշնակցութեան, որուն արտասահմանի կազմակերպութեան անդամ եղողները, հոգեկան անօրինակ տաղնապի մը մատնուած էին, իրարու յաջորդող աղէտներուն մէջ, իրենց կուսակցութեան ունեցած պատասխանատուութեան հետեւանքով: Այդ տաղնապը ինքնաբերաբար պիտի մղէր անցեալի վերաքննութեան, պատասխանատուներու ճշդումին եւ անոնց պատժումին:

Հայաստանէն արտասահման ապաստանող պետական դործիչները եւ կուսակցական ղեկավարները կը սպասէին բնականօրէն, որ զոնէ իրենց պատկանած կուսակցութեան մէջ տեղի ունենար այն արդար Դատը՝ որ պի-

տի ճշգէր մօտաւոր անցեալի աղէտներուն մէջ մարդոց ունեցած պատասխանատուութեան չափը եւ պիտի ճշգէր պատիժը իւրաքանչիւրին դործած յանցանքին ու սխալներուն համեմատութեամբ: Նման դատաւարութիւն, անոնցմէ չատերուն մահը պիտի նշանակէր իբրեւ հանրային դործիչի: Այս հեռապատկերին առջեւ, շատ հասկնալի է որ անոնք արգելք հանդիսանալ ուղէին նման դատաւարութեան, որ կրնար ծանր հերձուած մըն ալ ստեղծել կուսակցութեան մէջ:

Ասոր համար, պէտք էր նախ այդ արգելքին բարոյական միջնորդութիւնը ստեղծել: Մէկ միջոց ու ձեւ կար յաջողելու: Ապացուցանել դրչով եւ խօսքով, որ դէպքերու ընթացքին վրայ որեւէ աղղեցութիւն չէին ունեցած ղեկավարները, դէպքերը զարգացած էին ղեկավարներէն անկախ, արտաքին ազդակներու բերումով: Այս այն քէզն է, որ ամէն աղէտէ յետոյ դործածուած է եւ որուն արժէքը մենք գնահատեցինք արդէն, աւելի առաջ: Ինքնարդարացման այս քէզին ղեկավարները կըցեցին ուրիշ մը՝ որ կարելիութիւն պիտի տար պահելու, դոնէ արտասահմանի մէջ իրենց ղեկավարի դիրքը: Յոյց տալ որ Հայաստանի մէջ կատարուած փոփոխութիւնը մեր դարաւոր ձգտումներու ուրացման արտայայտութիւնն է. հետեւաբար անհրաժեշտ է ո՛չ միայն պայքարիլ անոր դէմ, այլ եւ զօրացնել ազգային ուղին հարադատօրէն արտայայտող կաղմակերպութիւնը՝ պարտուած եւ հայրենիքէն վտարուած:

Ամէն ինչ կորսնցնող, բայց հանրային կեանքին ամբօրէն կառչող այդ մարդիկը ամէն ղետնի վրայ ու ամէն ուղղութեամբ յաջողեցան իրենց ծրարին մէջ: Կուսակցութիւնը երբեք յեղափոխական քաջութիւնը ջոյց չտուաւ իր ձախողած ղեկավարները դատելու:

Անմեկնեկի խորք մը կայ Դաշնակցութեան այս թոյլ

ու անյեղափոխական ընթացքին մէջ: Իր շարքայիններուն հանդէպ այնքան խիստ կարգապահութիւն ունեցող կազմակերպութիւն մը ինչո՞ւ չուզեց եւ չկրցաւ կուսակցական դատարանի (չեմ ըսեր հանրային դատատանի) կանչել իր պատասխանատու ղեկավարութիւնը: Կուսակցականները կ'արդարացնէին կատարուած գործերը. որեւէ սխալ ու յանցանք չէին գտներ ղեկավարներու գործունէութեան մէջ: Ո՛չ անշուշտ: Բայց ե՞րբ է որ շարքայինները արժեցուցած են իրենց տեսակէտները: Կուսակցութեան ո՞ր պատասխանատու ժողովին մէջ է, որ շարքայիններու մտայնութեան իսկական արտայայտիչները կրցած են մուտք գործել եւ արժեցնել իրենց պահանջները: Դաշնակցութեան ընդհանուր ժողովները եղած են գրեթէ միշտ, իր գործիչներէն, պաշտօնատարներէն, վճարովի ղեկավարներէն կազմուած հաւաքոյթներ: Անտրամաբանական է սպասել նման ժողովներէ դատաւարտութիւնը իր կազմի ջախջախիչ մեծամասնութիւնը ներկայացնող անդամներուն: Իսկապէս լսած եմ, որ ժողովի մը մէջ քննուած է պատասխանատուութեան խնդիրը, բայց ձեւական աւարազով մը առյաւէտ թաղուած:

Արդ, նման քաջութեան անընդունակ եղող յեղափոխական կազմակերպութիւն մը ո՛չ միայն կը հաստատէ իր տկարութիւնը, այլ եւ կը ժխտէ իր գոյութիւնը կամ առնուազն կ'ուրանայ իր յեղափոխական նկարագիրը: Անկէ վերջ, կազմակերպութիւնը՝ արուեստական ներարկումով մը միայն կրնար պահել իր գոյութիւնը: Մեր հիւանդ իրականութիւնը իր մարմնին ամէն մէկ մասը կը տրամադրէ շիճուկ մը ընդունելու, որպէս զի քիչ մը աւելի երկարածգէ իր կեանքը:

Շփոթութիւնն ու քառսը տիրապետեց հայ քաղաքական մտքին վրայ: Այդ քառսին մէջ ամէն տեսակէտ,

դործունէութիւնն ու ամէն մարդ կրնար ապրիլ: Յստակութեան դէմ խուլ ու անդիջող պայքար մը սկսաւ: Ոչ ոք չահ ունէր յստակ մտածումներէն, դէպքերու առարկայական զնահատումէն ու ապագայ աշխատանքներու ճշգրիտ դասաւորումէն: Ամէն ինչ պղտոր, առանց շրջադիծի ու նաեւ առանց բովանդակութեան պէտք էր մնար, որպէսդի ամէն մարդ կարենար ըսելիք մը եւ ընելիք մը ունենալ: Ու այդպէս ալ եղաւ ու մնաց: Հանդիպողը բան մը կ'ըսէր, հանդիպողը բան մը կ'ընէր: Ըսածը հիմնաւորելու ճիգ չէր թափեր ու ըրածը արդարացնելու փաստեր ցոյց չէր տար: Հարցնող, փրնտոող ալ չկար: Անիշխանութիւն էր կատարեալ. անունի շուրջ հմայք ստեղծելու, հեղինակութիւն պարտադրելու դարաշրջանը, զգացումներու հետ խաղալու եւ քաղաքական «միսթիսիզմ» մը ստեղծելու պահը:

Կողմնացոյց մը փնտռելու պահանջն ունեցող զանգուածը՝ որ չէր կրնար ապրիլ առանց սուտ կամ իրաւ դաւանանքի մը կառչելու, տեսաւ միայն իր բնազդներն ու աւանդութիւնները եւ ապաւինեցաւ անոնց: Ո՛չ ճիգ կը պահանջէր եւ ոչ ալ խելք այս ձեւը. ընդհակառակը հոգիի գինովութիւն մըն ալ կու տար, անցեալին մէջ ապրելու, յիշատակներով ապրելու հեշտանքը: Կրակի ու խանդավառութեան որեւէ տարր գոյութիւն չունէր ներկային մէջ: Նիւթական եւ հոգեկան աւերակներու աշխարհի մը մէջ, մարդ ինքնաբերաբար կ'իյնայ անցեալին դիրկը: Հասարակ մարդը, գիւղացի մնացող մարդը այդ անցեալին մէջ ալ կը տեսնէ միայն չքեղ ու փայլուն տարրը ու նոյնիսկ ողորմելի վիճակներուն կը հագցնէ զարդարուն պատմութեան: Կեանքէն դժգոհ մարդը՝ հին դժբախտութիւններն ալ երջանկութեան կը վերածէ: Հայ մարդը այսպէս ըրաւ, որովհետեւ միշտ գիւղացի մնաց ու միշտ դժբախտ զգաց ինքզինքը: Թաղուե-

ցաւ դժբախտութեան մէջ, հաշտուեցաւ անոր հետ ու անկէ դուրս գալու որեւէ պահանջ իսկ չստեղծեց հոգիին մէջ: Կեանքէն իր ստացած բաժինը միշտ դժբախտութիւնն եղած էր, ու բնական ալ գտաւ այդ բաժինով բաւարարուելու գոհացումը:

Մինչեւ հիմա չէ կատարուած հայ հոգիի քննութեան լուրջ փորձ մը: Եղածներուն մէջ ընդհանուր տեսակէտ մը կայ ընդունելու որ հայ հոգին եղբայրակցած է դժբախտութեան հետ: Իր վիճակին հետ հաշտուելու այդ ոգին ծուլութիւն մը եւ պահպանողականութիւն մը կ'ենթադրէ, ընդունելի դարձնելով միաժամանակ տոկունութիւն մը եւ հարուածներուն տակ չկեցելու կարողութիւն մը: Նոյն ոգիին այս բացասական ու դրական երեսները քիչ մը հասկնալի կը դարձնեն մեր կացութիւնը: Պահուելու, տեսելու ուժ մը՝ քիչով, նոյնիսկ ոչինչով գոհանալու կարողութիւն մը՝ որ պահանջը չի դդար լաւին, մարդկայինին: Հայուն համար ստեղծուած պայմաններուն մէջ, այդ պահանջը ինքզինքէն խուսափումով, իր էութենէն դուրս գալու ձեւով միայն կրնար իր գոհացումը գտնել, հետեւաբար կազմալուծող աղդակ մըն էր: Այդ պահանջին բացակայութիւնով Հայը մնաց նոյնը ինքզինքին հետ, սնանկով իր ցեղային աւիչով: Բայց նոյն բացակայութիւնը Հայը պահեց միշտ թշուառութեան մէջ, քաղաքական թշուառութեան մէջ՝ ծնողը միւս բոլոր թշուառութիւններուն: Ներքին հակասութիւններու խուրձ մըն է Հայ հոգին, արժէքներու եւ տկարութիւններու գումար մը, ուր ինքնապահպանման բնաղդին ուժը մեղմացուցած է տկարութիւններու քայքայիչ հետեւանքները:

1920էն 1924ի արտասահմանի հայ կեանքին տիրապետող քառսը կը բացատրուի ձեւով մը հաւաքական, հանրային կեանքի չքացումով: Իրենց մօրթը տեղ մը

եւ ձեւով մը պարտկելու մտալլկումին մէջ ապրող ժողովուրդը ո'չ ժամանակ ունէր եւ ոչ ուժ հանրային խնդիրներով զբաղելու։ Ասկէ օգտուելով հրապարակին տէր դարձան, իրենց անունն իսկ մոռցնելու պարտաւորութեան մէջ գտնուող մարդիկը։ Իրենց թաթը դրին նախ արտասահմանի չայ մամուլին վրայ։ Ամերիկա, Եւրոպայ, Պարսկաստան, Սուրիա։ Յետոյ ձեռք առին, այլեւս երբեք ձեռքը չհանելու զօրաւոր կամքով, կուսակցութեան ղեկը։ Այդ տիրապետող ու ապահով դիրքերէն դուրս, մնացածը աղմուկ էր ու հաջոց միայն, արհամարհանքի արժանի։

7.— ՍՓԻԻՌԸ ԵՒ ԻՐ ՆՈՐ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Թրփահայ մտաւորականութիւնը անընդունակ ղեկավարութեան. — Կուսակցութիւնները քաղաքական դրարաց. — Ամաթէօն հանրային գործիչ. — Հասակական աշխատանքի անատակ. — Կեդծիֆի հոգեբանութիւն. — Ռուսահայ ղեկավարութիւն. — Ինչպէս ներկայացուեցաւ խորհրդային վարչաձեւը Սփիւռքին. — Թուրք եւ հայ յարաբերութիւններու էութիւնը. — Թրփահայուն ողբերգութիւնը:

Քաղաքականութեան արհաւիրքը իր մորթին վրայ կրող թրքահայ զանգուածը ու անոր մտաւորականութիւնը, բառին ամբողջական իմաստով բոսիկ էր քաղաքական դիտութեան մէջ: Գիտակցութիւնը չունէր իր դերին ու արժէքին, վստահութիւնը չունէր իր ուժերուն, պատրաստութիւնը չունէր ղեկավարութեան, եւ անօրինակ կրաւորականութեամբ, զօրաւոր խղճի խայթի մը մէջ իսկ ապրելով տեւականօրէն, բոլոր դիրքերը յանձնեց հայրենիքի ու կուսակցութեան պարտութիւնը պատրաստող մարդոց: Հետաքրքիր է այդ մտաւորականութեան հոգեբանութեան քննութիւնը, ո՛չ միայն պատմութեան համար, այլ կարենալ բացատրելու համար մեր վերջին քառորդ դարու վիճակը: Թերեւս այդ քննութիւնը կու տայ նաեւ բանալին անհասկնալի շատ մը երեւոյթները պարզելու:

Ի՞նչ է թրքահայ մտաւորականը քաղաքական իմաստով: Համեստ, խելօք մարդ մը, սրտցաւ, ժողովուրդի

տառապանքը իր ջիղերով ու արիւնով ապրող, բարի
 դորժ մը ընելու անհուն տրամադրութեամբ եւ նուիր-
 րումով: Այսքան ու այսքան միայն: Երանելի բարեմը-
 տութիւն. ողբալի թշուառութիւն եւ, ինչո՞ւ չէ, նաեւ
 անարժանութիւն իր դերին եւ կոչումին: Միլիոնի հաս-
 նող մարդիկ կան, բան մը ձեռք ձգելու, տեղ մը հաս-
 նելու, բօշայութենէ դուրս դալու զօրաւոր պահանջով:
 Կը սպասեն որ մտաւորականութիւնը պատրաստէ այդ
 ճամբան, աշխատի, ուղղութիւն տայ, ղեկավարէ ու
 մանաւանդ յաջողի, յաջողի': Զանդուածը ամբողջ ջի-
 ղերով յաջողութիւն կը պաղատի, դէմքեր կը փնտռէ
 չուրջը թեւերուն վրայ բարձրացնելու, գլխուն դնելու,
 ու ո՛չ ոք կը տեսնէ: Ամայութիւն: Ու յետոյ հիասթա-
 փութիւնը անխուսափելի, քայքայող ու ինքնակորոյս:

Զկայ թրքահայ քաղաքական ղեկավարութիւն: Գը-
 րադէտ կայ, ռանաստեղծ ու լրագրող: Բայց քաղաքա-
 կան մի՞տք... մի՞ փնտռէք: Հաղարաւոր մարդիկ տա-
 րիներով կուսակցական եղած են, քաղաքական խնդիր-
 ներով զբաղած, ճառեր խօսած, դասախօսութիւններ
 կատարած, յօդուածներ գրած, եւ սակայն ապշեցուցիչ
 իրողութիւն է որ անոնցմէ քանի մը հատ իսկ դուրս չեն
 եկած իսկական քաղաքական ղեկավարի դերով: Մեր
 մէջ, քաղաքական դպրոցը՝ կուսակցութիւնն է, ինչպէս
 ուրիշ տեղ՝ Կովկասի ու Հայաստանի մէջ: Հոն՝ ամէն
 կուսակցական կա՛մ ղեկավար է, կա՛մ ղեկավարութեան
 թեկնածու. հոս՝ ամէն մարդ շարքային է, առ առաւելն
 խմբապետ ու ժողովական: Այս տարբերութեան բացա-
 տրութիւնը մարդոց կարողութեան եւ արժանիքին մէջ
 տեսնելը անմտութիւն ու սխալ պիտի ըլլար անշուշտ:
 Կենթադրեմ որ պէտք է փնտռել երկու զանդուածներու
 հոգեբանութեան եւ երկու միջավայրերու տարբերու-
 թեան մէջ:

Դեկավար մը ամէնէն առաջ իր անձը չըջապատին պարտադրող մէկն է : Այդ դիրքին առաջնորդող գլխաւոր դործիքը լեզուն է , խօսքը : Թրքահայ քաղաքական դործիչը խօսիլ չի գիտեր : Խօսելու արուեստը բարդ է , չի կայանար միայն բառերը դիւրութեամբ , յուղումով եւ խանդավառութեամբ արտասանելուն մէջ , կը պահանջէ ունկնդիրներու հոգեկան տրամադրութիւնները լաւ ըմբռնելու կարողութիւնը , արտայայտուելիք մտածումին , լսողներուն կողմէ ընդունելի ձեւով ներկայացնելու ընդունակութիւնը , հարցերը ճիշդ ատենին դնելու նրբամտութիւնը , ու ի վերջոյ այս բոլորին արժէք , կշիռ , հեղինակութիւն տուող մտաւորական պատրաստութիւնը , ընկերային , քաղաքական , տնտեսական , պատմական խնդիրներու մէջ հմտութիւնը եւ գիտութիւնը : Ասոնցմէ զատ , դեկավարէ մը կը պահանջուի կազմակերպչական կարողութիւն , մարդիկը խմբելու , զազափարի մը կապելու ու դանոնք հաւաքական աշխատանքի մղելու կարողութիւնը , մարդոց մէջ արժանաւորը , աշխատողը զանազանելու , իւրաքանչիւրին ընդունակութեան համապատասխան դեր մը նշանակելու ընդունակութիւնը : Ժողովուրդը առաջնորդելու , ղէպքերու նախատեսութեամբ մը , դործունէութեան իրապաշտ ուղեգիծ մը ճշդելու կարողութիւնը :

Թրքահայ մտաւորականը միշտ միջակ մնացած է այս կարողութիւններուն մէջ , որովհետեւ սիրողի (ամաթէօն) ձեւով մօտեցած է հանրային դործունէութեան : Իր մէջ հանրային կեանքը վարելու կոչումը եւ դերը չէ տեսած : Բարոյական պարտականութիւն մը նրկատած է հանրային կեանքով հետաքրքրութիւնը եւ ո՛չ աւելի : Ժողովներու ներկայ դառնում է , տեսակէտներ յայտնած , ժամանակ ու հետաքրքրութիւն ցոյց տրւած : Բայց չէ դրած իր անձը ամբողջութեամբ դործին

մէջ: Իր անձնական զբաղումներէն դուրս յաւելեալ ժամերը միայն յատկացուցած է հանրային գործերուն, ու այս ձեւով գործունէութեան դաշտը ձգած է հանրային կեանքը ասպարէզ ընդունող մարդոց: Ժողովուրդի ընդհանուր հոգեբանութենէն բխող տրամադրութիւն մըն է այս: Զանգեաժները՝ հանրային գործունէութիւնը, ամբողջական անշահախնդրութեան եւ նուիրումի ձեւով կը պատկերացնեն, բարոյապէս կը մերժեն այդ գործունէութեան նիւթական վարձատրութիւնը: Մտաւորականութիւնը, մեկնելով այս ընդհանուր տրամադրութենէն, չ'ուզեր իր անձը պղտիկցնել, չահախնդրբերելի, եւ կը հրաժարի հանրային աշխատանքի միջոցաւ ապրելու ձեւէն: Իր տնտեսական մտահոգութիւններով կլանուած մարդը, երբ հանրային կեանքին կը յատկացնէ յաւելեալ տրամադրելի ժամերը միայն, չի կրնար պատասխանատու նկատել իր անձը՝ կատարուող գործերուն: Ասկէ կը հետեւի անշուշտ քննադատողի, բացասական այն դիրքը ու վերաբերումը որ ցոյց տուած է տեւականօրէն Թրքահայ մտաւորականութիւնը: Ուեէ հասարակ Հայէն աւելի պատասխանատու չի զգար ինքզինքը: Կը մերժէ ընդունիլ մտաւորականութեան յատուկ պատասխանատուութիւնը, դուրս կը հանէ իր անձը քննադատութիւններու կամ դնահատանքի չըջանակէն, ուրիշ խօսքով՝ գործելու ասպարէզէն:

Կը ծանրանամ քիչ մը Թրքահայ մտաւորականութեան այս մտայնութեան վրայ, որովհետեւ անով կը բացատրուի մեր իրականութեան մէջ երկու անբնական վիճակ: Անոնցմէ մէկը մտաւորականութեան ծայրայեղ անհատապաշտութիւնը եւ հաւաքական աշխատանքի անընդունակութիւնն է: Գրեթէ անհնարին եղած է տեւել որեւէ հանրային գործ, որուն շուրջ խմբուին, խանդավառութեամբ կապուին ու կեդրոնացնեն իրենց ու-

Ժերը Թրքահայ մտաւորականները: Ուժերու կեղրոնացում եւ խմբաւորում ստեղծող գործերը չէ որ կը պակսին եւ ոչ ալ նման գործերու համար աշխատանքի անհատական տրամադրութիւնները: Իրականին մէջ կարելի չըլլար սակայն աշդ ամբողջական գործակցութիւնը ստեղծել: Կեղծիքի հոգեբանական մթնոլորտի մը մէջ կ'ապրէր Թրքահայ մտաւորականութիւնը: Համեստ է իր խօսքերուն եւ արտայայտութիւններուն մէջ, երբ կը կրճուի ներքին սնափառութենէ մը. մտաւորականի դիրքը պահել կ'ուզէ, բայց կը մերժէ անկէ ըսող բարոյական պատասխանատուութիւնը. կը քննադատէ կատարուած գործերը, բայց գործելու պատրաստակամութիւն չի յայտնէր. կը զգայ ժողովուրդին տառապանքը իր խորութեամբ, բայց զայն թեթեւցնելու ճիգէն կը խուսափէ. հայրենասէր է իր ուղն ու ծովով, բայց քէն կ'ընէ հայրենիքին հանդէպ. ընկերային արդարութեան դօրաւոր բնազդ մը ունի, բայց կեանքի մէջ անոր իրականացման աշխատող զանգուածներուն հետ խղած է իր կապը. ներքին ապրումներուն և գործնական կեանքի հակասութիւններէն կը տառապի, բայց որեւէ ճիգ չի կատարեր անոնց մէջ ներդաշնակութիւն ստեղծելու: Ու այս բոլոր հակասութիւններուն եւ կեղծիքին մէջ, դիեցուցած եւ մեծցուցած է նախանձի զգացումը, իր նմանին արժանիքէն ու կարողութենէն ինքզինքը նուաստացած զգալու պղտիկ մարդու հոգեբանութիւնը եւ իր անձը միշտ մեծ ու բարձր տեսնելու ոգին:

Թրքահայ մտաւորականութեան այս ընդհանուր հոգեկան վիճակէն լայնօրէն օգտուած՝ Հայաստանէն արտասահման ապաստանած ղեկավարութիւնը, տիրապետած է հանրային կեանքին ու ինքզինքը պարտադրած թէ՛ մտաւորականութեան և թէ՛ զանգուածներուն: Այս երկրորդ անբնական վիճակով մասամբ կը բացատրուի

Հայրենիքի եւ Հայ արտասահմանի յարաբերութեանց անօրինակ պատկերը: Վհատեցնող ու յուսալքող առաջին կարծիքը որ տարածուեցաւ՝ այն եղաւ թէ, Հայաստան՝ խորհրդային դառնալով, կորսնցուց իր պետական կախութիւնը, վերածուելով ուսական նահանգի մը: Խորհրդային իրաւակարգէն մեծ բան մը Հասակցող արտասահմանի Հայերը, յեղափոխական արիւնալի շրջանի պատմութիւնները եւ դէպքերը լսելով, հաւատացին որ խորհրդային իրաւակարգը չի հաշտուիր ժողովուրդներու ազգային զգացումին հետ, կը մերժէ անհատին մէջ տեսնել թէ՛ կրօնական եւ թէ՛ ազգային ըմբռնումները եւ հետեւաբար դէմ է այդ ըմբռնումները մարմնաւորող եկեղեցիին եւ հայրենիքին: 1920ի թուրքխորհրդային դիւանագիտական յարաբերութիւններն ալ սնունդ կու տային այս տեսակէտին: Ալեքսանդրապոլի դաշնագրէն յետոյ Կարսի դաշնագրին կնքումը — որով կը նուիրադործուէր Հայաստանի անդամահատութիւնը — չօշափելի փաստ մըն էր, հակախորհրդային ոգին տարածել ուզող մարդոց ձեռքը: Ալեքսանդրապոլի դաշնագրին նուաստացումը եւ չարիքը ընդունող մարդիկը, երբ ամէն միջոցի ալ դիմեցին Կարսի մէջ աւելի նպաստաւոր պայմաններով դաշինք մը կնքելու դէմ, իրենց քարոզչութեամբ ջանացին դադրահայութեան ցոյց տալ խորհրդային իշխանութիւնը աւելի դաժան ու աւելի վայրագ քան Թուրքը: Այդ մարդիկը չէին ճանչցած եւ երբեք ալ չճանչցան Թուրքը, ու ասոր համար իսկ, երբեք չըմբռնեցին Թրքահայ ոգին: Անհաղորդ մնացին մեր ներքին, խոր ապրումներուն, վերէն ու հեռուէն նայեցան մեր իրականութեան, բայց տիրեցին անոր ու վարեցին դայն: Մեր մէջ տեսան Թուրքին թշնամի, Թուրքին պատերազմ ընող ու պարտուող ժողովուրդը միայն: Երբեք Հասակցան որ մեր եւ Թուրքին յարաբերութիւնը՝

պարտուող եւ յաղթական երկու ժողովուրդներու յարաբերութիւն չէ, այլ հիմնովին տարբեր էութիւն ունի: Թուրքը դարերով տիրած էր մեր վրայ ու ստրկացուցած մեզ. դարերով, մեր միտքը ու մարմինը ամբողջութեամբ յատկացուցած էինք անոնց երկրին ու անոնց զեկաւարներուն. անոնց օգտակար ու հաճելի դառնալու համար ամէն ստորնութեան եւ կեղեքումի հանդուրժած էինք. անոնց պետութիւնը սնանկութենէ ազատելու, անոնց պարտութիւնները մեղմացնելու համար ամէն զոհողութիւն կատարած էինք. անոնց երգին, թատրոնին, ճարտարապետութեան ու արուեստին համար մեր լաւագոյն ուժերը տրամադրած էինք. անոնց տնտեսութիւնը դարգացուցած էինք. եւ երբ օրին մէկը՝ ինքնադիտակցութեան եկած, մարդկային տարրական կեանքի մը պահանջը ներկայացուցած էինք, դարձած էինք ապերախտ, անուղղամիտ, կասկածելի եւ վտանգաւոր: Ստրկութիւնը թօթափել ուզող ժողովուրդը դարձած էր դաւաճան. Սուլթաններու թագին ամէնէն հաւատարիմ տարրը նկատուած էր. —անհաւատարիմ: Ու Թուրքը՝ Հայուն վրայ թափեց՝ մաս մաս իր կայսրութենէն անջատուող բոլոր քրիստոնեայ ժողովուրդներու ազատագրութեան հանդէպ սնուցած ատելութեան եւ նախանձի թոյնը: Զորերու մէջ խողխողող եւ անապատներու մէջ հրկիզող մեր աղջիկներն ու տղաքները՝ Սերպերուն, Յոյներուն, Ռումէններուն եւ Պուլկարներուն ազատագրութեան մեղքն ալ քաւեցին: Հայուն վրիզը՝ Օսմանեան կայսրութեան բոլոր պարտութիւններուն, նուատացումներուն, աղէտներուն բեռը կրողը դարձաւ, ու չոքեցաւ այդ վզին վրայ Թուրքը իր կուտակուած զայրոյթի, մեղեդնութեան ամբողջական կատաղութեամբ: Մահուան պատրաստուողի յուսահատութեամբ, բայց տկարութեան ալ խոր դիտակցութեամբ՝ ան դիմեց մի-

Ջոցներու ամէնէն նենգին ու վատին: Գլխատեց Հայր իր զեկավարներէն, կտրեց անոր բազուկները՝ երիտասարդներու հաւաքումով, ու ինկաւ անպաշտպան կինւրուն, երախաներուն եւ ծերերուն վրայ: Ու մենք, առաւելապէս, այս նենգութիւնն է որ չենք ներեր թուրքերուն, այս վատութեան է որ չենք հանդուրժեր: Անբնական չեմ գտներ 45 տարեկան հօրս սպանութիւնը, ինչպէս ուրիշներ ալ իրենց երիտասարդ եղբայրներուն, ամուսիններուն եւ զաւակներուն մահը պատերազմի մը միջոցին: Հասկնալի պիտի գտնէի նոյնիսկ քոյրերուս սպանութիւնը՝ երբ անոնց հայրը կամ եղբայրը դանոնք պաշտպանելու համար թափած իրենց զերազոյն ճիգէն յետոյ, ընկճուած ու պարտուած, միջոց չունենային դանոնք ազատազերելու: Անհաշտելին ու անմարսելին՝ թուրքերուն գործածած ջարդի ու կոտորածի ձեւն է հանդէպ հայ ցեղին: Ոչինչ կը գտնես մարդկային, որեւէ բարոյական հասկացողութեան սահմաններուն մէջ մտնող: Վայրագութիւնն է իր ամէնէն վատ եւ անասնական էութեամբ:

Չեմ կրնար գուշակել թէ ի՛նչ կերպարանք կը ստանայ ասպաղայ տարիներուն թուրք եւ հայ քաղաքական յարաբերութիւնը: Քաղաքական հարցերու մէջ անհնարին դասաւորութիւն չկայ. տեւականապէս իրարու բարեկամ կամ մշտնջենապէս իրարու թշնամի երկու ժողովուրդ երբեք գոյութիւն ունեցած չեն: Հայուն եւ թուրքին միջեւ եղած վէճը միայն քաղաքական ու հողային խնդիր չէ. թերեւս խնդրին այդ երեսը սա կամ նա ձեւով օր մը կրնայ լուծուիլ: 1915ի աֆթով թուրքերը հայ եւ թուրք յարաբերութեանց բոլորովին տարբեր նկարագիր տուին: Ուղեցին հայ ցեղը բնաջնջել, մարդկային պատմութենէն դուրս հանել, ու միաժամանակ ուղեցին անարգել եւ անպատուել դայն: Թուրքերու ա՛յս

ողելին է որ մենք չենք ներեր ու չենք կրնար ներել: Կրնանք մոռնալ Սասունի, Պոլսոյ կամ Կիլիկիոյ ջարդերը, բայց ոեւէ հայ մարդ չի կրնար մոռնալ 1915ը, ո՛չ այնքան իր հետեւանքներու ահաւորութեամբ, որքան թուրքերու որդեգրած խարդախ, նենգամիտ միջոցներուն եւ զանոնք թելադրող ողելին համար:

Թրքահայ չեղողի մը համար անհասկնալի է՝ ու պիտի մնայ Հայուն ողբերգութիւնը: Կը զգամ որ վերի բառերով ոչինչ կրցի բացատրել իմ էութենէս. անհնարին է քակել հայ զգացումներու թնճուկը: Թշնամութենէն, ատելութենէն աւելի բան մը կայ. թուրքերու վընասելու տրամադրութենէն տարբեր բան մը, որեւէ ձեւով իր գոհացումը չգտնող արմատական եւ ամբողջական դժգոհութիւն մը՝ որ ո՛չ հայրենիք ունենալով կը բաւարարուի, ո՛չ թուրքին պարտութեամբ եւ տկարացումով կը գոհանայ: Անբնական մարդ է Թրքահայը, ու ինչ որ աւելի ծանր է, իր էութիւնը ծածկելու, չյայտնելու պարտադրութեան տակ գտնուող մէկը: Ինքզինքէն ու ընկերութենէն խուսափիլ ուզող, որեւէ մէկէն չհասկցուող եւ հասկցուիլ չուզող արարած մը՝ որ ուրիշներուն պէս կ'ապրի սակայն, ուրիշներուն նմանիլ ձեւացնելով, ուրիշները խաբելով: Այս ողբերգութեան վախճանը պարզ է որ մահն է, ու Թրքահայը պիտի թաղուի իր դժգոհութեան հետ:

8.— ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ ԵՒ ՍՓԻՒՌԸ

Դժգոհ մարդը չի հաշտուիր կատարուած իրողութեան հետ. — Դուրսի մարգարէն. — Ձանգումներու եւ դեկավարներու մտահոգութեանց խոր տարբերութիւնը. — Անելը. Հայրենիքի վարչաձեւը հիմնական եւ մնայուն հարց. — Ճարտար քաղաքներու. — Քաղաքական երկրնորանքը. — Զգացումով կարելի չէ քաղաքականութիւն վարել. — Ո՞ր չարիքն է մեծ. — Հայրենասիրութեան անունով քանաձեւուած ընդդիմութիւնը. — «Լօյալ ընդդիմադիր»ի սփանչելի գիւտը. — Շղթայուած հայրենիքի հիմն ըմբռնումը. — «Միսքիք» հայրենասէրը. — Նահանջը:

Մեր այս էութիւնը չէ՞ որ մեզ բարեկամ կը դարձնէ բոլոր տեսակի դժգոհութիւններուն: Կատարուած իրողութիւններուն հետ երբեք չի հաշտուելու մեր ուղին ալ այս էութենէն չի՞ բխիր: Ասոր համար չէ՞ որ արտասահմանի հայութիւնն ալ այնքան դիւրութեամբ, առանց իրական տուեալները հաշուելու եւ քննելու, իւրացուց խորհրդային իրաւակարգի հանդէպ յայտնուած կարծիքները, ու զանոնք յայտնողները ընդունեց իրրեւ իր մտածումներուն եւ զգացումներուն արտայայտիչները: Առանց սանձի դժգոհութիւնը ահաւոր որդ մըն է կրծող ու քայքայիչ:

Աշխարհի դէմ բողոք ունեցող, տեւականօրէն խաչ-
ւող արդարութեան վրայ իրենց հաւատքը կորսնցնող
մարդիկ ինքնաբերաբար դիրք կը բռնեն ստեղծուած
որեւէ կացութեան, կատարուած իրողութեան հանդէպ :
Զանոնք կարելի է իրապաշտութեան եւ ողջմտութեան
մղել, քանդելէ յետոյ անոնց հողիներէն դժգոհութեան
անիշխանութիւնը : Փոխանակ այդ դժգոհութեան դէմ
սլաքաբար ստեղծելու, անոր կազմալուծող հետեւանքնե-
րը արդիւլելու, աշխատանք տարուեցաւ դայն աւելի խո-
րացնելու : Տրամաբանօրէն, Հայաստանէն արտասահ-
ման ապաստանած ղեկավարները ուրիշ կերպ ալ չէին
կրնար ընել : Ստեղծուած նոր կացութիւնը ընդունելի
դարձնող քարոզչութեան եղանակը աւելորդ կը դար-
ձնէր իրենց հանրային գործունէնութիւնը : Ոչ միայն ա-
ւելորդ, այլ նաեւ դատապարտելի կը դարձնէր իրենց
անցեալի գործունէութիւնը : Իր գործերուն բացասա-
կան արդիւնքին առաջ, ինքզինքը դատապարտելու բա-
րոյական մեծութիւնն ու պարկէշտութիւնը չունեցող
մարդու մը կողմէ, ինքզինքը հերքելու, սխալները հը-
րապարակով խոստովանելու քաջութիւնը պէտք չէ
սպասել :

Այսքանով միայն չի բացատրուիր անշուշտ հայրե-
նիքի եւ արտասահմանի յարաբերութեանց բարոյական
խզումը : Գաղթահայութիւնը միշտ տկարութիւնն
ունեցած է, իրմէ դուրս եղող մարդոց կարողութեան եւ
արժանիքին հանդէպ հաւատք ունենալու, քան թէ՝ իր
ծոցէն ելած անձերու : Ինչպէս 1914էն առաջ, Կովկասէն
գալը, ռուսահայերէն խօսիլը բաւարար էր, յեղափոխա-
կան, հերոս ճանչցուելու եւ ըստ այնմ դիրք մը դրաւե-
լու հանրութեան մէջ, վերջն ալ ու մինչեւ այսօր, զան-
գուածներու տրամադրութիւնը չէ փոխուած : Հանրու-
թիւնը՝ գործն ու արժանիքը չէ որ կը դատէ մէկու մը,

այլ ծագումը: Գործիչի մը արեւելահայ ծագումը ամէնէն մեծ գրաւականը ընդունուած է անոր կարողութեան: Այդ ծագումը ունեցող գործիչները, ինչպէս ըսի, անհաղորդ մեր ապրումներուն, ո՛չ միայն չկարողացան մեզ տառապեցնող եւ մտալիկող «Թրքահայ հարցը» իր էութեամբ ըմբռնել, այլ այդ հարցով գրեթէ չզբաղեցան, կամ զբաղեցան կարգ մը շատ ակնյայտնի դժգոհութիւններու կեր տալու ողիով միայն: Հայրենիքի իրաւակարգի խնդիրը անոնց ե՛ւ մտահոգութեան, ե՛ւ գործունէութեան առանցքը կը կազմէր:

Չանդուածներու եւ ղեկավարներու խելպկան մտահոգութիւններուն միջեւ տարբերութիւնը հիմնական էր ու խոր: Ժողովուրդը ամէնէն շատ իր վիճակի փոփոխութեամբ կը չարչրկուէր, կ'ուզէր հոգ, երկիր, տուն բնակելու, իր հողիին խորթ աշխարհներէն հեռանալով, ընտանի միջավայրին մէջ ապրելու ցանկութիւնը ունէր. մինչ ղեկավարները «պետական» (?) ըմբռնումով կը մօտենային կեանքին. հայրենիք մը կ'ուզէին, ուր կարենային իրենք վարիչ ըլլալ, եւ հայ հանրային, ընկերային կեանքին տալ իրենց կողմէ լաւագոյն նկատուած ուղղութիւնը: Անոնք խորապէս կ'ըմբռնէին որ, պետականօրէն Սփիւռքի հայութիւնը մեծ արժէք մը եւ ուժ մը չի ներկայացներ, վճռական եւ որոշող դեր քը չունի, առ առաւելն կրնայ իբրեւ յենարան գործածուիլ, գործիք ծառայել իրենց քաղաքական առաջադրութիւններուն: Սփիւռքի հայութեան հող ուղելու, հայրենի երկրին մէջ բնակելու ցանկութիւնները՝ ցնորական պահանջի մը կերպարանքը ունէին, որովհետեւ հնարաւոր էր իրականացնել միայն Թրքահայաստանի ազատագործութեամբ: Նման պահանջի ընդառաջելու իրենց անգործութիւնը, անօրինակ դժուարութեան մը եւ անելի մը առաջ դրած էր զիրենք: Մէկ կողմէ չէին կրնար Ժո-

ղովըդական տրամադրութիւնները անտեսելու եւ արհամարհելու դիրքին մէջ գտնուիլ, միւս կողմէ խորապէս կը զգային որ այդ տրամադրութեան քաջալերութիւնը եւ զօրացումը կը մղէր դիրենք Հայաստանի իշխանութեան դռնէ թշնամի չըլլալու դիրքին: Տրամաբանօրէն, ժողովուրդի մը հողային ցանկութիւնները պետութիւն մը միայն ի վիճակի է իրականացնելու: Որեւէ կռուան չունեցող կաղմակերպութիւն, ո՛չ դիւանագիտական ճամբով եւ ոչ ալ զինուորական միջոցներով կրնայ հող պահանջել ու ստանալ: Հայրենիք մը իբրեւ նուէր եւ ողորմութիւն չի տրուիր ուրիշի մը կողմէ: Ինչպէս Թուրքերն ալ ըսած են՝ «Հայրենիք մը չի տրուիր, այլ կ'առնուի»: Այս պարզ ու հիմնական ճշմարտութեան ծանօթ էին ղեկավարները: Անելի մը մատնուած էին, ուրիշ դուրս գալու միակ եղանակը՝ ժողովուրդի պահանջները մեղմելու եւ աստիճանաբար անհետացնելուն մէջ կը կայանար: Այս ալ հնարաւոր էր անոր ուշադրութիւնը տարբեր ուղղութեամբ լարելով, անոր մտքին ուրիշ հարցեր ներկայացնելով: Ահաւասիկ թէ ի՞նչպէս եւ ինչո՞ւ Հայաստանի վարչաձեւի հարցը դարձաւ առօրեայ խնդիր, միշտ այժմէական, խնդիր: Գրուեցաւ, խօսուեցաւ ամէն օր Խորհրդային Հայաստանի մասին, բայց խօսուեցաւ ու գրուեցաւ միայն թերիները երեւան հանելու եւ խոչըրցնելու ձեւով:

Գործունէութեան այս եղանակը, ինչպէս տեսանք, տրամաբանական կառուցուածք մը ունի, յստակօրէն որոշուած դիտաւորութեան մը ծառայող քարոզչութիւն մըն է: Մէկ կողմէն կը ծառայէ ծածկելու ժողովուրդին պահանջները չկարենալ իրականացնելու տկարութիւնը, միւս կողմէ ուղղակի միջոցն է հայրենիքի վարչաձեւին դէմ պայքարելու: Քարոզչական արուեստի մէջ մեծ ճարտարութիւն կը պահանջէ նման գործեւակերպ:

Հայրենասէր ըլլալ ու երեւիլ, հայրենասիրութեան անունով խօսիլ, դէմ ըլլալով միաժամանակ հայրենասիրութեան էութիւնը կազմող ոգիին: Հայրենիքը սիրցնել ուղեւ՝ զայն վարկաբեկելով: Հայրենիքի կրակը վառ պահել ուղեւ՝ բայց միեւնոյն ատեն աշխատելով զանդուածներու հօգիին խօսող հողային պահանջները մեղմել ու անհետացնել: «Անկախ ու Միացեալ» Հայաստան ուղեւ, բայց հրաժարիլ «Միացեալ»էն առժամապէս, շեշտը դնելով «անկախ»ին վրայ: Ի՞նչ բովանդակութիւն եւ ինչ իմաստ կաբելի չէ տալ բառերուն: Ի՞նչ չարչարանքներ չկրեց այդ «անկախ» բառը: Անկախութեան անունով Կովկասեան Դաշնակցութեան դիւանադիտութիւնը կը խաղային: Կ'աշխատէին համոզել որ այդ էր դիւրին եւ դործնական ճամբան: Խորհրդային վարչաձեւը՝ անհաստատ, անկայուն, մէկ օրէն միւսը խորտակուելու դատապարտուած իշխանութիւն մը կ'ուղէին ցոյց տալ: Կ'ուղէին համոզել, որ նման խախուտ իշխանութեան մը կապել ժողովուրդին ճակատագիրը՝ վտանգաւոր քաղաքականութիւն մըն է, զոհել կը նշանակէ հայ ժողովուրդը թրջական վրէժխնդրութեան:

Իր էութեամբ, այդ ոգին թրջական սարսափի «չանթաժ»ին վրայ հիմնուած է: Հաւատալով խորհրդային իրաւակարգի տկարութեան եւ քայքայումին, մտահոգութիւնը կար Հայր առանձին չձգելու Կովկասի իր դրացիներուն մէջ, որպէսզի զոհը չդառնայ հարաւի դրացիին վայրադուրեան: Այդ մտայնութեան վախճանը ի վերջոյ Թուրքերու բարեկամութեան փնտռուքն է: Երբեք չհամաձայնեցան մինչեւ այդ կէտին հասնելու, որովհետեւ այդ սահմանին մէջ բացարձակ էր ընդդիմութիւնը եւ մերժումը ժողովուրդին: Գործնական քաղաքականութեան մէջ ալ հետեւողականութիւն մը

կայ, ինչպէս տեսական վարդապետութեան մը մէջ: Քաղաքական հիմնական սկզբունքէ մը մեկնողը, հարկադրաբար կ'ընդունի անոր բոլոր տրամաբանական հետեւութիւնները: Հայ ժողովուրդը չէր կրնար թէ՛ խորհրդային իշխանութեան եւ թէ Թուրքիոյ դէմ ըլլալ միաժամանակ: Պարտաւոր էր ընտրութիւն մը ընել: Ասոնցմէ առաջինին դէմ ըլլալը իբրեւ մեկնակէտ ընդունող մէկը, ի վերջոյ անխուսափելիօրէն հետը պիտի ըլլար երկրորդին, ինչքան ալ անհաճոյ եւ խրտչեցնող ըլլար: Ղեկավարներու գործունէութենէն եւ արտայայտութենէն յստակօրէն կ'երեւէր, որ անոնք դէմ էին խորհրդային իշխանութեան: Միւսին հետ ըլլալու արտայայտութիւնը չունեցան, բայց առաջին զիրքը՝ լոբեկայն իր մէջ կը բռնանդակէ երկրորդը:

«Զգացումներով կարելի չէ քաղաքականութիւն վարել» բանաձեւը անպայմանօրէն ճիշդ է: Մեր իրականութեան արտաքին երեսը միայն տեսնողները, այդ բանաձեւը յեղյեղելով, ու տեսնելով ժողովուրդին մէջ կիրքերու եւ զգացումներու ծովը՝ Թուրքին դէմ, կ'ուզեն հասկնալ որ մեր և Թուրքին մէջ եղածը զգացումներու խնդիր մըն է լոկ, որ չահու տեսակէտով՝ Ռուսը աւելի վտանգաւոր է քան Թուրքը: Եթէ չեմ սխալիր, կարգ մը ծանօթ ղեկավարներ երկար ուսումնասիրութիւններ ալ կատարած են, սլատմականօրէն ապացուցանելու համար Ռուսերու բերած չարիքը: Չեմ գիտեր թէ ի՞նչ պէտք ունէին այդ յոգնութիւնը քաշելու, երբ առանց զրահանութեան եւ նոյնիսկ բառի, արեւի պէս յստակ ու սլայծաւ կ'երեւի Թուրքերուն բերած չարիքը: Սովետութեան սահմաններուն կը հասնի, հայ ժողովուրդի շահերու տեսակէտէն, ուստի եւ Թուրք քաղաքականութիւններուն բաղդատութիւնն իսկ կատարելը: Ընդունինք վայրկեան մը որ խորհրդային վարչաձեւը Ռու-

սերու կողմէ պարտադրուած է: Ի՞նչ է ուզածը Հայուն Ռուսէն եւ Թուրքէն: Առաջինէն պահանջել որ չպարտադրէ մեզ իր վարչաձեւը ու ազատ ձգէ. իսկ երկրորդէն... Մենք կը պահանջենք մեր հողերը, հոն բնակելու իրաւունքը, մեր կորուստները, մեր գերեզմանները: Ձեմ աւելցնէր ուրիշ բաներ, զգացումներով արտայայտուողի տպաւորութիւնը չձգելու համար: Այս երկու պահանջներէն ո՞րն է կենսականը մեզի համար: Երախայի մը համար՝ իսկ պարզ է պատասխանը: Ո՞րն է աւելի մեծ չարիք հասցնողը: Այն ժողովուրդը որ մեզ թոյլ տուած է ապրիլ, բազմանալ ու զարգանա՞լ, թէ այն միւսը որ կոտորած է մեզ եւ հինգ հազար տարուան մեր հայրենի հողերէն դուրս վտարած, ուր Հայուն հիմքն ու անունն իսկ չէ ուզած ձգել:

Այսքան պարզ ու հասարակ տրամաբանութեան մը հակառակ, անբացատրելի է մեր ժողովուրդին կրաւորականութիւնը իր շահերուն եւ զգացումներուն դէմ դործող մարդոց աշխատանքներուն հանդէպ: Այդ կրաւորականութիւնը ի վերջոյ փոխուեցաւ համակերպութեան, մեզ չարչրկող հիմնական խնդիրը մոռնալու եւ անոր տեղ ուրիշ խնդրով զբաղելու անգիտակցութեան: Մինչեւ 1939ի պատերազմը մեր իրականութեան գլխաւոր եւ միակ խնդիրը՝ Հայաստանի վարչաձեւի խնդիրը մնաց: Անոր շուրջ ժողովուրդը բաժնուեցաւ երկուքի: Հայրենիքի դադափարն իսկ անհետացաւ վարչաձեւի շուրջ ստեղծուած պայքարին մէջ: Հով ցանողը փոթորիկ կը հնձէ:

Հակախորհրդային պայքարի հիմնական ոգին, բանաձեւուած էր հայրենասիրական զգացումին վրայ: Յայտարարուած էր որ Հայաստանը կորսնցնելով իր անկախութիւնը, կորսնցուցած էր նաեւ իր ազգային դիմագիծը, Հայաստանի իշխանութիւնը անցած էր ձեռքը

Կոնսակցութեան մը, որուն վարդապետութիւնը կ'ուրանայ ազգային զգացումը, հայրենիքի դադափարը. իր անհատականութիւնը պահել ուզող ժողովուրդը պարտաւոր է պայքարել այդ իշխանութեան դէմ: Նախ պէտք է փրկել Հայոս ոգին, որպէսզի կարելի ըլլայ փրկել նաեւ միւս չահերը:

Այսպէս արտայայտուողները՝ հայրենիքի եւ ազգութեան չահերու նախանձախնդրութիւնը ունեցող մարդիկ պէտք էին ըլլալ: Այդպէս ըլլալ դոնէ ցոյց կուտային իրենք զիրենք: Մէկու մը հիմնական մտածումը արտայայտողը իր դործն է քան թէ իր բառը կամ խօսքը: Նոյն մարդիկը իրենց դործի եւ խօսքի հակասութիւնը քառորդ դար պահեցին, առանց հակասութեան մէջ զտնուողի անվստահելի մարդու անհաճոյ դիրքին մէջ մտնելու: Հռչակեցին նախ «լոյսլ, դադափարական ընդդիմադիրի» տարազը: Սքանչելի էր զիտը: Իրեւ նուազագոյն չարիք ընդունիլ Հայաստանի իշխանութիւնը, դայն տապալելու որեւէ դործնական աշխատանք չկատարել, բայց ազատութիւնն ունենալ քննադատելու կատարուած դործերը: Շատերուն համար ընդունելի էր բանաձեւը: Ամէնէն առաջ՝ ղեկավարներուն համար, որոնք որեւէ դրական աշխատանք կատարելու պարտաւորութենէն ազատ կը մնային այդ ձեւով, բայց անսահման ազատութիւն կ'ունենային իրենց բերանը բանալու: Ընդունելի էր նաեւ զանդուածներուն համար, որոնք այդ տարազով ապահովուած կը զգային, որ հայրենիքը որեւէ չարիք ու վնաս պիտի չկրէ: Զանդուածը չէր անդրադարձած սակայն որ բանաձեւին հիմնական մասը՝ քննադատութեան ազատութիւնն էր: Ազատութիւն ըսուածը՝ դայն դործածողին բարեխղճութեան, ողջմտութեան համաձայն կը դառնայ օգտակար կամ վնասակար: Հետեւաբար, էականը՝ այդ ազատութիւնը դործածող

մարդոց ընտրութիւնն էր: Քառորդ դար դործածուեցաւ այդ ազատութիւնը անասնձ կերպով: Արդի՞ւնքը: Գաղթաշխարհի հայութեան կարեւոր մէկ հատուածին մըտքին մէջ ստեղծուեցաւ հայրենիքի հանդէպ կասկածամտութիւն, անվստահութիւն. հայրենիքը դադրեցաւ մարդոց երազած աշխարհը ըլլալէ, դարձաւ խորթ. հայրենիքի դադափարին եւ իրականութեան միջեւ վիճ մը բացուեցաւ. հայրենիքը եղաւ օտար: Կարծուածին չափ դիւրին է երկրի եւ վարչաձեւի տարբերութիւնը հասկնալի դարձնել բոլորին: Դուրսը եղողին համար մանաւանդ, հայրենիքը կը տեսնուի իր վարչաձեւին մէջէն. հայրենիքին դոյն եւ դիմագլիծ տուողը իր պետականութիւնն է: Անշարժ, քարացած էութիւն մը չէ հայրենիքը. դաշտը, լեռը եւ ջուրը չեն միայն հայրենիքը կազմող տարրերը: Կենդանի, ապրող իրականութիւն մըն է, իր ժողովուրդով եւ պետութիւնով: Ատելի եւ անբաղձալի իշխանութեան մը տակ ապրող հայրենիք մը գըթութեան զգացումը միայն կրնայ հրահրել ու երբեք չի կրնար ստեղծել այն սէրն ու խանդավառութիւնը՝ որոնք հայրենասիրական զգացումին գլխաւոր ատաղձը կը կազմեն, չի կրնար ներշնչման աղբիւրը դառնալ իր կարօտով տոչորող հոգիներուն: Ներկայ, իրական, ջօշափելի հայրենիքին տեղ, իսկապէս հայրենասէր հոգիներուն ներկայացուեցաւ հայրենիքի մասին մեր ունեցած հին դադափարը՝ միշտ չղթալուած, ուրիշներու կողմէ գրաւուած ու հալածուած, ճնշուած հայրենիքի դադափարը: 1920էն վերջն ալ հայ մարդը դարձաւ 1914էն առջեւ հայուն նման: Քարոզչութեան բոլոր միջոցները կիրարկուեցան՝ հին, յեղափոխական շրջանի Հայը վերստեղծելու համար: Երգերը, ճառերը, յօդուածները այդ հին ոգին վեր հանելու ուղղութեամբ դործածուեցան:

Քաղաքական բռնաբռնութիւնները կրկին իր թեւերը տարածեց հայ մտքին վրայ: Իրականութիւնը բառերով հաստատուեցաւ, բայց հոգիով չընդունուեցաւ: Աշխատանք թափուեցաւ զգացական հայրենասիրութիւն մը պահելու, հին ժառանգը չանհետացնելու: Խօսուեցաւ անցեալի մասին ու միշտ եւ միայն անցեալի մասին, հայ մարդը դարձնելու համար միսքիք հայրենասէր մը՝ իրականութենէն ու կեանքէն կտրուած, օգին մէջ ապրող քաղաքացի մը, որ կը յուզուի, կու լայ կամ կը բողբոջուի, ըստ պայմաններուն, երբ կը խօսուի հայրենիքի մասին: Լուրջ, իրապաշտ, քաղաքացիական դատարարականութիւնը բոլորովին անտեսուեցաւ, որովհետեւ անով սնած մէկը՝ ուրիշ եղբայրացութիւններու եւ դատաստաններու պիտի յանգէր, դնահատումի նոր եղանակներ պիտի որդեգրէր: Նպատակի եւ միջոցի, քաղաքական դիտաւորութեան եւ գործելակերպի մէջ, ներդաշնակութիւնը ժողովրդական էր: Ժողովներով որոշուած եւ ժողովուրդին յայտնուած քաղաքական նւիրումները իրականութեան վերածելու ոչ մէկ տարր կը պարունակէր իր մէջ, ապրող սերունդին համար: «Միացեալ եւ Անկախ Հայաստանի» նշանախօսքը հրապուրիչ էր, բայց անիրականանալի. երկու պետութիւններու դէմ ճակատ յարդարելու քաղաքականութիւն մը կ'ենթադրէր: Զայն ընդունելի դարձնելու համար, տրամաբանութիւնը կարելի չէր դործածել իրրեւ լաւագոյն դործիք, այլ զգացումը, բնազդը:

Քաղաքական ծրագրի մը արժէքը իր մեծութեան ու գեղեցկութեան մէջ չի կայանար, այլ առաւելապէս իր գործադրելիութեան: Առաջարկուած նշանախօսքին անգործնականութեան մասին առարկութիւնները երբ շատցան, զգուշաւոր եւ խելօք ձեռով մը հրապարակէն քաշեցին զայն ղեկավարները, պահելով հանդերձ անոր ի-

րականացումը հետապնդողի տպաւորութիւնը: Իբրեւ երազատես չերեւալու համար, բաժնեցին զայն երկուքի, առաջնութիւնը տալով անկախութեան գաղափարին, իբրեւ աւելի դիւրին իրականանալի ծրագրի: Ժողովը դական զանգուածներու բնազդներուն, զգացումներուն աւելի հարադատ էր միւսը՝ Կովկասեան եւ Թրքական Հայաստաններու միացման գաղափարը: Պարզ միտքերու համար աւելի գործնականն ալ ան կը թուէր, որովհետեւ անոր իրականացումը Թրքական ուժին տկարութեան համոզումին վրայ հիմնուած էր, մինչդեռ միւսին իրականացումը՝ խորհրդային ուժին տկարութեան վրայ: Քարողջութիւնը խորացաւ եւ ընդհանրացաւ ամէն ուղղութեամբ, վերջին տեսակէտը ընդունելի դարձնելու համար: Յոյց տրուեցաւ խորհրդային իշխանութիւնը վտանգուած ներսէն թէ դուրսէն. ամբողջ աշխարհը ցոյց տրուեցաւ իբրեւ մահացու թշնամի խորհրդային կարգերուն եւ Խորհրդային Միութեան ներսը սլատահած կարգ մը դէպքեր՝ իբրեւ նշան ներքին կադմալուծման ու քայքայման:

9. — 1939-1945-ի ՊԱՏԵՐԱԶԱՐԸ

Քաղաքական պայքարը տեսական խնդիր մը չէ. — Որեւէ կուսակցութիւն իշխանութեան տէր դառնալու ճիշդ տուժում ունի. — Պատերազմը գաղափարներու եւ ուժերու գնահատութիւնը կը կատարէ. — Սփիւռ-
ֆի դիրքը պատերազմին հանդէպ. — Պատե-
րազմէն նիւթական եւ քաղաքական շահեր ա-
կնկալողներ. — «Գործակցութեան» քաղա-
քական եւ բարոյական հիմունքները. —
Մեծամասնութիւնը. — Իրական դի-
տաւորութիւնը. — Հայ ժողովուրդի
շահն ու վնասը. — «Գործակցու-
թիւնը» իբրեւ հարկադրանք. —
Հայրենիքը պէտք չունի դուր-
սի հրահանգներուն:

Համաշխարհային նոր պատերազմի մը վտանգը
հետզհետէ աւելի շօշափելի դարձաւ: Փաշական պետու-
թիւններու գաղափարական յարձակումը կեղրոնացաւ
խորհրդային իրաւակարգի դէմ. ատեն մը կարծուեցաւ
նոյնիսկ որ դրամատիրական-ժողովրդավար երկիրներ
եւս կը քաջալերեն այդ պայքարը: Ծճարտանման թը-
ւեցաւ պահ մը հակախորհրդային տեսակէտներու վրայ
կեցող Հայերու դուշակութիւնը: Հատորներ դրուեցան,
տեսութիւններ հրատարակուեցան միջազգային ուժերու
ապագայ հաւանական խմբաւորումներու մասին, ուր
ցոյց տրուեցաւ խորհրդային Միութիւնը մեկուսացած,
միւս բոլոր պետութիւններուն հաւաքական յարձակման
առարկայ:

1939ի պատերազմը՝ այս բոլոր մարգարէութիւնները հերքող ձեւով մը սկսաւ սակայն: Պատերազմէն դուրս մնաց Խորհրդային Միութիւնը, եւ թշնամի երկու կողմերուն համար ալ փնտռուելիք զինակիցի գերքը ստացաւ: Այս վիճակը ժամանակաւոր նկատուեցաւ մեր դիւանագէտներուն կողմէ, որոնք կը սպասէին պայմաններու ամբողջական շրջումի մը: Իրենց յուսախաբութիւնը ամբողջական եղաւ սակայն 1941 Յունիսին, երբ Հիթլեր՝ իր դիւրին յաղթանակներէն յոխորտացած, ինկաւ Խորհրդային Միութեան վրայ, ինքնաբերաբար զինակցութիւն կնքել տալով Խորհրդային Միութեան եւ դրամատիրական ժողովրդավար երկիրներու միջեւ: Իրենց բոլոր նախատեսութիւններուն դէմ դացող այս կացութեան առաջ իսկ, անոնցմէ շատեր չկրցան իտէ ֆիֆսի վերածուած իրենց համոզումները փոխել: Անոնք կրնային ամէն բանէ հրաժարիլ, բացի խորհրդային իշխանութեան հանդէպ ընդդիմադիր ըլլալու գերքէն:

Մեր ժողովուրդը, նոյնիսկ շարքային կուսակցականները, դադափարական կերպարանքով միայն կ'ըմբռնեն քաղաքական պայքարը. կը կարծեն որ այդ պայքարը ճառախօսութիւն է միայն կամ յօդուած: Չեն թափանցած տակաւին այն իրողութեան որ, քաղաքական գործիչի մը համար, քաղաքական գերք մը՝ միայն դադափարական կեցուածք մը, տեսական վարդապետութիւն մը չէ, այլ տեսակէտները կեանքի մէջ արժեցնելու գործնական աշխատանք մը միեւնոյն ատեն: Խորհրդային վարչաձեւին դէմ ըլլալը՝ անոր ընկերային, տնտեսական, քաղաքական կարգերուն սխալը ընդունիլ չի նշանակեր միայն, այլ զայն տապալելու եւ անոր տեղ ուրիշ կարգ մը հաստատելու կամքը: Քաղաքական կուսակցութիւն մը ըլլալէ շատ հեռու է կազմակերպութիւն

մը՝ որ չուղեր իր վարդապետութիւնը կեանքի մէջ իրականացնելու համար պէտք եղած գործնական աշխատանքները տանիլ: Այդ աշխատանքը զուտ գաղափարական պայքարի ճեւղին տակ կարելի չէ պատկերացնել: Քաղաքականութիւնը ո՛չ գրականութեան կը նմանի եւ ոչ ալ արուեստի մը: Կուսակցութիւն մը՝ գրական դերքորոց մը չէ: Կուսակցութիւն մը՝ իր ընկերային ըմբռնումները կեանքի մէջ իրականացնել ուղղող մարդոց համախմբում մըն է, ու այդ ձեւով միայն հասկնալի: Մեր մէջ չատեր այս իմաստը եւ արժէքը չեն տար կուսակցութիւններուն: Կուսակցութիւններ ալ կան որոնք իրենք ալ չեն տար այս բովանդակութիւնը իրենց կազմակերպութեան: Չես հասկնար թէ ինչո՞ւ կուսակցութեան մը այս քաղաքական իմաստը չտուող մարդիկ, կուսակցական եղած են ու կը մնան:

Ամէն պարագայի մէջ, իսկական կուսակցական եղողներ իրենց դերին մէջն են, եթէ պայքարի գործնական կրկեսը կը նետեն իրենց անձը, իրենց քաղաքական առաջադրութիւնները գործադրելու համար: Անոնցմէ պահանջուածը միայն այն է, որ անոնք իրենց դաւանանքին երբեք հայրենիքի մնայուն եւ հիմնական շահերէն աւելի բարձր արժէք մը չտան, ու իրենց աշխատանքին մէջ կուսակցական կիրքն ու մոլեռանդութիւնը՝ հայրենիքին դէմ իսկ գործելու անիառունակ ու տխուր դիրքին չմղէ զիրենք: Կիրքը եւ մոլեռանդութիւնը կուսակցական ոգիին անբաժան մասը կը կազմեն. անհնարին է կուսակցական ըլլալ ու մնալ ցուրտ տրամաբանութեամբ միայն: Որեւէ կուսակցութիւն ունի իր միսթիսիզմը. ամբողջական ճշմարտութեան տէր եղած ըլլալու հաւատքը, ամէն բանի մէջ ուրիշներուն սխալը ընդունող համոզումը, ասպագան իրեն սեփականութիւնը նկատելու ոգին: Ու այս բոլորը իր հոգիին մէջ սնու-

ցանող կուսակցականը շատ անգամ կը մոռնայ ու կ'անտեսէ որ իր պատկանած կազմակերպութիւնը միջոց մըն է միայն ժողովուրդին, հայրենիքին ու մարդկութեան ծառայելու եւ ո'չ թէ նպատակ, ինքն իր մէջ: Այս մոռացումը երբեմն պատճառ կը դառնայ որ իր կազմակերպութեան ստորագրած իր հայրենիքը եւ ժողովուրդը:

Կուսակցականութիւնը այս ծայրայեղութեամբ բռնողներ տեսանք մենք ներկայ պատերազմի ընթացքին ու հիմա ալ կը տեսնենք: Նոյն վնասակար տկարութիւնը մենք տեսանք նաեւ որեւէ քաղաքական կազմակերպութեան չմասնակցող մարդոց մէջ: Պատերազմը՝ նման մտայնութեանց տէր եղող մարդոց գործունէութեան ասպարէզ կը բանայ: Պատերազմական վիճակ մը՝ գործի շրջան է, ուժերու գերագոյն լարման շրջանը, ինչպէս նաեւ գաղափարի մը եւ ուժի մը արժէքին գնահատման շրջանը: Ամէն ժողովուրդի մէջ ուժերը շարժման մէջ դրուեցան ու տեղի ունեցաւ աննախընթաց բաղիսումը Ֆիդիքական ուժերու եւ գաղափարաբանութեանց: Հինգուկէս տարի անընդհատ մարդկութիւնը այդ պայքարի ահագնութեան զարհուրանքը, սարսափը ապրեցաւ: Փոխն ի փոխ լաւատեսութեան եւ յուսախաբութեան օրերը ապրեցան երկու թշնամի կողմերը, մինչեւ որ անոնցմէ մէկուն սպառումը դադար տուաւ պայքարին:

Այդ պայքարին մասնակից էր նաեւ հայ ժողովուրդը՝ իր պետութիւնով եւ արտասահմանի մէջ ցրուած բազմութիւնով: Արտասահմանի մէջ, հայ ժողովուրդի հաւաքական կամքի ու դիրքի ամբողջական ցուցադրութիւնը հնարաւոր չէր, որովհետեւ երկու թշնամի դատիններու միջեւ բաժնուած էր: Հակառակ այս անյարմարութեան, յստակօրէն երեւցաւ հայ ժողովուրդին

դիրքը, Ֆաշիզմի դէմ, ժողովրդավար պետութիւններու կողքին: Այդ կեցուածքը մենք տեսանք նոյն իսկ մեր գաղութին՝ Ֆրանսայի մէջ, թշնամիլին կրօնական տակ լուծեան ու անդործութեան դատապարտուած այս երկրին մէջ: Այդ ողջմիտ եւ հայրենասէր կեցուածքին հակառակ դիրքը բռնեցին քանի մը մարդիկ, անուն եւ դիրք ունեցող մարդիկ: Ի՞նչ տրամաբանութեամբ եւ ի՞նչ ոգիով: Կարժէ իր խորքին մէջ քննել այս Երեւոյթը, որովհետեւ մինչեւ այսօր, մեր գաղութի հանրային կեանքին մէջ կը տեսնենք անոր անդրադարձումը:

Մարդոց խնայելու կամ հարուածելու հոգեբանութեամբ կարելի չէ մօտենալ հանրային կեանքի քննութեան: Պէտք է դատել դործը եւ անոր տուն տուող մտադրութիւնը: Հիթլէրական բանական Սորհրդային Միութեան վրայ կատարած յարձակումէն ու անոր առաջին յաջողութիւններէն ետք, Ֆրանսայէն եւ Պալքաններէն կարգ մը Հայեր, անցեալի իրենց հանրային դործունէութեամբ դիրք ու համբաւ ստեղծող անձնաւորութիւններ եւ կարգ մը արկածախնդիրներ Պերլին մեկնեցան: Վստահարար անոնցմէ շատերուն դիտաւորութիւնը շահախնդրական էր, սղտոր կացութենէն նիւթական օգուտներ քաղելու հաշիւը: Բայց մէկ քանիին նպատակն ալ քաղաքական էր: Սթալինկրատ եւ Էւպրուզ հասնող «նացի» բանակաները անոնց մտքին մէջ ստեղծած էին քացարձակ ապահովութիւնը գերմանական յաղթանակին ու Սորհրդային Միութեան նպարտութեան: Դէպքերու ներշնչած այս ոգին կը նոյնանար իրենց մտերիմ ցանկութեան հետ: Անոնք երկար տարիներէ ի վեր կը ցանկային Սորհրդային Միութեան քայքայումն ու կազմալուծումը: Այդ ցանկութիւնը իրականանալու վրայ էր, պէտք էր առաւելագոյն օգուտը քաղել ներկայացուած պատեհութենէն: Արկածախնդիր

մարդու տպաւորութիւնը չթողելու համար, նախ պէտք էր որոշ բարոյական հիմունքներ ցոյց տալ կատարուելիք աշխատանքներուն: Դժուար էր միամիտներու կողմէ ընդունուելիք պատրուակը գտնել:

Անդրկովկասի դուռները հասնող գերման բանակը՝ վտանգաւոր ու ծանր կացութեան մը կը մատնէր Հայաստանի ժողովուրդը: Թուրքերը պատրաստ էին Կովկաս մտնելու Սթալինկրատի գրաւումէն անմիջապէս յետոյ: Պէտք էր փրկել հայ ժողովուրդը՝ Գերմանացիներուն հետ լեզու մը գտնելով, յարաբերութիւն մշակելով, չթողնել առանձին հայ ժողովուրդը՝ թշնամի շրջապատի մը մէջ: Ասկէ զատ, կար նաեւ Պալքաններու եւ Ֆըրանսայի հայ ժողովուրդը փրկելու խնդիրը: Յեղապաշտ «կայի»ները, Հրեաներու հանդէպ ձեռք առած իրենց կոտորածի քաղաքականութենէն յետոյ, իրենց հալածանքը պիտի ուղղէին ոչ-արեւմտեան (?) հայ ժողովուրդին: Պէտք էր արդիւք հանդիսանալ նաեւ այս վտանգին:

Շատ բարի էր ու շատ մեծ առաջադրուած նպատակը: Որքա՞ն մեծ ինքնավստահութիւն էր սակայն այդ մարդոց ունեցած կարծիքը իրենց անձի մասին: Կը հաւատային ուրեմն որ Գերմանները՝ ծրագրելէ եւ ուրջելէ ետք Թուրքերուն մուտքը Կովկաս՝ պիտի ուղղէին հրաժարիլ այդ որոշման զործադրութենէն, կամ Եւրոպայի Հայերը հալածելու իրենց քաղաքականութենէն, քանի մը Հայերու միջամտութեան շնորհիւ, եւ կամ անոնց բերելիք օգուտին փոխարէն: Կը հաւատայի՞ն այդ մարդիկը իրենց ըսածին կամ մտածածին: Վստահաբար ո՛չ: Բայց արդարացում մը պէտք էր տալ ժողովուրդին, իրենց արարքին ու շարժումներուն. բարոյական կռուան մը ունենալ, իրենց աններելի յանցանքը գոնէ մեղմելու:

Մարդիկ գտնուեցան սակայն, որոնք միամտութիւնն ունեցան հաւատալու անոնց ըսածներուն. ճար-

պիկ եւ խելացի դիւանագիտութիւն սեպեցին անոնց կատարած աշխատանքը: Տարօրինակ կերպով, այդ բոլոր միամիտ մարդիկը կը դտնենք մեր ժողովուրդի այն հատուածին մէջ, որ միշտ չէ կրցած հաշտուիլ Հայաստանի խորհրդային վարչաձեւին հետ: Այս իսկ ապացոյցներէն մէկը կը կազմէ այն ճշմարտութեան, որ Գերմանացիներու հետ գործակցող մարդոց մէջ բերած փաստարկութիւնները պատրուակներ են, քան թէ իսկական դրդապատճառներ: Անոնց գործունէութեան գլխաւոր շարժառիթը հակախորհրդային քաղաքականութիւնն է, Հայաստանի խորհրդային վարչաձեւը տապալելու կամքը: Դժուար է բարոյապէս դատապարտել մարդիկը այս կամ այն վարչաձեւին չհաշտուելու իրենց ոգիին համար: Տեսականօրէն որեւէ մէկուն ազատութիւնը ամբողջական է՝ իշխանութեան մը հանդէպ իր մտածումն ու դիրքը ճշդելու տեսակէտէն: Այդ ազատութիւնը կը սահմանափակուի այն ատեն ու այն չափով, երբ իշխանութեան փոփոխութիւնը ստեղծող միջոցները կը դառնան վնասակար հաւաքականութեան, եւ կամ այդ փոփոխութիւնը ինքն ըստ ինքեան կը նկատուի վտանգաւոր ժողովուրդի շահերուն: Արդ, մեր կացութեան ու մեր պայմաններուն մէջ, այդ սահմանափակումը կար ու կայ: Շատ որոշ եւ յստակ, որ խորհրդային վարչաձեւի փոփոխութիւնը մահացող վտանգ մըն էր և է հայ ժողովուրդին համար: Ես չեմ քններ այստեղ այդ վարչաձեւին՝ իբրեւ տնտեսական ու ընկերային դժբութիւն՝ հայ ժողովուրդին տուած օգուտները կամ վնասները: Կ'առնեմ միայն այդ վարչաձեւով, Հայաստանի՝ Խորհրդային Միութեան մաս կազմելու պարագան: Ուրիշ որեւէ վարչաձեւի տակ, Հայաստանը վրտանդի տակ գտնուած պիտի ըլլար անկասկած, իր հարաւի դրացիին կողմէ: Ինչ ալ ըսես, ինչ ալ պատմես,

չեն ըմբռներ մարդիկը, որ Թուրքին համար՝ Հայը ու Հայաստանը արդեւէ մըն է, մէջտեղէն վերցունելիք արդեւէ մը՝ Թուրքերու ապագային ու ապահովութեանը համար: Թուրքերուն թաթը իրենց գլխուն վրայ զգացող մարդիկ իսկ, երբ չեն ըմբռներ այս ճշմարտութիւնը, մարդ կը չմի: Մասամբ հասկնալի է Թուրքը չը ճանչցող մարդու մը կողմէ այս ճշմարտութեան հանդէպ ցոյց տրուած կասկածանքը. բայց Թուրքը Հասկըցողի մը կողմէ կը բացատրուի կարճ յիշողութեամբ կամ Թուրքին հարուածէն հետոս եւ ազատ մնացողի եւսասէր թեթեւութեամբ:

Այս բացատրութեան դէմ, նոյն մարդիկը ուրիշ արդարացում մը կրնան ցոյց տալ: Մենք չէ որ փոխել կ'ուզէինք — կ'ըսեն — Հայաստանի վարչաձեւը, այդ փոփոխութիւնը տեղի պիտի ունենար մեզմէ անկախ ու նոյն իսկ մեր ցանկութեան հակառակ: Այդ փոփոխութեան կանխատեսութեամբ է որ, մենք որդեգրեցինք գործակցութեան քաղաքականութիւնը Գերմանացիներուն հետ, անոնց թշնամանքին ու վրէժխնդրութեան առարկան չդարձնելու համար հայ ժողովուրդը: Այսպէս կ'ըսե՛ն եւ ոչ թէ կը մտածեն այդ մարդիկը, ու այդպէ՛ս ալ կ'ըսեն մանաւանդ Հիմա, Գերմաններու պարտութենէն յետոյ: Ի՞նչպէս հաւատալ՝ քառորդ դարէ ի վեր իրենց հակախոնհրդային քարոզչութեամբ ականջ խլացնող մարդոց այս ըսածին: Բայց վայրկեան մը ընդունինք որ մտածման այդ եղանակով առաջնորդուած էին իրենց գործունէութեան միջոցին: Ի՞նչ կը կարծեն այդ մարդիկը՝ քառորդ դարէ ի վեր պետական կեանքի վարժութիւնը ունեցող Հայաստանի ժողովուրդը: Այդքան տղէտ ու ապու՛շ կը կարծեն դայն հաւատալու չափ, որ հոն ստեղծուելիք նոր կացութեան մէջ, պիտի չյայտնուէին մարդիկ՝ չարիքը նուազագոյնին իջեցնե-

լու աշխատող ու դուրսէն դալիք մարդոց պիտի սպասէին՝ իրենց փրկութեան միջոցներու մասին խորհելու համար։ Այդ մեծամիտ յաւակնութիւնը ունեցող մարդը, այսքան տարիներու ընթացքին, դործնական ապացոյցը տուած կ'ըլլար որեւէ քաղաքական օգտակար գործունէութեան։ Այդ բացատրութիւնը չքմեղանք մըն է միայն, յանցանք մը պարտկելու համար ըսուած բացատրութիւն մը։ Հայաստանի ժողովուրդը իր կացութեան առարկայական դնահատումը կատարելու եւ ըստ այնմ իր դիրքը ճշդելու համար պէտք չունի դուրսի մարդոց խորհուրդներուն եւ հրահանդներուն։ Դուրսը դաժնուողներս որեւէ տուեալ չունինք, ո՛չ բարոյական եւ ոչ ալ դործնական, Հայաստանի ժողովուրդը առաջնորդելու, անոր ցուցմունքներ եւ խորհուրդներ տալու։ Մեր դերը անոր ցանկութիւններուն ընդառաջելու պարտականութիւն մըն է միայն եւ ո՛չ ուրիշ բան։ Հայրենիքէն դուրս մնացողը շատ մը իրաւունքներ կը կորսնցնէ. դուրսը դաժնող ամէնէն բանդէտ եւ կարող Հայր՝ Հայաստանի պարզ աշխատաւորի մը բարոյական իրաւունքներն ալ չունի, հայրենիքի հետ կապուած հիմնական հարցերու շուրջ։ Հայրենիքի մասին խօսքը՝ հայրենիքը չինող մարդուն կը պատկանի եւ ո՛չ թէ դուրսէն հայրենիքը քննադատող կամ ծախահարող մարդուն։ Լաւ կ'ըլլայ որ ամէն մարդ իր լրաւասութիւններու սահմանին մէջ մնայ. այդ ձեւով դոնէ, սխալ մը գործելու, վնաս մը տալու հնարաւորութենէն դուրս կը մնայ։

Այս խնդիրը, ինքն իր մէջ, այսքան դժուարեցնելու ուժ ունեցող խնդիր մը չէ։ Այսքան տեղ տուինք անոր, շարքապէս ուրիշ մէկ երեսը քննելու համար։ Գերմանացիներու հետ գործակցողներուն մէջ կան կուսակցականներ։ Ի՞նչ ըրաւ անոնց կուսակցութիւնը այդ մար-

դոց հանդէպ: Այս երեսն է հարցին էական մասը: Կարելի չէ բսել անշուշտ որ այդ կուսակցութեան անդամ չեղողները իրաւունք չունին այդ հարցով զբաղելու: Անոնց գործունէութեան հետեւանքը ամբողջ հայ ժողովուրդը կրնար քաշել ու մասամբ քաշեց արդէն, հետեւաբար իրաւունք ունի անոնց մասին ձեռք առնուած կարդադրութիւններուն տեղեկանալու: Միւս կողմէ, այդ կուսակցութեան համար, քաղաքական դիրքի ճշգործման խնդիր մը կայ դրուած: Այդ մարդիկը կուսակցութեան մէջ պահել եւ անպատիժ ձգել՝ կը նշանակէ արդարացեալ եւ իւրացեալ անոնց գործունէութեան եղանակը. ուրիշ խօսքով, ընդունիլ հակախորհրդային քաղաքական վարքագիծը իբրեւ քաղաքական հիմնական ուղղութիւն: Այս մեկնութիւնը չարակամութիւն չենթադրեր. ընդհակառակը՝ իրենց քաղաքական դիրքի հաստատումն է: Կուսակցութեան մը պատկանողը չի կրնար նեղուած զգալ ինքզինքը, երբ դիտել կը տրբւի իր որդեգրած ուղղութիւնը: Բայց յստակօրէն դիտելի է որ որեւէ դաշնակցական կը նեղուի՝ երբ այս հարցի մասին կը խօսուի: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ հակասութեան մէջ կը զգայ ինքզինքը: Դաշնակցական մարմիններ ու անձեր, զանազան երկիրներէ դիմում կը կատարեն որ ազատազրուի Թրքահայաստանը: Այս դիմումը խորհրդային իրաւակարգի ընդդիմադիր ըլլալու դադափարէն հրաժարում մը կ'ենթադրէ: Մինչդեռ Գերմաններու հետ գործակցողներու հանդէպ որեւէ պատժական միջոցի չգիմելը ընդդիմադիրի կեցուածքին հաստատումը կ'ենթադրէ: Ո՞րն է իսկական, ճշմարիտ վարքագիծը կուսակցութեան: Կարելի չէ միաժամանակ իշխանութեան մը հետ ու դէմ ըլլալ: Կարելի է հետը ըլլալ կամ դէմը ըլլալ: Ուղեկորոյս եւ շուարած մարդու դիրք մը՝ ուրիշ թէ՛ կուսակցութիւնը կը տուժէ եւ

թէ ժողովուրդը: 1920ի սխալի կրկնութիւնն է: Յանցաւորը, սխալ դործողը ու վնաս հասցնողը չպատ-
ժելու տկարութիւնը կրկին կը յայտնուի նոյն կազ-
մակերպութեան մէջ, քառորդ դար յետոյ: Ո՞ւր պիտի
հասնի այս անպատասխանատուութեան վախճանը. մինչեւ ե՞րբ
հայ ժողովուրդի հանրային կեանքը պիտի նը-
կատուի խոպան դաշտ մը, անտէր ու անտիրական, ուր
հանդիպող մարդը ցանկ աւ հնձէ առանց հաշիւ տալու
որեւէ մէկուն: Գործողի մը համար, վարձատրութիւնն
ու պատիժը անխուսափելի հետեւանքն են իր դործու-
նէութեան: Վայրկեան մը մտածենք, որ նոյն մարդոց
ենթադրութիւնները իրականացած ըլլային, որ Գերմա-
նացիք Հայաստան մտած ըլլային: Չէ՞ որ նոյն անձերը
բաժնած էին իրենց մէջ արդէն նախարարական աթոռ-
ները: Ինչո՞ւ պիտի չքաշեն հետեւաբար իրենց անյա-
ջողութեան եւ սխալին հետեւանքները: Այս պայմաննե-
րու մէջ, ամէն մարդ կ'ուզէ եւ կրնայ հանրային դոր-
ծիչ դառնալ՝ երբ սխալի մը ատեն ասպահովուած է որեւէ
պատիժի դէմ:

Նման հարցերուն պատասխան չտալով ու լուռ մնա-
լով, դաշնակցական ղեկավարները կը կարծեն դուրս
դալ տագնապէս: Այդ գործելակերպը անոնց յաջողած
է շատ անգամ: Անոնք վստահ են իրենց շարքայիննե-
րու եւ մեր ժողովուրդի կարճ յիշողութեան. դիտեն որ
ատեն մը աղմուկ մը կը փրթի, բայց յետոյ մարդիկ կը
յոգնին ու մոռացութեան կու տան ամէն ինչ: Դաշնակ-
ցական ղեկավարները միշտ խորշած են յստակութենէ,
անորոշ ու շփոթ վիճակին մէջ լողալու վարժութիւնը
ստացած: Այդ սովորութիւնը տարածուած ու ընդհան-
րացած է նաեւ շարքայիններուն վրայ: Եթէ այդ ձեւը
ամէն ատեն ջուրին երեսը մնալու կարելիութիւնը կը
ստեղծէ, բայց միեւնոյն ատեն կ'արգիլէ գործունէու-

Թիւնը, միշտ վարանում կը ստեղծէ ու որեւէ վճռական որոշման ու քայլի արդելք կը հանդիսանայ: Այս հոգեբանութեան հետեւանքով էր որ մեր դաղութի դաշնակցականներուն ջախջախիչ մեծամասնութիւնը չհետեւեցաւ գործակցողներու քաղաքականութեան: Այսօր, սակայն, նոյն անձերը իրենց այդ ընկերները չդատաւարտելու եւ այս ձեւով անուղղակիօրէն անոնց գործունէութեան մեղքը իրենց անձին վրայ եւս առնելու բարոյական պարտաւորութեան տակ կը դնեն իրենք զիրենք: Այս վերաբերումին մէջ, նկատելի է ընկերականութեան զգացումը: Կը դժուարանան իրենց ընկերը յանցաւոր ցոյց տալու: Կը նախընտրեն անոնց մեղքին մէկ բաժինը իրենց ուսերուն վրայ վերցնել, քան թէ դատաւարտել զանոնք: Լաւ զգացում է, բայց քաղաքական մարդու, կուսակցականի վերաբերում չէ: Մարդ ամէնէն առաջ խիստ պէտք է գտնուի իր անձին հանդէպ, յետոյ՝ ընկերով հանդէպ, ամէնէն վերջը՝ ուրիշներուն հանդէպ: Այս վերաբերումին մէջ կայ նաեւ վիրաւորուած արժանապատուութեան մը զգացումը: Ուրիշներու քննադատութեան եւ պահանջներուն առաջ տեղի տալու ձեւը կ'առնէ կը կարծեն չատեր, հետեւաբար վախկոտ երեւնալու տկարութիւնը ունենալ կը կարծեն, արդար վճիռի մը կայացումը յանցաւորներուն հանդէպ: Հրապարտութեան այս զգացումը շատ զօրաւոր է դաշնակցական նկարագրին մէջ: Արդար ղիտողութիւններն ու քննադատութիւններն իսկ չի կրնար լսել: Այս զգացական տուեալներէն դուրս, պէտք է հաստատել սակայն, որ դաշնակցական զանդուածը տակաւին կը պահէ իր մէջ հակախորհրդային զգացումը եւ չէ կրցած իր այդ զգացումին եւ հայրենասիրութեան միջեւ հաշտեցում մը կատարել: Կան նոյնիսկ մարդիկ՝ որոնք խորհրդա-

յին կարգերու դէմ ըլլալուն մէջ կը տեսնեն իսկական հայրենասիրութիւնը: Անոնց համար, խորհրդային իշխանութիւնը հիմնուած է միջազգայնական վարդապետութեան մը վրայ որ կ'ուրանայ ազգային զգացումը ինչպէս կրօնականը՝ անհատին մէջ, ու կը մերժէ հայրենիքի գաղափարը: Անոնք կը հաւատան որ ներկայ պատերազմի ընթացքին, խորհրդային իշխանութիւնը ժամանակաւոր զիջում մը միայն կատարեց իր սկզբունքներուն մէջ, հրահրելով հայրենիքի սէրը ու ազատ ձգելով կրօնական պաշտամունքը:

Այս վարկածին ըստ էութեան քննութիւնը, մեզ կը տանի ազգութեան եւ հայրենիքի ըմբռնումներուն տեսական վերլուծման: Անոր գործնական երեսը պիտի քննենք, երբ հասնինք արտասահմանի եւ հայրենիքի յարաբերութեանց կարեւոր խնդրին: Այժմ, այսքանը միայն ըսենք որ, եթէ ճիշդ եղած ըլլար այդ մարդոց մտածումը, մենք երբեք աւանատես պիտի չըլլայինք, Խորհրդային Յեղափոխութենէն քառորդ դար յետոյ, հայրենասիրական այն հուժկու եւ հիացում տուող պատկերին զոր պատերազմի ատեն հանդէս բերին Խորհրդային Միութեան ժողովուրդները, մենք աւանատես պիտի չըլլայինք Խորհրդային Հայաստանի մէջ տեսնուած ազգային փայլուն մշակոյթին եւ վերելքին, եւ ոչ ալ այն ազգային քաղաքական պահանջներուն, որ դրած են Հայաստանի ժողովուրդը եւ իշխանութիւնը:

---

10. — ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ ԵՒ ՍՓԻՒՌԸ

Փոխանցման շրջանը. — Չկրկնեմք հին սխալները. — Հայրենիքի գաղափարը եւ իրականութիւնը. — Հայ մարդուն դիրքը իր հայրենիքին հանդէպ. — հայրենիքին վարչաձեւին հանդէպ տեսնուած ընդդիմութիւնը ազգային շահերու վրայ բաճանաւորած է. — Հայրենի-
հարցի մասին Համայնավարներու եւ Ընկերավարականնե-
րու տեսակէտներուն նմանութիւնը. — Դաշնակցական
թիրիմացութիւնը. — Քառորդ դարու փորձին գնահա-
տումը. — Անցեալին հետեւողական մնալու եւ ինքզին-
քին հետ անկեղծ գտնուելու երկընտրանքը. — Անձնա-
կան շահու առընչութեամբ կարելի չէ մօտենալ հայրե-
նիքի շահուն. — Ամբողջական ու բացարձակ ձախո-
ղանքը ընդդիմադիր մտայնութեան. — Երկրորդ փորձ
մը. — Երկու հակադիր քաղաքական հոսանքներու
տեսութիւնը. — Անհասկնալ ինքբաւտութիւն մը. —
Արտասահմանի հայ կուսակցութիւններուն ողբերգու-
թիւնը. — Սփիւռքին կարեւորութիւնը. — Արտասահ-
մանի հայ համայնավարներուն դերը. — Անցեալի գնա-
հատումը. — Կուսակցական նեղմտութիւնը. —

Պայքարի ըմբռնումը:

*Վերջացաւ պատերազմը: Նոր հաշտութեան մը ծը-
նունդ տալու երկունքով սկսաւ տառապիլ մարդկութիւ-
նը: Պատերազմէն ղէպի հաշտութիւն փոխանցման շրջ-
անը իր տեւողութեամբ եւ էութեամբ անօրինակ նկա-
րազիր մը ունեցաւ: Պարտուող թշնամիի մը հաշտու-
թիւն պարտադրելու ձեւովը միայն չի ներկայանար կա-*

ցութիւնը: Ժողովուրդներու մէջ ստեղծուելիք նոր յարաբերութիւններու ողին ճշդելու խնդիր մը կայ նախ դրուած: Յաղթական պետութիւնները ոչ միայն դադարաւորական ու սկզբունքային տարակարծութիւններ ունին իրենց միջեւ այդ յարաբերութիւններու էութեան եւ ձեւի մասին, այլ եւ շահերու հակամարտութիւններ, որոնք մեծապէս կը դժուարացնեն բնականոն պայմաններու վերահաստատման աշխատանքը:

Մեր նիւթէն դուրս կը մնայ միջազգային քաղաքական ու ընկերային հարցերու քննութիւնը, ինչքան ալ մեր կեանքը սերտօրէն կապուած ըլլայ անոնց: Այլեւս միջազգային կեանքի մէջ առանձին խնդիր դոյութիւն չունի. որեւէ հարց՝ ամբողջին մէկ մասն է ու կրնայ լուծուիլ միայն այդ ամբողջին լուծման ընդհանուր ոգիովը: Մեզի համար, մեր հարցը միշտ ալ գոյութիւն ունեցած է իբրեւ չլուծուած, բայց իր լուծումը պահանջող խնդիր: Խաղաղութեան շրջաններուն, ժողովուրդներու մէջ հողային խնդիրներու կարգադրութիւնը բացառիկ երեւոյթ է: Պատերազմներն են որ առիթը կը ստեղծեն հին կացութիւններու վերաքննութեան: Ներկայ պատերազմը, ինչպէս նախորդները, մեր ժողովուրդին մէջ ստեղծեց իր հարցի մասնակի կամ ամբողջական լուծման յոյսն ու հաւատքը: Անուրանալի ու անվիճելի է որ մեր խնդիրը միջազգային դիւանագիտութեան ճամբով միայն կրնայ կարգադրուիլ: Այս ճշմարտութիւնը, սակայն, մեզ թող չնետէ կրկին, ամէն բան դիւանագիտութենէն սպասելու անցեալի մեր սխալին մէջ: Պէտք է բոլորիս համար պարզ ու որոշ ըլլայ, որ մենք ալ դեր ու աշխատանք ունինք կատարելիք մեր կեանքին ու ապագային կապուած խնդիրներուն մէջ, եւ մեր մտահոգութեանց գլխաւոր առարկան պէտք է դառնա այդ դերին ճշդումը, եւ մեր աշխա-

տանքը արդիւնաւոր դարձնող միջոցներուն սահմանումը :

Միջադպիսին դիւանագիտութիւնը մեղի նպաստաւոր ուղղութեամբ պատրաստելու մեր կարողութիւնը սահմանափակ է ու նեղ . բայց լայն է ու ամբողջական մեր ներքին կեանքին մէջ կատարելիք մեր աշխատանքներու շրջանակը : Այդ աշխատանքին արժէքը արհամարհելու միամտութեան եւ անմտութեան աստիճանին չենք կրնար իջնել : Պատմութեան ճակատագրական շրջանի մը մէջ կ'ապրինք կրկին, ուր պիտի որոշուի մեր ժողովուրդի ապագան, երկար տարիներու համար : Մեր բոլորին հաւաքական ճիգերուն կեդրոնացումով միայն կրնանք այդ ապագայի պատրաստութեան մէջ օգտակար դեր մը ունենալ :

Այս բաղձանքը քեսականօրէն ամէն Հայ ունի : Բայց հարցը դործնական է առաւելապէս, հետեւաբար, անհրաժեշտ է պատրաստել այդ ուժերու կեդրոնացման դրական միջոցները :

Հանրային կեանքի մէջ երեւցող բոլոր խնդիրները, ի վերջոյ քանի մը պարզ ու յստակ դադափարներու եւ սկզբունքներու կը կապուին : Եթէ կարելի ըլլայ այդ սկզբունքներու շուրջ մտածումի նոյնութիւն մը ստեղծել բոլորին մէջ, մեծապէս կը դիւրանայ իրարմէ անջատ ու անկախ կարծուած շատ մը խնդիրներու լուծումը :

Արտասահմանի հայ կեանքին մէջ, գլխաւոր ու հիմնական խնդիրը, հայրենիքին հանդէպ հայ մարդուն դիրքի ճշդումն է : Այն միակ դադափարը եւ իրականութիւնը որ ներքին ուժն ունի, քաղաքական, ընկերային, տնտեսական զանազան տեսակէտներ ունեցող մարդոց եւ հոսանքներու միջեւ, միութեան դիժ մը ստեղծելու, զանոնք համախմբելու, այդ ալ հայրենիքն է : Եթէ չենք

կրնար անոր շուրջ համաձայն դառնուիլ, չեմ տեսներ ուրիշ որեւէ մտածում եւ դադարի, որ կարենայ այլադան միջավայրերու մէջ նետուած հայ մարդիկը իրարու կապել ու դանոնք հաւաքականութեան մը, ազդութեան մը միաւորը դարձնել: Ուեւէ հաւաքականութիւն չի կրնար իր ներքին միութիւնը պահել եւ անհատականութիւն մը դրսեւորել, եթէ իր արտայայտութիւններու այլազանութեան տակ անընդունակ է հիմնական սկզբունք մը եւ ոգի մը դնելու: Տեւողութեան եւ տարածութեան մէջ իր ինքնայատուկ գոյութիւնը պահել ու շեշտել ուղղող հաւաքականութիւն մը չի կրնար գոհանալ իր ցեղային բնազդներուն եւ աւանդութիւններուն, իր պատմութեան եւ մշակոյթին միայն կառչելով: Այդ ուժերը անբաւարար են տեւականացնելու ժողովուրդի մը կեանքը, եթէ անոնց չընկերանար ասպաղային նայող հաւաքական ձգտում մը: Այդ ձգտումն է որ կը կազմաւորէ դալիք պատմութիւնը, դոյն կու տայ անոր եւ կը կապէ անցեալին:

Ապրողներս, մեր լաւ ու վատ գործերուն համար, պատմութեան մէջ անուն մը ձգելու սահմանուած սերունդի մը կը պատկանինք: Մեր ետեւ, իր ուժերն ու կարողութիւնները ազատագրութեան համար լարող երեք քառորդ դարու ճիգ մը կայ, փորձառութիւններու եւ դասերու անհատնում շարք մը: Անոնցմէ օգտուելու ողջմտութիւնն ու խելացութիւնը կը պահանջուի մեզմէ: Մեր նախորդ սերունդներուն պէս, անփորձութեան արդարացումն ալ չունինք: Միւս կողմէ, կը գտնուինք շատ յստակ կացութեան մը առաջ. խարխափումներ ու վարանումներ թույլ չտուող կացութեան մը առաջ:

Հայրենիք մը ունինք, Խորհրդային Հայաստանը՝ Խորհրդային ընդհանուր Միութեան 16 Հանրապետութիւններէն մէկը, անոնցմէ որեւէ մէկուն համադոր ի-

րաւունքներով եւ պարտականութիւններով: Պատերազմէն յաղթական դուրս եկող հայրենիք մը: Մենք ալ դուրսն ենք, օտար երկիրներու մէջ, բայց մեր ապրումներով, մեր ջիղերով եւ արիւնով հայ մնացող մարդիկ: Աներեւակայելի է պատկերացնել ոեւէ Հայ, որ դէմ ըլլայ իր հայրենիքին կամ անտարբեր ըլլայ անոր հանդէպ: Բոլորը, անխտիր, կը սիրեն զայն, կ'ուզեն մեծ, զօրաւոր ու բարգաւաճ տեսնել իրենց հայրենիքը ու պատրաստակամութիւն ալ ունին օգտակար դործ մը եւ ծառայութիւն մը կատարել անոր համար: Այս ընդհանուր տրամադրութիւնը բոլորին կողմէ նոյն ձեւով չարտայայտուիր սակայն: Շատեր՝ խանդավառութեամբ, պերճախօս եւ յուզիչ բառերով կ'արտայայտեն իրենց զգացումները. ուրիշներ՝ հանդարտ ու պաղարիւն տրամաբանութեամբ մը կը բանաձեւեն իրենց մտածումները. մաս մըն ալ կան, որոնք զգուշութիւն կը դնեն եւ վերապահութիւն ցոյց կու տան:

Լոկ զգացական դիրք մը, շատ անգամ ժամանակաւոր միայն կրնայ ըլլալ եւ փոխուելու հակամէտ. իսկ տրամաբանութեամբ միայն ճշդուած դիրք մը կրնայ ըլլալ թոյլ եւ դաղջ: Անհրաժեշտ է, հետեւաբար, հարցը քննել իր բոլոր երեսներով. իրական եւ ենթադրական բոլոր տեսակի մտածումները եւ կարծիքները աչքի առաջ ունենալ ու դնահատել անոնցմէ իւրաքանչիւրի՞նք արժէքն ու տարողութիւնը:

Ամէնէն առաջ պէտք է դիտել որ, հայրենիքի հանդէպ գոյութիւն ունեցող դիրքերու եւ մտածումներու տարբերութիւնը ստեղծուած է հայրենիքի վարչաձեւին շուրջ եւ ոչ թէ հայրենիքի զաղափարին եւ իրականութեան: Այդ տարբերութիւնը կար Հայաստանի խորհրդային դառնալէն առաջ, ու պիտի ըլլար ուրիշ որեւէ վարչաձեւի հանդէպ: Ամէն ժողովուրդի մէջ կը տես-

նուին՝ երկրի իշխանութեան ձեւին հանդէպ տարակարծութիւններ: Իրենց ետեւ դարերու աւանդութիւն մը ձեռքով վարչաձեւերն անգամ, հակառակորդներ ունին: Մարդկային պատմութեան չափ հին է իշխանութիւններու շուրջ պայքարը: Անսովոր ու բացառիկ երեւոյթ մը չէ հետեւաբար մեր մէջ ալ տեսնուածը: Որքան ատեն որ ժողովուրդի մը ընկերային կառուցուածքը միատարր չէ, որքան ատեն որ անհատներու տնտեսական շահերը հակադրուած են իրարու, ու հաւաքականութեան ընդհանուր շահուն մէջ չեն լուծուիր, այնքան ատեն իշխանութիւն մը չի կրնար դոհացում տալ բոլոր մարդոց. անխուսափելիօրէն դժգոհներու խումբ մը կը ձգէ, որոնք դանազան միջոցներով կ'աշխատին իրենց պահանջներուն բաւարարութիւն տուող նոր իշխանութիւն մը հաստատել:

Հայաստանի խորհրդային վարչաձեւին դէմ մեր մէջ տեսնուած դժգոհութիւնը ի՞նչ բանի մէջ կը կայանայ: Պէտք է հաստատել որ մենք այդ վարչաձեւի գործունէութեան շրջանակին մէջ չենք ապրիր, հետեւաբար չենք կրեր անոր լաւ կամ վատ գործերուն ազդեցութիւնը: Այդ վարչաձեւը քննադատողները, անոր հակառակորդ եղողները, սահմանած ու բանաձեւած են իրենց ընդդիմութիւնը դուռ ազգային շահերու տեսակէտէն: Հայաստանի իշխանութեան ընկերային ու տնտեսական դրութիւնը անոնց քննադատութեան մէջ երկրորդական տեղ մը դրաւած էր ու կը դրաւէ: Հարցին այդ երեսը երբեք վճռական դեր չէ խաղացած ընդդիմադիր եղողներու մտայնութեան մէջ: Այս հաստատումին ճշդութեան մասին ապացոյցներ չատ կան: Գաղափարական ընդդիմադիրի որակումն իսկ կը հաստատէ այս պարագան: Պայքարի ձեւերն ու միջոցները գաղափարական սահմանի մէջ պէտք էր որ մնային, որպէսզի չտուժէր

հայրենիքը: Այդ տարազը ձեւակերպողները կը մտածէին անշուշտ օր մը փոխել իրենց պայքարի ձեւը, երբ կը գտնէին որ հայրենիքի եւ ազգութեան շահերը կը պահանջեն աւելի դործնական պայքարի միջոցներ: Աւելի չօշափելի ապացոյց մը կը կազմէ Ռամկավար կուսակցութեան դիրքը՝ որ ընդդիմադիր չէ խորհրդային Հայաստանի, հակառակ դրամատիրական իրաւակարգի վրայ հիմնուած կազմակերպութիւն մը ըլլալուն, մինչդեռ ընկերավարական Դաշնակցութիւնը, որ դադափարական աւելի շատ տուեալներ ունի ընդդիմադիր չըլլալու, առաջին օրէն սկսեալ պահեց անդիջող հակառակորդի իր դիրքը:

Տեսականօրէն քիչ մը անհասկնալի թուող, բայց թերեւս տարբեր պատճառներով բացատրուող այս երկու կազմակերպութիւններու ալ ճշդած դիրքը հիմնաւորուած էր ազգային շահերու ըմբռնումին վրայ: Ռամկավարները Կ'ընդունէին որ տրուած պայմաններու մէջ հայրենիքը եւ ժողովուրդը առաւելագոյն օգուտը ունէին կամ նուազագոյն չարիքը կը կրէին խորհրդային վարչաձեւին մէջ, մինչդեռ Դաշնակցականները, ընդունելով հանդերձ նուազագոյն չարիքի տեսակէտը (ուրիշ կերպով անհասկնալի է դադափարական ընդդիմադիրի տարազը), համոզուած էին որ հայրենիքը տարբեր վարչաձեւի մը տակ աւելի լայն պատեհութիւններ պիտի ունենար դարգանալու: Անոնց ընդդիմութիւնը ուղղուած էր նախ՝ ազգութեան մասին խորհրդային վարչաձեւի ընդհանուր ըմբռնումին դէմ: Կը հաւատային որ միջազգայնական վարդապետութիւնը կը մեռցնէ ազգային ոգին մարդուն մէջ ու կը քանդէ հայրենիքի դադափարը: Հետեւաբար, անհրաժեշտ է, կը մտածէին, հակադրել անոր, ազգային զգացումը պահող ու արծարծող ուրիշ հոսանք մը: Ընկերավարական ու Համայնավար երկու Մի-

Ջաղգայնականներու մէջ, ազգային հարցի տեսական ըմբռնումները, ըստ էութեան, մեծ տարբերութիւն մըն ալ չունին։ Ազգութիւններու պատմական փաստը՝ երկուքն ալ կ'ընդունին. երկուքն ալ կ'ընդունին, ինչպէս անհատներու նոյնպէս ազգերու հաւասարութեան սկզբունքը ու դէմ են ունէ ազգի տիրապետութեանը ուրիշի մը վրայ. երկուքն ալ կ'ընդունին ազգերու ներդաշնակ կենակցութեան զաղափարը, սահմաններու աստիճանական արժէքադրկման անհրաժեշտութիւնը. երկուքն ալ կ'ընդունին ազգային մշակոյթներու անարգել զարգացման սկզբունքը. երկուքն ալ կ'ընդունին հաւանական յարձակումներու դէմ հայրենիքը պաշտպանելու սկզբունքը։ Տարբերութիւնը՝ այս սկզբունքներուն կիրարկման ձեւերուն մէջ է թերեւս։ Դաշնակցութեան ընկերովարական վարդապետութենէն մեկնելով՝ անհրնարին է անոր քաղաքական դիրքը բնութագրել։ Դաշնակցականի մը համար, ընկերովարութիւնը թուղթի վերայ դրուած բոռ մըն է միայն. պէտք եղած ատեն դուրս հանուելիք դրամադրուի մը։ Դաշնակցականի ողին չեւտուած ազգայնականութիւնով մը թրծուած է. անով միայն հպարտ կը զգայ ինքզինքը ու անով կ'արդարացնէ իր դոյութիւնը։ Այդ արդարացումն ալ կարենալ ընելու համար, կը մերժէ տեսնել ուրիշներու մէջ ազգային զգացումը, ու պատեհապաշտութիւն կը նշկատէ ուրիշներուն ցուցադրած հայրենասիրութիւնը եւ ազգասիրութիւնը։ Իր ազգային զգացումը ցցուն կերպով յայտնելու եղանակը Դաշնակցականը գտած է խորհրդային կարգերուն դէմ ըլլալու կեցուածքին մէջ, այն աստիճան որ, այդ կեցուածքը իրեն համար եղած է հիմնական նպատակ։ Մոռցած է այլեւս որ ընդդիմադրութիւն մը չի կրնար նպատակ ըլլալ ինքն իր մէջ, այլ միջոց մը միայն, պայմաններուն եւ ժամանակին հետ

վորսուելու զատապարտուած: Դաշնակցական թիւրիմացութեան էութիւնը ճիշդ այս կէտին մէջն է, նպատակի եւ միջոցի տարբերութիւնը չկարենալ ըմբռնելուն մէջ: Քաղաքական հիմնական սկզբունքի մը արժէքը տալով՝ Խորհրդային Հայաստանի ընդդիմադրութեան գործելակերպին, դաշնակցական քաղաքական միտքը զայն առանցքը դարձուցած է գործունէութեան ընդհանուր դրութեան մը: Անոր համար ընդդիմադիրի դերքը մեկնակէտ մըն է, հանրային բոլոր հարցերը քննելու եւ դատելու եւ ըստ այնմ դիրք ձեռնելու: Դէմ ըլլալ, ի յառաջագունէ, վարչաձեւին նպաստաւոր եղող որեւէ երեւոյթի, եւ համակիր՝ աննպաստ որեւէ չարժման եւ արտայայտութեան:

Հայաստանի վարչաձեւին դէմ յայտնուած դժգոհութեան երկրորդ տուեալը ազատութեան խնդիրն է: Քաղաքական ազատութեան՝ որ անկախութիւն բառով կ'արտայայտուի եւ քաղաքացիական ազատութեան՝ որ խօսքի, դործի եւ ի՝ չի ազատութեան իմաստով կը հասկցուի: Անկախութիւն բառը երբեք յստակ կերպով չըսահմանուեցաւ մեր մէջ: Յարաբերական իմաստով միայն ըմբռնելի այդ առաձգական բառին տակ ի՞նչ էութիւն կ'ուզեն զնել: Ո՛չ ոք ըսած է: Որոշ եւ պարզ է սակայն այս բառը յեղեղողներուն մտադրութիւնը: Անշատեւ Հայաստանը Խորհրդային Միութեան Դաշնակցութենէն: Խորհրդային վարչաձեւը տապալելու մտադրութեան տարբեր մէկ արտայայտութիւնն է անկախութեան պահանջը: Նոյն մտադրութենէն կը բխի նաեւ քաղաքացիական ազատութեան պահանջը: Չեմ ծանրանար այս վերջին կէտին վրայ, որովհետեւ կը չօշափէ Խորհրդային դրութեան ընկերային ընդհանուր սկզբունքները, որոնք դուրս կը մնան մեր քննութեան սահմանէն:

Հարցերու տեսական քննութենէն աւելի, կարեւոր է դործնական երեսը: Յայտնուած այս դժգոհութիւնները ի՞նչ աստիճան հիմնաւոր են. ուրիշ խօսքով, խորհրդային իրաւակարգի քառորդ դարու փորձը, մեր հայրենիքին մէջ, կը հաստատէ՞ ընդդիմադիր եղողներու քննադատութիւնները:

Ներկայ պատերազմէն առաջ, Հայաստանի եւ արտասահմանի միջեւ գոյութիւն ունեցող յարաբերութեանց վիճակը թոյլ չէր տար մեզ, ճշգրտօրէն տեղեկանալու մեր հայրենիքին մէջ գոյութիւն ունեցող խակական պայմաններու մասին: Հանրութիւնը շատ լուրջ պատճառներ ունէր դիտումնաւոր նկատելու թէ՛ գովասանքները եւ թէ՛ քննադատութիւնները: Հայաստանի իրական կեանքը կը խուսափէր մեր տեսողութենէն: Կը մտածէինք որ Հայաստանի վարիչները ի պաշտօնէ պարտաւորուած են գովասանքը հիւսել հոն կատարուած աշխատանքներուն եւ տիրող ոգիին, ինչպէս կը մտածէինք որ, հակառակորդները մասնաւոր օգուտ եւ շահ ունին ամէն ինչ սէւ ու ծանր ցոյց տալու: Վերջին պատերազմէն առաջ, արտասահման գտնողներու համար, մեր հայրենիքը վերացական իրականութիւն մըն էր, որուն դիմագիծը մեզմէ ամէն մէկը կը պատկերացնէր երեւակայութեամբ միայն, իր խառնուածքին ու համոզումներուն համապատասխան տուեալներ դնելով անոր էութեան մէջ: Պարագան հիմա նոյնը չէ:

Պատերազմի ընթացքին, Հայաստանէն եկած բազմահազար երիտասարդներ ունեցանք մեր մէջ. լսեցինք անոնց պատմութիւնները հայրենիքին մէջ ստեղծուած պայմաններուն եւ մթնոլորտին մասին, հայ մշակոյթի եւ տնտեսութեան մասին. ճանչցանք նաեւ երիտասարդները իրենց հոգեկան կազմաւորութեամբ: Ասկէ դատ, Կաթողիկոսի ընտրութեան առթիւ, հարիւրի մօտ պատ-

դամաւորներ արտասահմանէն Հայաստան դացին ու իրենց վերադարձին, ճառերով եւ թերթերու միջոցաւ, հաղորդակից դարձուցին մեզ, հայրենիքէն ստացած իրենց տպաւորութիւններուն: Մեզմէ իւրաքանչիւրը, զանազան ուղղութեամբ հայրենիքէն ուղղակի առնուած այս տեղեկութիւններուն վրայ, կրցաւ կարծիք մը կազմել հոն ստեղծուած կացութեան եւ հոգեբանութեան վրայ: Արդ, կա՞յ որեւէ Հայ անասոր, որ կարենայ ըսել, թէ մեռած է հայ ոգին, ազգային գեացումը Հայաստանի մէջ, թէ՛ հալածուած ու խաչուած են հայ գիրն ու գրականութիւնը, արուեստն ու պատմութիւնը, թէ՛ մոռացութեան տրուած է ու անտեսուած՝ հայ քաղաքական դատը, թէ՛ հայ ժողովուրդը կազմակերպուած պետականութիւն մը չունի եւ կը մնայ մեղի պէս — դուրսը մնացողներուս պէս — անկարգապահ հաւաքականութեան մը վիճակին մէջ:

Այս հարցերը թող մեզմէ իւրաքանչիւրը տայ ինքզինքին ու պատասխանն ալ հետը. խոստովանանքի թող նստի ինքզինքին հետ եւ անկեղծ ու պայծառ հոգեկան տրամադրութիւնով, լրջութեամբ եւ պարկեշտութեամբ պատասխան մը տայ ա՛յս հարցումներուն: Թող վեր բարձրանայ սլահ մը կիրքերէ, նկատումներէ, նախասիրութիւններէ եւ ատեւութիւններէ եւ մեր այժմու հայրենիքի ընդհանուր նկարագիրը եւ ոգին բնորոշող այս հարցումներուն, երդուեալ դատաւորի մը պէս, պատասխանէ: Այս պահուս, մեզմէ ա՛մէն մէկուն համար, կենսական է խղճմտանքի այս քննութենէն անցնիլ, որովհետեւ անկէ յետոյ միայն կրնանք մեր դիրքին ճշդութիւնը կատարել մեր հայրենիքին հանդէպ: Կարեւորը մեր ներքին, մտերիմ համոզումն է եւ ո՛չ թէ մեր արտաքին ձեւական դիրքը, որ շատ անգամ չի նոյնանար մեր իսկական, անկեղծ համոզումին հետ, հաւաքակա-

նութեան ստեղծած հոգեբանական արուեստակեալ մըթ-
նոլորտին մէջ:

Այս հարցումները չեն նմանիր ընկերային այն բարդ
խնդիրներուն, որոնց առաջ հասարակ միտք մը կը դըժ-
ուարանայ լուծում մը գտնել: Հայ կեանքի հանդէպ
նուազագոյն հետաքրքրութիւն ցոյց տուող մէկը, բաւա-
րար տուեալներ ունի ձեռքին տակ, պարզ եւ յստակ պա-
տասխան մը տալու: Հարցերու էութիւնը մեր հայրե-
նիքի մէջ գոյութիւն ունեցող ոգիի մասին է: Հայրենա-
սիրակա՞ն է այդ ոգին թէ ոչ. հայրենիքի մէջ կատար-
ուած աշխատանքները մեր ժողովուրդի շահերուն հա-
մապատասխան ձեւով կ'ընթանա՞ն թէ ոչ: Խօսքը՝
ստացուած արդիւնքի բաւարարութեան մասին չէ: Աշ-
խարհի վրայ կարելի է ամէն դորձ անբաւարար նկա-
տել: Այդ սահմանին մէջ, միշտ կարելի է վիճիլ, կա-
րելի է միշտ քննադատելիք բան մը գտնել կատարուած
աշխատանքներու մանրամասնութիւններուն մէջ:

Մեր ունեցած ծանօթութիւններէն յետոյ, տրուած
հարցերուն ժխտական պատասխան տալ, պիտի նշանա-
կէր դիտումնաւոր խեղաթիւրում մը կատարել, ժխտել
իրականութիւնը եւ հետեւաբար մասնաւոր հակակրան-
քի եւ նոյնիսկ թշնամանքի զգացում մը սնուցանել հայ-
րենիքին եւ հոն աշխատողներու հանդէպ: Ճշմարտու-
թեան դէմ նման դիտակից մեղանջում այլեւս նախապա-
շարումով չի բացատրուիր, այլ կը մեկնուի իրրեւ ար-
տաբայտութիւնը մէկու մը որ թշնամիի մը արարքք
կը դատէ: Անհնարին է հաւատալ որ մեր կեանքին մէջ,
այս ծայրայեղութեան հասնողներ կը գտնուին տակաւին:
Եթէ կան, աւելորդ է անոնց համար որեւէ բացատրու-
թիւն եւ տրամաբանութիւն: Անբուժելի հիւանդներ են,
միտքով եւ հոգիով խեղճեր, որոնք չեն ալ զգար որ քըն-
նութեան առարկայ եղող հարցերուն մէջ, եզրերու տե-

դափոխութիւն մը կը կատարեն: Հայրենիքին հանդէպ, նիւթական, շօշափելի տուեալներէ մեկնելով, դէրժ մը ճշդելու խնդիրն է դրուած: Եթէ, երկար տարիներու վարպետ քարղշութեան մը հետեւանքով, արդէն մեր մտքին մէջ կազմաւորուած դիրքը պիտի չկարողանանք վերադնահատման ենթարկել, եթէ մեր մտքէն պիտի չըկրնանք սրբել մեր ստացած դաղափարները և կարծիքները, որպէսզի իրական, մեր տեսած ու գիտցած նիւթերով կարենանք ճշմարիտ դաղափար մը կազմել կացութեան մասին, կը նշանակէ, մութին մէջ, ի յառաջագունէ արդէն ճշգած ենք մեր դիրքը եւ անով ալ կը դնահատենք իրականութիւնը: Անմիտ յամառութեան այս ոգին անբացատրելի պիտի դառնար մանաւանդ այսօր, երբ այս պատերազմն ալ, ինչպէս նախորդը, ոչ միայն նիւթական անհուն աւերներ դործեց, այլ եւ շատ մը համոզումներ փլատակի վերածեց մարդոց հոգիներուն մէջ: Կատարուած փոփոխութիւնները տեսնել չուզելու մտքի կուրելութիւնը որեւէ լուրջ եւ դրական արդիւնքի չի տանիր: Ինքնախաբէութիւնը միշտ անհաճոյ անակնկալներու առաջնորդած է մարդիկը եւ ժողովուրդները: Նախընտրելի է նեղացուցիչ եւ ցաւոտ իրականութիւն մը տեսնել պարզօրէն, քան թէ ցաւէն խուսափելու բնական մղումին ենթարկուելով, փակել աչքերը ու անդունդին մէջ գլորիլ: Հարցը՝ քաղաքական է, այսինքն ամէնէն շատ իրապաշտութիւն եւ առարկայական դատում պահանջող խնդիր: Նախապաշարումներէ եւ կիրքերէ ձերբազատուած միտք մը, անաչառօրէն դատելով, անհնարին է որ չհաստատէ մեր հայրենիքին մէջ դոյուլութիւն ունեցող հայրենասիրական բարձր ոգին եւ հոն տեղի ունեցած տնտեսական, մշակութային եւ քաղաքական աշխատանքներուն մեր ժողովուրդի շահերուն համապատասխան ձեւով կատարուած

ըլլալու պարագան :

Այս հաստատութիւնը ընող, հետեւաբար վերի հարցերուն դրական պատասխան տուող մէկու մը դիրքը իր հայրենիքին հանդէպ աւելէն ճշդուած կ'ըլլայ ինքնաբերաբար : Այդ դիրքը ո՛չ միայն դէմ չէ, ո՛չ միայն կրաւորական անտարբերութիւն մը չէ, ո՛չ միայն զուտ հողեկան համակրանքի զգացում մը չէ, այլ խոր տրամադրութիւն մըն է անձին ամբողջ ուժերով օգտակար դառնալու հայրենիքին, զօրացնելու դայն ամէն միջոցներով, անոր շուրջ ստեղծելու պաշտամունքի հասնող սէր մը եւ հաւաքական ու ամբողջական խանդավառութիւն մը՝ որով միայն հնարաւոր կը դառնան կեանքի մեծ գործերը :

Եթէ չկարենանք ըմբռնել ներկայ պատմական պահուն արժէքը, եթէ չկարենանք խեղդել մեր մէջ անհատական կամ խմբակցական մանր ու գծուծ նկատումները, եթէ չկարենանք վեր բարձրանալ մեր հոգիներէն թռիչքը կապտող հին նախապաշարումներէն, կը վախճամ որ արժանի չըլլանք այն ղեղեցիկ ու վսեմ հեռանկարին, որով կրցած ենք ասլիլ մինչեւ հիմա եւ որուն իրականացման նշանները կ'երեւին հորիզոնին վըրայ :

Մէկ գաղափար միայն կրնայ արտասահմանի հայութեան մէջ հոգեբանական միութիւն ստեղծել : Այդ ալ հայրենիքի գաղափարն է : Եթէ անոր շուրջ միատեսակ մտածողութիւն եւ կամք ստեղծելու անընդունակ ենք, անընդունակ կ'ըլլանք նոյնպէս մէկ ազգութիւն ստեղծելու : Մտածումներու եւ զգացումներու միութիւնը այդ գաղափարին շուրջ, չի կրնար բառերով միայն կադմուել եւ հետեւաբար բառի ուժ ունենալ միայն : Զխաբենք ինքզինքնին եւ ո՛չ ալ դիւանազիտութիւն խաղանք իրարու հետ : Լուրջ եւ պարկեշտ ըլլալը անհրաժեշտ

պայման է հին մտայնութիւնները թօթափելու եւ խակապէս նոր ոգի մը դնելու համար մեր ներքին յարաբերութիւններուն մէջ: Ամէն լարի վրայ խաղալ ուղեւու շրջանը անցած է: Խելացի գործունէութեան ձեւ մը ալ չէ արդէն այդ, ինչպէս փորձը ցոյց տուաւ: Իսկ մենք՝ անխելք ըլլալու իրաւունքն ալ չունինք, այսքան դառն փորձութիւններէ յետոյ: Մեզմէ ամէն մէկէն կը պահանջուի այսօր քաղաքական հասունութիւն եւ լըջութիւն: Մեզմէ ամէն մէկէն կը պահանջուի որ անհատապէս քաղաքական գիրք մը ճշդէ ու քաղաքականութիւնը մենաշնորհը չնկատէ խումբ մը մարդոց: Մեզմէ ամէն մէկէն կը պահանջուի որ իր անձին բնական մղումները քննութենէ անցընելու կարողութիւնը ցոյց տայ, որ տիրապետէ իր կիրքերուն եւ զգացումներուն եւ բոլոր հարցերու քննութեան մօտենայ հայրենիքի գերագոյն շահերու տեսակէտէն: Այս բոլորը զոհողութիւն մը կ'ենթադրեն, դադափարական զոհողութիւն մը՝ որ չա տաւելի դժուար է ընդունիլ եւ գործադրել քան թէ նիւթական զոհողութիւն մը: Տեսնուած է շատ անգամ որ արմատացած համոզումի մը եւ հաւատքի մը համար, իր անձն իսկ զոհելու պատրաստակամ մարդիկ եղած են, բայց չեն զոհած իրենց դադափարն ու հաւատքը: Այսօր, հայ մարդէն կը պահանջուի իր հայրենիքին համար զոհել իր այս կամ այն դադափարն ու համոզումը, ընդունելով իբրեւ դադափարներու մեծագոյնը՝ հայրենիքի դադափարը:

Մեր իրականութեան մէջ, այսօր, կարգ մը երեւոյթներ կը նշմարուին, որոնք նախապատեւադմեան մեր կեանքի վերահաստատման վախը կը պատճառեն: Եթէ այս ենթադրութիւնը իրականանայ, ապացոյցը տուած պիտի ըլլանք մեր ահաւոր տղիտութեան եւ անպիկարութեան:

Կարգ մը մարդիկ կան, որոնք այս ըսուածներուն ճիշդ ու տրամաբանական ըլլալը ընդունելով հանդերձ, կը վարանին զանոնք յայտնելէ։ Զգոյշ են ու իրենց գործնական վերաբերումը չեն նոյնացներ իրենց մտերիմ համոզումներուն հետ։ Այս վարանումին գլխաւոր պատճառը բարոյական է, կը բխի անցեալի տեսակէտներու սխալը չխոստովանելու յամառութենէն։ Ինչպէ՞ս հրաժարիլ, կը մտածեն անոնք, մինչեւ երէկ յամառօրէն եւ ուժգնօրէն պաշտպանուած տեսակէտներէն։ Ինչպէ՞ս ինքզինքը հերքողի դիրքին մէջ դնել։ Աննկարագիր մարդու գործ չէ՞, չապիկ փոխել չէ՞ երէկուան ճշմարտութիւններուն սխալը հաստատելը։ Վստահաբար հոգեկան ծանր տազնապի մը մէջ կը դտնուին այսպէս մտածողները։ Որովհետեւ այսպէս մտածելով վարանում ցոյց տուողները՝ ինքզինքնուն հետ անկեղծ դտնուելու հոգիի անդորրութիւնը կորսնցուցած են։ Ինքզինքին հետեւողական մնալու կամ անկեղծութենէն հրաժարելու դժուարին երկընտրանքին առջեւ կը դտնուին։ Բայց թիւրիմացութեան մը զոհն են։ Բարոյական դետնի վրայ, սխալ մը ճանչնալ եւ յայտարարելուն մէջ աւելի մեծ առաքինութիւն մը կայ, քան թէ անսխալական ըլլալու յաւակնութիւնը եւ նեղմտութիւնը ցոյց տալուն մէջ։ Սխալին մէջ մնալու յամառութիւնը կը բացատրուի ուրիշ ձեւով։ Հանրային կեանքի մէջ, ինչպէս անպարկեշտ եղող մը, նոյնպէս սխալ գործող մը չի կրնար ինքզինքին իրաւունքը տալ եւ ուրիշներէն իրաւունքը ստանալ պատասխանատու գործեր վարելու։ Որպէսզի ոեւէ մէկը կարենայ իր դերը եւ դիրքը պահել, անհրաժեշտ է որ սխալ գործողի համբաւը չունենայ։ Յաւալի բայց ճշմարտութեան համապատասխան հաստատում մըն է հետեւաբար, երբ ըսուի թէ՛ սխալը խոստովանելու բարոյական քաջութիւնը չունեցողները

աւելի շատ առաջնորդուած են իրենց դիրքը պահելու մտահոգութեամբ:

Խորհրդային Հայաստանի ամբողջական յարումին համաձայն չեղողները, բոլորն ալ այս բարոյական տաղանապին մէջ չեն գտնուիր, այլ իրենց ղգուշութիւնը եւ վերասպահումը կը հիմնաւորեն քաղաքական իմաստով: Երկու գլխաւոր խումբի կարելի է բաժնել զանոնք:

Մարդիկ կան, որ կը մտածեն եւ կը հաւատան որ խորհրդային վարչաձեւը մեր ժողովուրդին ու հայրենիքին համար օգտակար իշխանութիւն մը չէ. թէ՛ հայ ժողովուրդը կրնայ առաւելագոյն չափով դարգանալ դժբախտիւրակ կարգերու ճամբով միայն: Ուժ տալ Խորհրդային Հայաստանի՝ կը նշանակէ զօրացնել խորհրդային վարչաձեւը, հետեւաբար կը նաշնակէ դէմ երթալ հայրենիքի հիմնական եւ իսկական շահերուն:

Իր պարզագոյն բայց էական գիծերուն մէջ այս է կարգ մը մարդոց տրամաբանութիւնը: Վէճը՝ դրամատիրական ու խորհրդային կարգերու առաւելութիւններուն միջեւ, զուտ հայկական խնդիր չէ, այլ արծարծուած է եւ գոյութիւն ունի բոլոր ժողովուրդներու մէջ: Վէճը՝ իր վերջնական լուծումն ալ գտած չէ: Ամէն երկրի մէջ մարդիկ կան որ կը պնդեն խորհրդային կարգերու աւելի բարձր, աւելի արդար, աւելի մարդկային ըլլալու մասին, մինչդեռ ուրիշներ ալ կան որ ճիշդ հակառակը կը յայտարարեն: Մեր մէջ ալ կան այս երկու խումբերուն պատկանողներ: Զարմանալի ոչինչ կայ: Դրամատիրական կարգերու մէջ հաճելի եւ հեշտ կեանքի մը տիրացողները պատճառ չունին տրտնջալու այդ կարգերէն եւ հետեւաբար ցանկութիւն ալ չունին զանոնք փոխուած տեսնելու: Ուրիշներ ալ կան սակայն, որոնք թշուառութիւնը միայն տեսած են, ու տիրող ա-

նարդարութիւններու դէմ ըմբոստացողի հոգերանութիւնը ունին եւ հոգիով կը ցանկան անոնց փոփոխութիւնը:

Հարցը՝ այս ձեւով, ինչպէս կը անոնէի, դուտ ազգային գետնի վրայ դրուած չէ, այլ տնտեսական եւ ընկերային գետնի վրայ: Այս ձեւով ներկայացնողներուն կարելի է անմիջապէս սա առարկութիւնը ընել: «Խորհրդային վարչաձեւը չզօրացնելու համար, պէտք չէ ուժ տալ Խորհրդային Հայաստանին» մտածողները՝ հանդարտ խղճով կ'ընդունին ուրեմն տեսնել իրենց հայրենիքը տկար, փտիտ եւ անուժ՝ պարզապէս իրենց անձին անհաճոյ կամ վնասակար իշխանութիւն մը ունենալուն համար: Կրցա՞ծ են ու կրնա՞ն իրենց հոգիին հետ հաշտեցնել հայրենասիրական զգացումը եւ իշխանութեան ընդդէմութիւնը: Ո՞ր է անվնաս պայքարի սահմանը: Ո՞րն է ընդդիմութեան եւ պայքարի այն ձեւը որ առանց հայրենիքին եւ ժողովուրդին վնաս տալու՝ կրնայ իշխանութեան փոփոխութիւնը ստեղծել: Այս հարցումները ընդհանուր են եւ ամէն ատենի համար կը պատշաճին: Այսօր, պատերազմէն եւ Խորհրդային Միութեան յաղթանակէն յետոյ, դուտ ազգային շահերու տեսակէտէն եւ մեր քաղաքական մասնայատուկ պայմաններէն մեկնելով՝ կարելի է ուրիշ հարցումներ եւս աւելցնել ասոնց վրայ: Նոյն մարդիկը կըրնա՞ն ցոյց տալ որեւէ քաղաքական դործունէութեան եղանակ, որ առանց կոթնելու Խորհրդային Միութեան, կարենայ որեւէ օդաւարութիւն ունենալ մեր հայրենիքին. կրնա՞ն անոր դէմ, կամ զայն անտեսելով նոյն իսկ, չեմ ըսեր ապահովութիւնը, բայց դոնէ դոյզն յոյսը տալ պուտ մը բարեկաւում բերելու մեր կեանքին մէջ:

Հայրենիքին ծառայելու տրամադրութիւնը, ուրիշ խօսով, հայրենասիրութիւնը, կարելի չէ սեղմել դուտ անձնական բարեկեցութեան նեղ սահմանին մէջ: Հայ-

րենիքին մէջ՝ անձնական գոհացումներ փնտռելու մտահոգութիւնը երբեք մեղադրելի չէ՝ ընդհակառակը, այդ ձեւով, աւելի իրապաշտ ու կենդանի կը դառնայ նաեւ զգացումը: Հայրենիքը միայն իր զաւակներուն գոհութիւնը ընդունող իրականութիւն մը չէ, այլ նաեւ անոնց նիւթական եւ հոգեկան գոհացումներ տալու սահմանուած աշխարհ մը: Այսուհանդերձ, մտածումի սըխալ մըն է եւ գործնականօրէն վնասակար մտայնութիւն մը, հայրենիքի ամբողջական շահը՝ անհատական շահուն հետ նոյնացնելու ոգին: Բոլորիս անհատական շահերը նոյն ուղղութեամբ եւ նոյն պայմաններուն մէջ չեն գտնուիր: Անձնական շահերու հակադրութիւնը ամէն տեղ կայ եւ որեւէ երկիր գոյութիւն չունի աշխարհի վրայ, որ իր բոլոր զաւակներուն լայն գոհացում տայ: Հետեւաբար, զուտ անձնական շահերու տեսակէտէն մեկնելով, կարելի չէ հայրենասիրութեան անունով խօսիլ: Հայրենասիրութեան անունով իշխանութեան մը մասին խօսողը՝ անհրաժեշտ է որ ժողովուրդի ընդհանուր եւ մնայուն շահերու գետնին վրայ կանգնի:

Անցեալին մէջ, այդ տեսակէտէն մեկնելով, վերը տրուած հարցերու մէկ մասին պատասխան մը տրուած էր: Հայաստանի վարչաձեւին հանդէպ գաղափարական ընդդիմութիւնը կը գոհացնէր կարգ մը մարդոց հայրենասիրական զգացումները: Այս բացատրութիւնով, այսինքն խորհրդային վարչաձեւի տեսական քննադատութիւնով եւ գործնական քաղաքականութեան սխալներուն մատնանշումով, անոնք կը հաւատային օգտակար ծառայութիւն մատուցանել հայրենիքին:

Առա(ին ազնարկով, այս ոգիով կատարուած գործունէութիւն մը՝ հայրենասիրական բարեմտութիւն մը ցոյց կու տայ: Ինքնաքննադատութեամբ ինքզինքը սրբադրելու տրամադրութիւն մը: Բայց, քառորդ դարու

ընթացքին, անոր կիրարկումը աչքի առաջ ունենալով, լաւագոյն բարիկամեցողութեամբ իսկ, անհնարին է այդ բարեմտութիւնը վերագրել այդ բանաձեւը ձեւակերպողներուն եւ գործադրողներուն: Սրբազրումի ոգիով եղած քննադատութիւն մը մասնակի կ'ըլլայ, կեանքի մէջ դրուած որոշ խնդրի մը մասին միայն եւ անաչառութեամբ եւ ո'չ թէ ընդհանուր եւ սիւսքեմաքիֆ: Մեր մէջ տեսնուածը ամբողջական էր, ընդհանուր քննադատութիւն մը որ, ամէն տեսակէտի եւ գործի մէջ, միշտ բացասական կողմը տեսնել ու վեր հանել կը ձգտէր, վարչաձեւին հանդէպ հոգեկան արմատական ու մնայուն ընդդիմութիւն մը ստեղծելու դիտաւորութիւնով: Բացայայտօրէն կ'երեւէր այս դիտումը, երկար տարիներու ընթացքին կատարուած քարոզչութեան բոլոր ձեւերուն մէջ: Անոր հետեւանքով է որ արտասահմանի մէջ բիւրեղացաւ խորհրդային Հայաստանի հանդէպ ընդդիմադիրի մտայնութիւն մը որ, ներկայ պատերազմին ստեղծած դէպքերէն յետոյ իսկ, չի կրնար ձերբազատել ինքզինքը արմատացած ունակութենէ մը:

Արտասահմանի հայ իրականութեան մէջ գոյութիւն ունեցող դիրքաւորումներու առանցքը կը կազմէ այս հարցը, հետեւաբար կ'արժէ զայն քիչ մը աւելի մօտէն քննել:

Հայաստանի իշխանութեան փոփոխումին մէջ օգուտ եւ շահ տեսնող մէկը, անշուշտ մտածած է զայն փոխարինող վարչաձեւի մը էութեան եւ փոփոխութիւնը յաջողցնող միջոցներու մասին: Անցեալին մէջ, յստակ կամ քողարկուած ձեւով առաջարկներ կային այդ ուղղութեամբ: Կ'ուզէին անջատել Հայաստանը խորհրդային Միութենէն, եւ դարձնել զայն կամ բոլորովին անկախ պետութիւն կամ անգամ մը կովկասեան հանրապետութիւններու դաշնակցութեան: Այս արդիւնքը ստանալու

իրբեւ միջոց կ'առաջարկէին օգտուիլ հակախորհրդային միջադեպին ուժերէն :

Իր ընդհանուր եւ խոշոր դիժերուն մէջ այսպէս ամփոփուած քաղաքական ուղեգծի մը իրականացման նըպատաւորագոյն պատեհութիւնը ստեղծուեցաւ ներկայ պատերազմի ընթացքին : Մեր աչքին առաջ պարզուած այդ կացութեան մէջ, կը տեսնենք որ ամբողջական աւբացալծակ ձախողանք մը եղաւ այդ քաղաքական ըմմոնումը : Այս արդիւնքէն յետոյ, այդ տեսակէտը պաշտպանողներուն կը մնայ կամ պարկեշտօրէն ընդունիլ եւ հաստատել ձախողանքը եւ կամ հակախորհրդային նոր ուժերու փնտռուութիւն մէջ մտնել, անգամ մը չի յաջողած փորձը կրկին կատարելու համար, անոնց միջոցաւ : Մեր մէջ հաւանաբար կան այս երկու տեսակի եզրակացութեան ալ եկողներ : Կան ուրեմն, ձախողութիւնը ընդունողներ եւ երկրորդ փորձ մը կատարելը անօգուտ եւ վնասակար համարողներ, ինչպէս կան թերեւս ուրիշներ՝ որոնք կատարուած փորձը բաւարար չեն սեպեր եւ վերջնական համոզում մը դոյացնելու համար, հոգեբանօրէն տրամադիր են ուրիշ փորձեր կատարելու :

Անշուշտ, այս յատկութեամբ ո՛չ կը խօսին եւ ո՛չ ալ կը դրեն. դժոյշ են, դիւանագիտութիւն կ'ընեն, բայց անոնց մտերիմ եւ հարազատ մտածումը չի տարբերիր այս ըսուածէն :

Այս տրամադրութիւնը ունեցողներուն մէջ, մենք կը տեսնենք ուրեմն երկրորդ խումբը, որ երեւութապէս անմեղ տարազներով կը ձեւակերպէ իր համոզումը : Այդ խումբին պատկանողները կ'ըսեն. «Զինուորական գործողութիւնները վերջացան, բայց հաշտութիւնը չէ կրնալ ըսուած տակաւին : Մէջ դէպքի մէջ կ'երեւի Խորհրդային Միութեան եւ դրամատիրական պետութիւններու հակամարտութիւնը՝ որ օր մը կրնայ նոր պատերազմի մը

ծնունդ տալ: Չդո շութիւնը եւ հեռատեսութիւնը կը պահանջէ վերապահ դիրք մը բռնել ու հրաժարիլ Խորհ. Հայաստանի հանդէպ բացայայտ համակրանքի արտայայտութիւն ունենալէ: Ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր ժողովուրդին վիճակը, եթէ իրականանայ պատերազմի հաւանականութիւնը»:

Արտցաւութեան եւ բանաւոր ղդուութեան մը հադուստը կրող այս միտքերուն տակ թաքնուած իսկական դիտաւորութիւնը յայտնեցինք քիչ վերը: Բայց ընդունինք որ միամտաբար ըսուած են այս բոլորը, որեւէ յետին միտք չեն պարունակեր ու քննենք այդ ձեւով:

Տրուած բացատրութեան մէջ երկու հիմնական մըտածողութիւն գոյութիւն ունի.

ա) Նոր պատերազմ մը հաւանական է այսօրուան յաղթական զինակիցներուն միջեւ.

բ) Այդ հաւանականութեան նախատեսութեամբ, անհրաժեշտ է առնուազն անտարբերի դիրք բռնել — եթէ ոչ հակառակորդի — Խորհ. Հայաստանի հանդէպ, որեւէ վտանգի դո՛ւ չդառնալու համար:

Ընկերային ու քաղաքական դէպքերէն ապագայի մասին դուշակութիւն ընողները ընդհանրապէս իրենց ներքին նախասիրութիւններուն եւ ցանկութիւններուն համապատասխան ձեւով կը կատարեն: Նոր պատերազմի մը հաւատացողը կամ հաւատալ ձեւացնողը դժուար է հակառակ համոզումին բերել: Ծիչդ է, պատերազմին հետեւանքով ստեղծուած հարցերը տակաւին չեն դաժմ իրենց լուծումը. բազմաթիւ խնդիրներու մէջ, պետութեանց չահերը չեն կրցած մերձեցման դետին մը գտնել: Այս չահերու հակամարտութենէն հետեւցնել որ, մարդկութիւնը նոր նախճիրի մը եւ նոր ողբերգութեան մը կրնայ դիմել, կը նշանակէ հաւատալ որ պետական

վարիչները զրկուած են որեւէ իմացականութենէ ու բարոյականէ, որ այսքան սպառումէ յետոյ, ժողովուրդները իվիճակի են նոր պատերազմի մը ճիգը կատարելու, որ պատերազմներէն որեւէ չա՛հ չունեցող զանգուածները, ինչպէս անցեալին մէջ, հիմա ալ կրաւորականութեամբ պիտի ընդունին իրենց մահը պատրաստող նման քայլերը: Ես չեմ հաւատար նման հաւանականութեան եւ կ'արեւոր ալ չեմ դտներ իմ հաւատքը արդարացնող պատճառները հոս թուել, քանի որ, ինչ որ ալ ըլլան անոնք, անդոր պիտի դառնան մարդարէութիւններու հաւատացողի մը կարծիքը փոխելու:

Երկրորդ եւ էական կէտը անհրաժեշտ է քիչ մը աւելի մօտէն քննել, որովհետեւ ան է մարդոց դիրքը ճշդող հիմնական մտածումը:

Քաղաքական հեռատեսութեան թելադրանքով, կ'առաջարկուի ուրեմն, այժմ խուսափիլ հայրենասիրութեան բնական զգացումին պարտադրած պարտականութենէն, վերապահ եւ զգոյշ մնալ, որպէսզի վաղը՝ երբ հաւանական պատերազմ մը ծագի ու մեր հայրենիքը վտանգի ենթարկուի, կարելի ըլլայ հեռաւոր հանդիսատեսի դիրքին մէջ մնացողներուն համար, իբրեւ փրկարար երեւիլ պարտուած հայրենիքին: Այս է բովանդակութիւնը եւ ձգտումը յայտնուած կարծիքին:

Դժուար է բարոյական որակում մը տալ այս հոգեբանութիւնը ունեցող որեւէ հայ մարդու, որովհետեւ անըմբռնելի է պատկերացնել իր վտանգուած հայրենիքին հանդէպ, դոնէ հոգեբանօրէն օգտակար դառնալու պատրաստակամութիւն չունեցող հայ մը: Բարոյական դնահատումի խնդիր չէ, պիտի առարկուի թերեւս, այլ դործնական հայրենասիրութեան: Այսպէս առարկողները կը խորհին փրկել հայրենիքը, երբ ան պարտութեան ենթարկուի, լեզու մը գտնելով յաղթականներուն հետ:

Այժմէն այդ պարտականութեան կը պատրաստեն ինքզինքնին: Դէմ ըլլալով կամ անտարբեր ըլլալով, Խորհ. Հայաստանի հանդէպ, կը կարծեն անհրաժեշտ ու բաւարար պայմանը լրացուցած ըլլալ, խաղը կորսնցնող հայրենիքին իբրեւ փրկիչ ներկայանալու համար: Այս չէ՞ր նաեւ տրամաբանութիւնը կարգ մը մարդոց, ներկայ պատերազմի շրջանին:

Արտայայտուած տեսակէտը իր խորքին եւ էութեան մէջ ըմբռնելու մտքի նոր ճիգ մը մեղի ցոյց կուտայ որ ան հիմնաւորուած է երկու զլխաւոր մտածումներու վրայ: Առաջինը այն է որ, Խորհրդ. Միութեան դէմ հռչակուելիք պատերազմ մը, չի նկատուիր հայ ժողովուրդի դէմ եղած պատերազմ, ինչքան ալ իրականօրէն եւ իրաւականօրէն հայ ժողովուրդը մասնակից ըլլայ այդ պատերազմին եւ կրէ անոր չարիքները եւ հետեւանքները: Երկրորդ մտածումը քաղաքական տեսութիւն մըն է, որ կարելի է այսպէս ամփոփել մօտաւոր կերպով: Ժողովուրդ մը իր ամբողջութեան մէջ, երբեք պէտք չէ քաղաքական մէկ ուղեգիծ ունենայ: Պէտք է իր մէջ պահէ առնուազն երկու հակադիր հոսանքներ, որպէսզի ըստ յարմարութեան, անոնցմէ մէկուն ձախողութենէն յետոյ, միւսը հրապարակ դալ ու կարողանայ նուազագոյն չարիքով դուրս հանել աղէտէն ժողովուրդը: 1914ի պատերազմին, այս իմաստուն քաղաքականութիւնը չի վարելնուս համար, մենք այնքան տուժեցինք: Պէտք չէ կրկնել նոյն սխալը: Հայ համայնավարները եւ անոնց համակիրները խորհրդային ուղղութեան կը հետեւին ու լաւ է որ այդպէս կ'ընեն: Բայց անոնց հակադրուած ուրիշ հոսանք մը պէտք է դոյութիւն ունենայ, սպառաջին կարենալ կատարելու համար իր դերը, միջազգային ուժերու հաւանական նոր դասաւորութեան մը մէջ:

Այս մտածումներէն առաջինը իմաստ մը կրնայ ունենալ այն Հայուն համար միայն, որ քաղաքականօրէն եւ դադափարականօրէն չէ կրցած հաշուել Հայաստանի՝ Խորհրդ. Միութեան մէկ քառորդ դարէ ի վեր իբրեւ անդամ ըլլալու փաստին հետ: Իրականութեան հետ հաշտուող, փաստը ընդունող մէկը չի կրնար Խորհրդ. Միութեան դէմ կատարուելիք որեւէ յարձակում ջնկատել նաեւ Հայաստանի դէմ եղած թշնամութիւն: Կը տեսնուի ուրեմն, որ այդ մտածումը կրկին կը նոյնանայ մեր հայրենիքի վարչաձեւին դէմ եղած տեսակէտին, զոր քննեցինք արդէն մասամբ:

Ներկայ պատերազմի արդիւնքէն յետոյ, Հայաստանը խորհրդային պետութիւններու դաշնակցութենէն անջատելու գաղափարը այլեւս ոչ ոք կը համարձակի դնել հրապարակի վրայ: Հին Կիրքերու եւ զգացումներու մղումով, տակաւին իրենց հողին մէջ նոյն ցանկութիւնը սնուցանողներն իսկ, ո՛չ միայն նման պահանջ են ներկայացներ, այլ հակառակ տրամադրութիւն ցոյց կուտան, ինչպէս կ'ապացուցանէ, Թրքական բռնութենէն ազատադրուելիք հողերուն Խորհրդ. Հայաստանի կցումը պահանջող իրենց դիմումը: Զուտ դիւանագիտական ու քաղաքական այս վերաբերումը չէ իւրացուած սակայն դադափարաբանօրէն: Խորհրդային Միութեան ցոյց տուած ուժին եւ հմայքին առաջ, բռնութեամբ, դէպքերու հարկադրանքին տակ ընդունուած դիրք մըն է, որ տակաւին իր արժատները չէ տարածած ու հետեւաբար կրնայ նաեւ դիւրութեամբ փոխուիլ: Այս սահմաններուն մէջ իսկ, հիմնական քայլ մըն է առնուածը, որ ժամանակի ընթացքին կրնայ դարգանալ ու խորանալ: Հարցը՝ Հայաստանի եւ Խորհրդային ընդհանուր Միութեան շահերուն առնչութեան խնդիրն է: Մէկուն եւ միւսին շահերուն ամբողջական նոյնութիւնը

ընդունող քաղաքական մտածողութեան մը համար, պարզ է որ մէկուն դէմ եղած յարձակում մը, յարձակում մըն է միաժամանակ միւսին դէմ ուղղուած: Շահերու այդ նոյնութիւնը չընդունող եւ հայ ժողովրդի համար օգտակար չնկատող մէկը, պարտաւոր է ըսել թէ ո՞ր է ո՞ր ուղղութեան մէջ կը դտնուի ժողովուրդի եւ հայրենիքի օգուտը: Եղածի մասին դժգոհութիւն յայտնելով բաւարարուիլը, քաղաքական կեցուածք չէ, եթէ չընկերանար եղածը փոխաբիւնելու համար ուրիշ առաջարկի մը: Անցեալին մէջ եղած առաջարկները կրկնողներ, կամ նոր առաջարկներ ներկայացնողներ չկան հիմա: Եթէ փաստին եւ իրականութեան հետ հաշտեցումը հրամայական է եւ պարտադիր, չեմ հասկնար թէ ինչո՞ւ չկամութեամբ, դժգոհութեամբ եւ վերապահութեամբ ըլլայ այդ հաշտեցումը, «ի՞նչ կ'ըլլայ, ի՞նչ չըլլաք» ըսողի տարտամ, վախկոտ հոգեբանութեամբ:

Երկրորդ մտածումը՝ դործնական քաղաքականութեան տեսակէտէն, անցեալին մէջ հրապուրիչ կը թուէր շատերուն եւ թերեւս հիմա ալ օգտակար կը համարուի կարգ մը մարդոց կողմէ: Արտաքնասէս, առաջին ականարկով ողջմիտ նկատուած այդ մտածումը որեւէ լուրջ քննութեան չի դիմանար սակայն, եթէ խորացնենք եւ մանաւանդ մեր իրականութեան պայմաններուն մէջ փոխադրենք:

Քաղաքական միատեսակ ուղղութեան մը փոխարէն, երկու ուղեգիծ ունենալու անհրաժեշտութիւնը ներկայացնողները կը պատկերացնեն թէ ինչ վիճակի կ'ենթարկուի ու ենթարկուած է արդէն մեզի պէս տկար ժողովուրդ մը: Թող չխօսին արտաքին ու ձեւական բաժանումի մը մասին: Այդ ոգիւ իսկ սկսուած բաժանում մը անխուսափելիօրէն կ'առաջնորդէ մնայուն եւ տե-

ւական բաժանումի, քաղաքական ու դադափարական հերձուածի, հետեւաբար տկարացման ու աստիճանական կազմալուծման: Մէկ վայրկեան իսկ պէտք չէ մոռնալ, որ օտար աշխարհներու մէջ կ'ապրինք, ու ենթարկուած ենք արդէն անոնց քայքայիչ հոգեկան ու ֆիզիքական պայմաններուն:

Այս բացասական ազդեակներուն վրայ, մեր կողմէ ստեղծուելիք բաժանման ու տկարացման նոր ազդեակներ, աւելի կը փութացնեն մեր կորուստը: Բոլոր տեսակի դիւանադիտութիւններէն եւ խաղերէն առաջ, ժողովուրդի մը պահպանման եւ զարգացման սատարող գլխաւոր միջոցը իր ներքին ճակատի կազմակերպութիւնն ու զօրացումն է, իր ուժերուն ամփոփումը, դադափարական միութիւն ստեղծելու կամքը: Ներքնապէս տկար հաւաքականութիւն մը անընդունակ է նաեւ արտաքին ազդու որեւէ քաղաքական օգտակար դործ կատարելու: Տկար ժողովուրդի մը բաժնուած մէկ մասը, առառաւելն խաղալիքը կրնայ ըլլալ օտար դիւանադիտութեան մը եւ չի կրնար լուրջ օգուտ մը տալ իր ազդութեան: Տկար մը միշտ իրմէ դօրաւոր օտարէն կը շահագործուի: Տկարը՝ միշտ կանխիկ վճարողը կ'ըլլայ. իր զոհողութիւնը եւ աշխատանքը, վարձատրութիւնը ստանալէ առաջ տալու պարտաւորութեան տակ դռնուողը: Զօրաւորը՝ մուրհակ տուող է միայն եւ բարոյական յանձնառութիւն ստանձնող: Շատ ենք տեսած այս մուրհակներու եւ յանձնառութիւններու արժէքը ու կը կարծեմ այլեւս դիւանադիտութենէ հրաշք սպասելու երախայական միամտութիւնը ունեցողներ չկան: Քաղաքական հիմնական հարցին մէջ երկուութիւն ունեցող ժողովուրդ մը, չի կրնար ուրիշ որեւէ խնդրի մէջ եւս միւթիւն ստեղծել: Հանրային կեանքի միւս բոլոր հարցերուն մէջ եւս կը դնէ իր բաժանման

ողին, պարքարի ոգին, դիրար վանելու եւ մէկուսացնելու ոգին:

Ներքին ուժերու այս տկարացման չարիքէն զատ, դործնականօրէն ու հոգեբանօրէն շատ աւելի ծանր ուրիշ անպատեհութիւն մը եւս կը ներկայացնէ երկուութեան քաղաքականութիւնը: Օտար պետութենէ մը օգուտ սպասելու համար, պէտք է չահաւոր դործ մը ընել այդ պետութեան: Պատերազմի ատեն օգտակար ծառայութիւն մը հայրենիքի թշնամի ոեւէ պետութեան՝ կը նշանակէ վնասակար դործ մը հայրենիքին: Իսկ հայրենիքին վնասող ընթացքի մը մէջ գտնուիլ, երբ ան կենաց եւ մահու պայքարի մը մէջ է, ապագայ թէական օգուտի մը ակնկալութեամբ, ամենածանր յանցանքն է որ կրնայ գործել ոեւէ քաղաքացի: Ամէն խմորի եւ խառնուածքի դործ չէ այդ: Հայրենասէր մէկը, պարկեշտ քաղաքացի մը, վտանգուած իր հայրենիքը պաշտպանելէն զատ ուրիշ մտածում չի կրնար ունենալ: Իր առաւելագոյն զոհողութիւնը կը կատարէ այդ պաշտպանութեան ի խնդիր ու ձեռք ձգուած արդիւնքէն յետոյ միայն հաշի կը նստի ու կը քննէ ստեղծուած կացութիւնը: Եթէ իր հայրենիքը յաղթական է դուրս եկած պայքարէն, այս անգամ, աշխատող ու տառապող մարդու հպարտութեամբ, կ'աշխատի իր միջոցներն եւ ուժերը տրամադրել պատերազմի հետեւանքով քայքայուած տնտեսութիւնը վերականգնելու եւ նոր թափով նոր նուաճումներ կատարելու: Իսկ հայրենիքի պարտութեան պարագային, ան կ'աշխատի որոնել չարիքը նուազագոյնի իջեցնող միջոցները: Այդ ատեն է միայն որ նոր պայմանները ժողովուրդի ծոցէն կը հանեն նոր ուժեր, աշխատանքի նոր ուղիներով առաջնորդելու համար հայրենիքը եւ ժողովուրդը:

Պատմութեան տուած դասը այս է բոլոր ազգերուն : Նահանջողականութեան դատապարտելի եւ վատ մտայնութիւն մըն է , ի յառջագունէ պարտուողի դիրքին մէջ տեսնել հայրենիքը ու ըստ այնմ միջոցներ ձեռք առնել : Ներկայ պատերազմին , կարգ մը երկիրներու մէջ տեսանք այդ հոգեբանութիւնը եւ անոր տուած արդիւնքը : Այդ հոգեբանութիւնը անհաշտ է հայրենասիրութեան զգացումին հետ : Վարչաձեւի փոփոխութեան պահանջը անբնական չէ , իր խորքին մէջ հակահայրենասիրական ալ չէ . բայց այդ փոփոխութիւնը օտարներու միջոցաւ , մանաւանդ հայրենիքին թշնամի պետութեանց միջոցով իրականացնել ուղեւոր ձգտումն եւ դործն է որ երբեւիցէ չի հաշտուիր հայրենասիրութեան որեւէ տեսակի ըմբռնումի հետ : Այդ միջոցին դիմողը կամ դիմել ուզողը կը կորսնցնէ այլեւս հայրենասիրութեան անունով խօսելու իրաւունքը : Այս ճշմարտութիւնը ոչ միայն կը հաստատուի պատմական նախընթացներով , — ինչպէս օրինակ Ֆրանս . Յեղափոխութեան ատեն , երկրէն դուրս ելլող ազնուականներու դործունէութեամբ — այլ եւ տրամաբանօրէն : Հայրենիքի վարչաձեւի փոփոխութեան ուժ տուող օտար պետութիւն մը , կը նշանակէ մասնաւոր շահեր ունի այդ փոփոխութեան մէջ ու իրեն դործիք կը դարձնէ հակապետական ուժերը : Այդ օտարին ծառայել կը նշանակէ եւ ո՛չ թէ հայրենիքին , անոր օգնութեամբ տարուած աշխատանքը : Վարչաձեւի փոփոխութիւնը՝ ժողովուրդի մը ներքին , սեփական դործն է . ան է միայն որ իրաւունքն ունի իր իշխանութիւնը կազմելու իր պահանջներու եւ տիրող պայմաններու համաձայն : Երկու տեսակի քաղաքականութեան անհրաժեշտութիւնը ցոյց տուողներուն ճամբան անխուսափելիօրէն կը տանի հայրենիքին դէմ դիրք բռնելու անփա-

ուռնակ ու խղճալի ղիրքին: Մեր մէջ մանաւանդ, այդ տեսակէտը առաջ կը քշուի աւելի շատ, նախապէս կազմուած դիտաւորութեան մը իբրեւ պատրուակ եւ արդարացում ծառայեցնելու համար:

Ո՛ր կողմէն ալ քննենք հարցը, տեսական ի՛նչ վերլուծումներ ալ կատարենք, չենք կրնար որեւէ ձեւի արդարացում գտնել, այսօրուան մեր հայրենիքի հանդէպ վերապահութիւն ցոյց տուող մարդոց ընթացքին մէջ: Հայրենիքի շահու կապակցութեամբ, որեւէ տրամաբանութիւն չի կրնար բացատրել կարգ մը մարդոց ցոյց տուած խարխափումները: Հոգեբանական ու բարոյական պատճառներ կան անշուշտ, այդ խարխափումը ո՛չ թէ արդարացնող, այլ բացատրող: Քաղաքական համոզում մը միայն տրամաբանական կառուցուածք մը չունի, այլ նաեւ զգացական բաժին մը, որ շատ անգամ աւելի մեծ կշիռ ունի քան միւսը: Տրամաբանական սխալի մը սրբադրութիւնը համեմատաբար աւելի հեշտ է, քան թէ տարիներու ընթացքին կազմուած ընդհանուր մտայնութեան մը, զգացումներու, սովորութիւններու, նախապաշարումներու, հաւատալիքներու ամբողջութեան մը: Մարդ առաւելապէս անոնց ազդեցութեամբ կը շարժի քան թէ տրամաբանութեան: Այսու հանդերձ այսօրան ալ անրաւարար է բացատրելու Սորհրդ. Հայաստանի հանդէպ տեսնուած վերապահութիւնը, մանաւանդ քաղաքական որոշ հասունութիւն եւ փորձառութիւն ունեցող մարդոց մօտ: Այդ մարդիկը կա՛մ իսկ ֆիքս ըրած են իրենց մտքին մէջ հակախորհրդային ուղին, ուրկէ չեն կրնար ձերբադատուիլ եւ որուն հետեւանքով հիւանդաղին վիճակի մը հասած է իրենց քաղաքական մտածողութիւնը եւ կամ — ենթադրութիւն մը որ թոյլ կու տամ ինքզինքիս, առանց պնդելու անոր ճշդութեանը վրայ — ձեւական յամառութիւն մը ցոյց

կու գտան միայն, սպասելով Խորհրդ։ Հայաստանի վարիչներուն կողմէ ուղղակի կամ անուղղակի կերպով իրենց ցոյց տրուելիք ելքի մը, քաջալերութեան մը, մըղմի մը, դուրս գալու համար անելէն։ Եթէ որոշ հիմք ունի այս վերջին ենթադրութիւնը, եթէ ցոյց տրուած վերապահութիւնը եւ ընդդիմութիւնը ձեւակաւ արժէք միայն ունին, անուղղակի միջոց մըն է, ինքզինքը արժէքաւորելու, խորհրդային իշխանութեան կողմէ հաշուի առնուելիք ուժ մը ցոյց տալու, այդ պարագային, ինչպիսիք հիմնապէս կը փոխուի իր էութեամբ։ Հանրային կեանքի մէջ, քա՛քի՛քի ձեւ մըն է, երբեմն հակառակորդի եւ ընդդիմադիրի դիրքին մէջ մտնել, դիմացինէն զիջում մը կորզելու դիտաւորութեամբ։

Դժուար է ինծի համար, նման դործեւակերպի մը նրբութիւններուն թափանցել։ Որովհետեւ, աւելի պարզ եւ դիւրին կ'երեւի, դիւանադիտութիւն խաղալէ աւելի, յատկ կերպով դիտաւորութիւնը յայտնել, որեւէ արդիւնք ձեռք ձգելու համար։ Բայց քանի որ ենթադրութիւնը ըրինք, ջանանք դոնէ մասամբ հասկնալ։ Ենթադրութիւնը անըմբռնելի է անհատի մը համար։ Ինչ մը հասկնալի կը դառնայ հանրային կեանքի մէջ որոշ արժէք ունեցող խմբաւորման մը համար։ Ի՞նչ զիջումներ կրնայ պահանջել այդ խմբակցութիւնը Հայաստանի խորհրդային իշխանութիւնէն։ Դժուար է միամտութիւնը վերադրել որեւէ խմբակցութեան վարիչներուն, Հայաստանի մէջ քաղաքական դործունէութեան ազատութիւնը պահանջելու ձեւին տակ։ Նման ազատութիւն, ամբողջ Խորհրդային Միութեան մէջ, որեւէ կազմակերպութեան տրուած չէ ու չի կրնար տրուիլ։ Բոլորին ծանօթ է ու քանիցս յայտարարուած, որ Խորհրդ։ Միութեան մէջ ջնջուած են դասակարգերը, դժուարութիւն ունի միայն մէկ

դասակարգ, հետեւաբար անոր ձգտումներն ու պահանջները արտայայտող մէկ քաղաքական կուսակցութիւն միայն կրնայ գոյութիւն ունենալ: Համայնաւար կուսակցութենէն դատ, տարբեր որեւէ կուսակցութեան գործունէութեան աղատութիւնը անիրականանալի պահանջ մըն է:

Եթէ այդ պահանջը անիրականանալի է, Հայաստանի վարիչները կրնա՞ն, արտասահմանի հայ կեանքին մէջ, իբրեւ փաստ ընդունիլ հայ քաղաքական կազմակերպութիւնները եւ անոնց հետ յարաբերութիւն մշակել: Որեւէ տուեալ չունիմ այս հարցումին զրական կամ ժխտական պատասխան մը տալու: Չեմ գիտեր նոյն իսկ, թէ ի՞նչ եղած է ցարդ Հայաստանի կառավարութեան յարաբերութիւնը Ռամկավար Ազատական կուսակցութեան հետ, որ միշտ խորհրդային վարչաձեւին բարեկամ մնալու եւ երբեք ընդդիմութիւն չփորձելու վարքագիծը որդեգրած է: Այդ նախընթացը կրնար ուղեցոյց մը ծառայել: Հետեւաբար տեսականօրէն միայն հարցը քննելու հնարաւորութիւն ունիմ:

Քաղաքական կուսակցութիւն մը իր էութեամբ, պետութիւն վարելու, պետական դառնալու կոչումն ունեցող կազմակերպութիւն մըն է: Այս ձգտմը չունեցող ոեւէ խմբակցութիւն, ինչ ալ ըլլայ թողթի վրայ գրռուած իր ծրագիրը, վարդապետութիւնը կը դադրի բառին իսկական իմաստով, քաղաքական կազմակերպութիւն, կուսակցութիւն ըլլալէ: Հայաստանի կառավարութեան կողմէ ընդունիլ ոեւէ քաղաքական կազմակերպութեան գոյութիւնը, կը նշանակէ տեսականօրէն դէթ, հնարաւորութիւն մը տալ անոր պետական դառնալու: Գործնականին մէջ սակայն, նման հնարաւորութիւն ըմբռնելի է միայն հայրենիքի հողին վրայ գործող կազմակերպութեան մը համար: Արտասահմանեան ոեւէ

կաղմակերպութիւն, հայրենիքէն դուրս գտնուելու, հայրենիքին մէջ ապրող ժողովուրդէն խղուած ըլլալու փաստով իսկ, բառին լայն առումով, դադրած է քաղաքական կուսակցութիւն ըլլալէ: Հայրենիքի մէջ դործելու կարելիութեան չափով միայն կը պահէ իր քաղաքական բնոյթը: Անուանական ձեւով միայն, արտասահմանի մէջ դործող մեր կուսակցութիւնները քաղաքական կաղմակերպութիւններ են: Հայաստանի իշխանութեան համար, անոնց փաստական ճանաչումը, ոչինչ կը փոխէ կացութենէն: Այդ ճանաչումը սակայն պայմանաւորուած կրնայ ըլլալ միայն եւ միայն խմբակցութիւններու դործնական վերաբերումով: Անհեթեթութիւն պիտի ըլլար սպասել, որ տեւէ իշխանութիւն, իր հակառակորդը, իր դէմ դործող կաղմակերպութիւն մը ճանչնալով, քաջալերէ անոր դործունէութիւնը: Նման գիջումի սպասող տեւէ խմբակցութիւն, պարտաւոր է հետեւաբար, ամէնէն առաջ, իր դործնական քաղաքականութիւնը իշխանութեան կողմէ ընդունելի ձեւով կաղմակերպել եւ ուղղել:

Հարցը այս ձեւով ներկայացուած, նոր երեւոյթներ կը յուղէ: Գաղափարական լուրջ հարց մը կը ծագի: Ի՞նչ պիտի ըլլայ իմաստը եւ նպատակը որեւէ քաղաքական կաղմակերպութեան ինքնուրոյն դոյութեան, եթէ ամբողջապէս խորացնելով խորհրդային քաղաքական վարքագիծը, հրաժարի իր սեփական քաղաքական եւ ընկերային վարդապետութիւնը հետապնդելէ ու կամ դահանայ զուտ տեսական սկզբունքներով, առանց անոնց դործնականացման ճիգը երեւան հանելու: Այս հարցն իսկ, ցոյց կուտայ ողբերգութիւնը արտասահմանի հայ քաղ. կուսակցութիւններուն: Անոնք ըլլալու եւ չըլլալու, տեսելու կամ լուծուելու մեծ հարցականին առջեւ կը գտնուին: Մեր ժողովուրդի արտառոց պայմաններն

խիստ ստեղծած են այս կացութիւնը, անկախ մարդոց բարի կամ չար տրամադրութենէն եւ կամքէն: Կեանքը դրած է հարցումը, որուն պատասխան մը տալու քաջութիւնը չէր պակասի մարդոց մօտ: Ծիշդ ասոր համար իսկ, մարդիկ կը զգուշանան խորացնելէ հարցերը. անոնց քովէն կ'անցնին, առանց մէջը մտնելու եւ կը դռհանան մակերեսային ու ձեւական լուծումներով:

Ողբերգութեան սաստկութիւնը, հիմա մանաւանդ, առաւելապէս զգալի է: Ներկայ պատերազմէն առաջ, կուսակցութիւնները արտասահմանի մէջ որոշ տուեալներ ունէին իրենց դոյութիւնը արդարացնող: Քաղաքական միջադրային պայմաններու հետեւանքով, Խորհրդ. Միութիւնը կը զգուշանար Թրքահայաստանի ազատագրման հարցը հրապարակի վրայ դնելէ, եւ այս զգուշացումը հնարաւորութիւն կու տար արտասահմանի կազմակերպութիւններուն՝ տէրը կանդնելու այդ դատին: Հիամ որ, Հայաստանի կառավարութիւնը ներկայացուցած է պահանջը ու հրապարակաւ տէր կանդնած անոր, կուսակցութիւնները չփոթութեան մատնուած են: Մէկ կողմէ չեն համարձակիր ու չեն կրնար Հայաստանի վարչաձեւի փոփոխութիւնը պահանջել, միւս կողմէ երբ պետութիւնը ձեռք առած է մեր ազգային հողամասերու ազատագրման դատը, որեւէ դադափարական ու քաղաքական կոռուան չունին, իրրեւ քաղաքական կազմակերպութիւն դործելու: Ի՞նչ բանի պիտի յանդի եւ ո՞ր պիտի հասնի այս անորոշութեան եւ անելին վախճանը: Քիչ մը խելք ունեցող եւ նեղմիտ չեղող մէկու մը համար, բաւական յստակ կ'երեւի ապագան:

Սպասումի եւ փոխանցման շրջանի մը մէջ կ'ապրինք: Այս անորոշութիւնն է որ դոյութեան վերջին իրաւունք մըն ալ կու տայ կազմակերպութիւններուն: Ա. ճապարանք ցոյց տալու կարիքը չեն զգար անոնք, յստակ

ու վերջնական դիրք մը ճշդելու համար: Կը սպասեն միջադպային դէպքերու յստակ եղրակացութեան: Մինչ այդ, զանազան կաղմակերպութիւններ զիրար կը սնուցանեն, արուեստական պայքարի մթնոլորտ մըն ալ ստեղծելով: Դիտելի է որ զանազան կաղմակերպութիւններու միջեւ մրցում մը կայ արտասահմանի հայ կեանքին տիրելու, անոր ղեկավարութիւնը ձեռք ձգելու: Հայ ժողովուրդի կեանքին եւ ասպպայի տեսակէտէն, արտասահմանի հայութիւնը կարեւոր ազդակ մը եւ արժէք մը կը ներկայացնէ: Մեր ժողովուրդի մէկ երրորդը մօտաւորապէս ներկայացնող այդ հատուածը, իր գիտակցութեան եւ հայրենիքի հանդէպ ունեցած դրական վերաբերումին համեմատութեամբ, կրնայ մեծ օգուտներ տալ: Հայաստանի իշխանութիւնն ալ կը գնահատէ վստահաբար այդ արժէքը, իր իսկական մեծութեամբ: Ուեէ կուսակցութիւն չի կրնար յաւակնութիւնը ունենալ, արտասահմանի ժողովուրդը իր ամբողջութեան մէջ ներկայացնելու: Հայաստանի պետական կուսակցութեան անունը կրող արտասահմանի հատուածները, հակառակ իրենց բարոյական մեծ առաւելութիւններուն, չեն յաջողած կապտել ժողովուրդին ձգտումները եւ անոնց ամբողջական արտայայտիչը դառնալ: Չեն յաջողած, որովհետեւ չեն կրցած կուսակցական նեղ շրջանակէն վեր բարձրանալ ու պետական բմբունումին հասնիլ: Հոգեբանական ուրիշ սխալի մը մէջ ալ կը դառնուն անոնք: Հայաստանի պետական կուսակցութեան անունը ունենալով, կը կարծեն մենաշնորհ ունենալ այդ պետութիւնը արտասահմանի մէջ ներկայացնելու, կը հաւատան խորհրդային հայրենիքի առանձնաշնորհեալ, միակ ու իսկական պաշտպանները եւ սիրողները ըլլալ: Այս ոգիէն կը բխի դործունէութեան այն սխալները, զոր ցոյց կու տան ընթացիկ կեանքի մէջ:

Մեր կեանքի առարկայական քննութիւնը եւ կացութեան ճշգրիտ պատկերացումը ունէ լուրջ մարդու կը բերէ այն եզրակացութեան, որ առանց Համայնավար կուսակցութեան մասնակցութեան, կարելի չէ ու պէտք ալ չէ վարել հանրային աշխատանքները: Արտասահմանի մէջ կատարուած աշխատանքներէն դուրս չեն կրնար մնալ համայնավարները: Հայրենիքի եւ արտասահմանի կապը կարելի չէ դժհացուցիչ եւ զօրաւոր վիճակի մը հասցնել առանց անոնց մասնակցութեան: Սխալ մը կ'ըլլայ սակայն, այս եզրակացութենէն հետեւցնել որ հայ համայնավարները, արտասահմանի մէջ, առանձին կըրնան վարել հանրային կեանքը կամ տիրապետող դիրք ունենալ այդ կեանքին վրայ: Այդ ձեւով ամէն աշխատանք կը կաղայ եւ կը ձախողի: Արտասահմանի հայ ժողովուրդը շրջապատող պայմանները հիմնովին տարբեր են հայրենիքի մէջ ստեղծուած պայմաններէն. հետեւաբար, կարելի չէ հայրենիքէն ներս թէ դուրս գործունէութեան նոյն եղանակը որդեգրել: Ընկերային, տնտեսական ու քաղաքական խորհրդային դրութիւնը տիրապետող է հայրենիքին մէջ: Արտասահմանի մէջ, հայ անհատներու համար եթէ հասկնալի է ընկերային վարդապետութիւն մը, հայ հաւաքականութեան համար դասակարգային խնդիր դոյութիւն չունի: Մեր ապրած երկրի պետական դրութեամբ անհատապէս չահադրդրուած ենք բոլորս, որովհետեւ մեր կեանքին վրայ իր հետքը կը ձգէ. բայց իրեւ հաւաքականութիւն, դուրս կը մնանք մեզ ընդունող երկիրներու ներքին ընկերային ու քաղաքական պայքարներէն, որովհետեւ ժամանակաւորապէս բնակողի հոգեկան տրամադրութիւններով կ'ապրինք, ու չաւ անդամ տեղացիները իրենք իսկ չեն հանդուրժեր մեր միջամտութեան: Մեր կեանքին տիրապետող հարցը, հայրենիքի հետ մեր ունենալիք յարա-

բերութեան էութիւնը ճշդելու, մեր եւ հայրենիքի կապը հնարաւոր եղած չափով զօրաւոր եւ անքակտելի դարձնելու, մեր բոլոր ապրումներուն մէջ հայրենիքի գաղափարը իշխող դարձնելու մտահոգութիւնն է:

Այս մտահոգութիւնէն պիտի բխին մեր գործունէութեան բոլոր եղանակները: Հայրենիքէն խրտչեցնող, հայրենիքէն հեռու պահող որեւէ մտածում եւ գործ, ինչքան ալ իր մէջ բարձր ոգիով առաջնորդուած ըլլայ, չի դադրիր դատապարտելի ըլլալէ: Հայրենիքի շուրջ վէճը անխուսափելիօրէն կը ստեղծէ հայրենիքին թեր ու դէմ խմբակցութիւններ: Հետեւաբար, մեր վէճերէն ու պայքարներէն դուրս պէտք է հանել հայրենիքին հետ կապուած հարցերը: Իրականին մէջ, այդ վէճը անընդունելի նկատելէ յետոյ, վէճի ուրիշ խնդիր ալ չի մընար: Ի՞նչ բանի շուրջ պայքար պիտի ստեղծուի, երբ ամէն մարդ համաձայն ըլլայ մեր քաղաքական հիմնական պահանջներուն շուրջ, երբ բոլորը հաշտուին հայրենիքի վարչաձեւին հետ: Ազգային մարմիններու եւ միութիւններու մէջ աթոռ մը գրաւելու համար: Անշան ու երկրորդական խնդիր է: Մեր անցեալի գործերուն վերադնահատման շուրջ: Յաւոտ հարցի մը վերայ դրինք արդէն մատերնիս: Պարզ է որ անցեալի դէպքերու ղեւհատումը ամէն մարդ նոյն չափանիշով եւ նոյն ձեւով չի կատարեր: Եթէ կարելի ըլլար անցեալին մօտենալ, պատմաբանի ակնոցով ու գործուած սխալներէն դատեր առնելու սրտցաւութեամբ, որեւէ անպատեհութիւն չէր մնար անոր քննութեան մէջ: Բայց մարդիկ, մանաւանդ կուսակցականները, անցեալը կը քննեն ոչ թէ ինքն իր մէջ, ատենի պայմաններուն եւ կարելիութիւններուն առնչութեամբ, այլ առաւելապէս իրենց ներկայ դիրքը հիմնաւորելու եւ ապագայ ուղեգիծ մը ճշդելու մտադրութեամբ: Անցեալի այս կամ այն

դէպքը եւ դործունէութեան եղանակը ճիշդ եւ օգտակար դառնող մէկը, հաւաքէտ է ընդհանրապէս նման դէպք մը եւ գործելակերպ մը ճիշդ եւ օգտակար դառնելու ներկային ու ապագային մէջ: Կամ ընդհակառակը: Ասկէ ծածաղում կ'առնեն մեր մէջ տեսնուած շատ մը պայքարներ եւ անհասկացողութիւնները: Ասոր համար է որ պայքարի ու վէճի դադարի մը օգուտն ու անհրաժեշտութիւնը ցոյց տուողները, կը թելադրեն խուսափիլ անցեալի քննութենէն:

Անդործնական ցանկութիւն մըն է հաւանաբար, այս մարդոց պահանջը: Մեր հանրային դործիչներու մէջ շատեր կան, որոնք չեն կրնար ապրիլ առանց պայքարի մթնոլորտի, որովհետեւ հակառակորդի մը գործերուն քննադատութիւնը, յարձակումը ամէնէն դիւրին եւ իր անձին վրայ ուշադրութիւն հրաւիրող ամէնէն ազդու ձեւն է: Մտքի ստեղծագործ ճիղի եւ դժուարին աշխատանքներու անընդունակ դիրքիչ մը, ինքնաբերաբար կ'իյնայ ուրիշները քննադատելու հեշտ ճամբուն մէջ: Այդ ձեւով, նման մարդիկ շատ անդամ արջի ծառայութիւն ալ կը մատուցանեն իրենց պաշտպանած դատին: Այսօր հրապարակի վրայ կան կարգ մը մարդիկ, որոնք հայրենիքին կապուած կը զղան ինքզինքնին ո՛չ թէ լոկ հայրենասիրական եւ ազգային դերագոյն շահերու գիտակցութեամբ, այլ աեւ խորհրդային իրաւակարգի ընկերային վարդապետութեան եւ դադափարաբանութեան հանդէպ իրենց ունեցած համոզումներով: Անոնք կրկնակի պատճառներ ունին հետեւաբար իրենց սէրը եւ նուիրումը ցոյց տալու մեր հայրենիքին: Նոյն համեմատութեամբ ալ անոնք բարոյական աւելի մեծ պատասխանատուութիւններ ունին դադութներու մէջ ժողովուրդին դէպի հայրենիք ունեցած զղացական ու բանական վերաբերումը զօրացնելու եւ ամրացնելու գործին մէջ:

Անոնք պարտաւոր են խելացութիւն եւ «թաքթ» դնել իրենց արտայայտութեան եւ գործերուն մէջ, որպէսզի չտկարանայ հայրենասիրական դիպցումը զանդուածներուն մէջ եւ աստիճանաբար խորհրդային վարչաձեւին հանդէպ ընդդիմադիր եղողներն ալ աւելի դրական կեցուածք ունենան եւ լքեն իրենց վարանումները: Նման իրապաշտութիւն կ'ենթադրէ դուրս գալ կուսակցական միակողմանի հողերանութենէն եւ պետական ըմբռնում ունենալ:

Կուսակցական բառին, ինքնաբերաբար իրրեւ ածական զբէին տակ կու գայ նեղմիտ որակումը: Կուսակցականներու դժգոհութեան հակառակ, այս ածականին գործածութիւնը կարծուածին չափ անտեղի չէ: Կուսակցութիւն մը ընկերային երեւոյթները որոշ մեկնակէտէ մը դիտել ու գնահատել տուող կազմակերպութիւն մըն է, որ ճիշդ եւ օգտակար կը գտնէ այն դէպքերը եւ կարծիքները միայն, որոնք տրամաբանօրէն կը բխին կուսակցութեան աշխարհայեացքէն: Այս սահմանումէն իսկ կը հետեւի դատումի միակողմանիութիւնը եւ հետեւաբար նեղմտութիւնը: Կուսակցութիւն մը ընկերային վարդապետութիւն մը ունի, ուրեմն անոր դադափարական հորիզոնը աւելի լայն է եւ ընդարձակ, համամարդկային է եւ դուրս եկած ազգային շրջանակէն: Անոր տեսութիւններուն ընդգրկած սահմանն ու դաշտը լայն է, բայց դիտելու եւ գնահատելու կերպն է նեղը ու սահմանափակը. անոր ակնոցը թափանցիկ ու անդոյն չէ, այլ գունաւոր ու կեանքը կը տեսնէ միշտ ու միայն ակնոցին գոյնով:

Պետական ըմբռնումը ճիշդ հակառակն է: Պետութիւն վարողները, այսինքն ժողովուրդի մը շահերուն ամբողջական բեռն ու պատասխանատուութիւնը իրենց

վրայ առնողները, կուսակցական իսկ եթէ ըլլան, հարկադրանքին տակը կը գտնուին լայնամիտ ըլլալու, ժողովուրդին զանազան խաւերուն մտածումներն ու տեսակէտները աչքի առաջ ունենալու, ըս տայնմ կաղմակերպելու համար իրենց գործունէութիւնը: Պետական դարձող կուսակցական մը եւ կուսակցութիւն մը, իր սկզբբունքներուն գործնականացումը հետապնդելով հանդերձ, միշտ ուշադրութեան առարկայ կը դարձնէ իրեն յանձնուած զանգուածներու ընդհանուր տրամադրութիւնները: Պետութեան չարիք ու վնաս հասցնողները անխնայ կը դարձնէ, բայց չի շարժիր միայն իր կուսակցութեան մաս կաղմողներու ոգիով: Պետական դարձող կուսակցականը եւ կուսակցութիւնը այլեւս ամբողջ ժողովուրդը կը ներկայացնէ եւ չ թէ անոր մէկ մասը. կ'աշխատի եւ կը գործէ ամբողջին համար եւ ոչ թէ մէկ մասին: Այս ոգիով է որ կրնայ, եթէ առողջ են ու օգտակար իր սկզբունքները եւ խելացի իր գործելակերպը, կապել իր հաւատալիքներուն, առաւելագոյն թիւը ժողովուրդին: Վերջին նպատակն ալ կուսակցութեան մը ի վերջոյ կը կայանայ իր սկզբունքներուն ընդհանրացման, ժողովուրդի ամբողջին կողմէ ընդունելի դարձնելու ճիգին մէջ:

Հայ պետութեան մեր քաղաքացի չըլլալու պարագան, արդեւք մը չէ, որ այդ պետութիւնը վարող կուսակցութեան անդամ նկատուողները չառաջնորդուին նոյն ոգիով: Ո՞ր է արտասահմանի հայ համայնավարներուն իսկական դերը: Ես չեմ քններ այստեղ, իրենց բռնակած երկրի ընկերային հարցերուն մասնակցութեան խնդիրը, այլ պարզապէս հայ կեանքի մէջ ունեցած քրենց պարտականութիւնը: Առաւելագոյն աշխատանքը եւ ամենազնահատեղի գործը կատարած կ'ըլլան անոնք, եթէ կարենան դադթաշխարհի ժողովուրդը կապել հայ-

րենիքին : Այս ընելով, կուսակցականօրէն իսկ լաւագոյն
գործը տեսած կ'ըլլան : Շատ լաւ գիտեմ, որ միայն հայ-
րենիքը սիրցնելը չի գոհացնէր հայ համայնավարը, ան
կը ցանկայ որ հայ մարդը սիրէ, օգտակար գտնէ եւ
միակ ըմբռնելի իշխանութիւնը ընդունի այսօրուան Հա-
յաստանի կառավարութիւնը : Շատ բնական ու արդար
է այս ոգին, բայց էականը դայն ընդհանրացնելուն եւ
հնարաւոր եղած չափով շատ մարդոց կողմէ ընդունելի
դարձնելուն մէջ կը կայանայ :

Համայնավար չեղողի մը դերն ու պարտականութիւ-
նը չէ անշուշտ դբաղիլ կուսակցութեան գործելակերպի
քննութեամբ : Դաս տալու անհաճոյ յաւակնոտութիւն մըն
ալ կ'ենթադրէ նման քննութիւն : Բայց անվիճելի է որ
վճռական ազդակ է Սփիւռքի եւ Հայրենիքի յարաբերու-
թեանց տեսակէտէն, արտասահմանի համայնավարնե-
րուն գործունէութեան եղանակը : Շատ տրամաբանական
ու հասկնալի է որ մեր հայրենիքի վարիչները մեր կեան-
քի, մեր աշխատանքի, մեր դիտաւորութիւններուն եւ
ձգտումներուն մասին իրենց ունեցած տեղեկութիւնները
հաւաքեն առաւելապէս իրենց պատկանած կազմակեր-
պութեան դուրսը գտնուող անձերէն եւ մարմիններէն,
որ, անոնք աւելի շատ հաւատք ընծայեն իրենց ընկեր-
ներու տեղեկութիւններուն եւ ցուցմունքներուն, քան թէ
ուրիշներուն : Գիտենք նաեւ որ որեւէ մարդ, իր գործու-
նէութեան եղանակը կը ճշդէ եւ որոշումներ կու տայ,
ունեցած տեղեկութիւններու հիման վրայ : Ասկէ կը հե-
տեւի այն վճռական դերը զոր արտասահմանի հայ հա-
մայնավարները ունին մեր եւ հայրենիքի յարաբերու-
թեանց տեսակէտէն : Այս պարագան իսկ բարոյական ի-
րաւունքը կու տայ ոեւէ Հայու դբաղելու, տեսակէտ
յայտնելու արտասահմանի հայ համայնավարներու գոր-
ծունէութեան մասին :

Հայաստանի եւ արտասահմանի միջեւ ներդաշնակութիւնը կատարեալ կըդառնար, եթէ դուրսի համայնավարները ժողովուրդի վրայ ունեցած իրենց ազդեցութեամբ եւ արժէքով տիրապետող ըլլային: Իրականութիւնը սակայն այդպէս չէ: Աւելորդ է քննել այստեղ այս կացութեան պատճառները: Փաստական վիճակ մը կայ, որ ստեղծուած է ապահովարար, մեր բնական երկիրներուն տնտեսական եւ ընկերային ընդհանուր կացութենէն: Մեր ժողովուրդի բնական ու զօրաւոր հայրենասիրութիւնն իսկ հնարաւոր չէ դարձուցած արտասահմանի մէջ համայնավարներու ոյժին եւ հեղինակութեան տիրապետութիւնը: Արտասահմանի մտաւորականութեան մեծադոյն մասը կարծես քէն բրած է անոր հանդէպ. եթէ հակառակորդ չէ պարզ ու բաց կերպով, բայց չի մասնակցիր անոր գործունէութեան: Կուսակցական կարգապահութեան խստութենէն խուսափելու դիտումով միայն չի բացատրուիր անշուշտ այս երեւոյթը եւ ոչ ալ համայնավար դադափարականութեան հանդէպ անոնց ունեցած բացասական դիրքով: Շատեր կան մեր մտաւորականութեան մէջ, որոնք ընկերային արդարութեան զօրաւոր բնադդ մը ունին. որոնք հոգեբանօրէն գրամատիրական կարգերու անարդարութեան դէմ ըմբոստացողի ներքին տրամադրութիւն մը ունին, մայց կը խուսափին իրենց գործօն մասնակցութիւնը բերելէ այդ անարդարութեանց դէմ մղուող պայքարին: Որովհետեւ կը կարծեն թէ չեն կրնար ապրիլ արտասահմանի հայ համայնավարներուն ստեղծած ներքին մթնոլորտին մէջ ու խելացի եւ օգտակար չեն դոնէր անոնց գործելակերպը:

Համայնավարութիւնը իրրեւ յեղափոխական կադմակերպութիւն, պայքարի կադմակերպութիւն մըն է: Գաղթաշխարհի հայ ժողովուրդին մէջ, ընկերային յե-

դաւիթութիւն ստեղծելու հարց դոյութիւն չունի, հետեւաբար, զուտ հայ կեանքի անհուժեամբ, պայքարի գործելակերպը չի պատշաճիր մեր կացութեան: Դաստիարակչական գործ մը կայ առաւելապէս մեզ համար, հասկնալի եւ ընդունելի դարձնելու համար մեր հայրենիքին պետական, ընկերային ու տնտեսական դրութիւնը: Այս չափով, կուսակցութիւնը կատարած կ'ըլլայ արդէն իր քարոզչական պարտականութիւնը: Շոս իսկ, զուտ տնտեսական քարոզչութեամբ, կուսակցութեան տեսաբաններուն մտածողութեանց ծանօթացումով, կարելի չէ բաւաբարուիլ: Վերջին քառորդ դարու հայ կեանքի շօշափելի օրինակները, մտքերու պատրաստութեան լաւագոյն միջոցներն են:

Ի՞նչ է ի վերջոյ պայքարի ըմբռնումը: Հակառակորդ մը նուաստացնելու, դատապարտելու դիրքին մէջ դնելու մասը, բացասական երևան է պայքարին: Դրական կողմը, զանդուածները քու տեսակէտիդ բերելու աշխատանքն է: Այդ աշխատանքը բազմաթիւ ձևով աւելի մարտելի եւ դիւրամբռնելի կը դառնայ ժողովուրդին, բայց աւելի հիմնաւոր եւ ընդունելի կը դառնայ, եթէ զգացումներու եւ կիրքի բաժինը նուազագոյնի իջնէ: Պէտք չէ մոռնալ, որ քաղաքական ու ընկերային դրութիւն մը իր տեսական մասովը չէ հրապուրողը զանդուածները, այլ իր գործնական արդիւնքներով: Որեւէ քաղաքական կազմակերպութիւն, միշտ աշխատած է իր տեսաբանութիւնը հիմնել ընդունելի տրամաբանական կառուցուածքով մը: Կարեւորը եւ հետաքրքիրը կազմակերպութեան ողին է, զոր զօուար է տարազներով ձեւակերպել:

Վերջին պատերազմէն յետոյ, այդ ողին կրնայ միայն հայրենասիրական ըլլալ, այսինքն համահայկական: Հայրենասիրութիւնը ժողովուրդի մէկ մասին ու հատ-

ուածին համար չէ ու չի կրնար ըլլալ: Ամէն մարդ իր դիտցած ձեւով հայրենասէր է: Որեւէ մէկը եթէ կ'ուզէ ուրիշի մը հայրենասիրական ըմբռնումը նոյնացնել իր ունեցածին, չիկրնար խիստ քննադատութիւնով եւ հայհոյութիւններով մօտենալ: Այս ձեւը աւելի կը խրտչեցնէ ու կը հեռացնէ: Գործնական եւ խելացի եղանակը, անոր սխալ մտածումները բարեկամաբար զգացնելուն եւ ուղիղ ճամբան ցոյց տալուն մէջ կը կայանայ:

11. — ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Տարիէ մը ի վեր դադրած է պատերազմը ու սկզբնական օրերը խանդավառութիւնն ալ տկարացած: Յաղթանակի ցնծութիւնը կարճ պահ մը միայն տեւեց բոլոր ժողովուրդներու մէջ: Յոգնածութեան ծանր նշաններ ցոյց կուտայ հինգուկէս տարի անհաւոր անձկութեան մը մէջ ապրող մարդկութիւնը: Այս թմրութիւնը եւ յոգնութիւնը երկար չպիտի տեւէ անշուշտ ու միջադրային այն բարդ ու մեծ խնդիրները՝ որոնցմով ամէն երկրի մէջ խումբ մը պատասխանատու մարդիկ կը զբաղին առաւելապէս այժմ, քննութեան առարկան պիտի դառնան ժողովրդական լայն դանդուածներուն:

Մենք, Հայերս այսօր աւելի մօտիկ կը զգանք մեր հայրենիքը մեղի, քան երբ եւ իցէ. աւելի մօտէն հաղորդակից ենք անոր ապրումներուն, զարգացման աստիճանական փոփոխութիւններուն: Մեր անհատական կեանքն իսկ վաղը պիտի կազմակերպուի մեր հայրենիքի վիճակին ու դիրքին առնչութեամբ: Հրապարակ դրուած են արդէն, մեր հայրենիքի քաղաքական ապագային հետ կապուած հարցերը ու Սփիւռքի հայութեան դէպի երկիր վերադարձի կազմակերպութիւնը:

Մենք բոլորս, յստակ պատկերացումը պէտք է ունենանք մեր հայրենիքին, որովհետեւ ան կը պատկանի մեզմէ ամէն մէկուն եւ բոլորիս: Պիտի դադրինք հետեւաբար դուրսի մարդու հոգեբանութեամբ մօտենալէ մեր հայրենիքին եւ պետութեան հետ կապուած հարցերուն, այլ իբրեւ բարոյական քաղաքացիներ կապուած պիտի զգանք հայրենիքին, իրաւունքներով եւ պարտականութիւններով: Այսպէս կարենալ ընելու համար, ամէնէն առաջ պիտի քանդենք մեր հոգիներէն, ընդդիմադիրի հոգեբանութիւնը: Գաղափարական ընդդիմութիւն ըստւածն ալ, նոյն իսկ իր ամէնէն գաղափարական ձեւին մէջ, չի պատշաճիր ո՛չ մեր պայմաններուն եւ ո՛չ ալ ներկայ ժամանակներուն: Այդ տեսութեամբ մենք մեզ կը դնենք լպրծուն դետնի մը վրայ, որ հեշտութեամբ կրնայ առաջնորդել մեզ դէպք իսկական ընդդիմադիրի դիրքին: Զէ՞ որ գաղափարական ընդդիմութիւն ըստւածը, ուրիշ շատ մը բաներու կարգին, հոգեկան տրամադրութիւն մըն է նաեւ, որ կ'արգիլէ մեր պետականութեան ձեռք ձգած ու ձգելիք յաջողութիւններով խանդավառուելու ընդունակութիւնը: Իսկ առանց ընդհանուր եւ վարակիչ խանդավառութեան, դրական, չինիչ ու ստեղծագործ ի՞նչ աշխատանք հնարաւոր է:

Անհրաժեշտ է ուրեմն, լուրջ վերազնահատման ենթարկել, անցեալի մեր բոլոր ըմբռնումները եւ նոր պայմաններու համապատասխան, առողջ ու դրական ուղեգիծ մը պատրաստել:

Նոր պայմաններ ըստւած ընդհանուր բացատրութիւնը, այսօր չօջափելի կերպով յստակ է ամէն մարդու համար: Պատերազմի վերջաւորութիւնով ստեղծւած միջազգային ուժերու դասաւորումը, անոնցմէ իւրաքանչիւրին ունեցած արժէքն ու կարեւորութիւնը, ամէն մտքի համար, պարզ ու հասկնալի է այսօր: Այդ

ուժերուն մէջ, Խորհրդային Միութիւնը իր առաջնակարգ մեծութեամբ եւ ազդեցութիւնով, արդէն դժած ու սահմանած է նոյն իսկ շատ մը եւրոպական եւ ասիական ժողովուրդներու դերքը: Քաղաքական Տօնքիչութիւնը իր ծայրայեղութեան հասցնելու անմիտ ու ծիծաղելի կերպարանքը կը ստանայ, եթէ որեւէ Հայութեան, վայրկեան մը իսկ այդ պատկանելի եւ անարկու ուժին դէմ երթալու մտածումը կ'անցնի: Յնորամտութիւն եւ անհեթեթութիւն պիտի ըլլար որեւէ հայ քաղաքական ծրագիր, նպատակ, դործ եւ դիտաւորութիւն ընդդէմ Խորհրդային Միութեան: Այս ճշմարտութեան հաստատումը բաւարար է ամէն թիւրիմացութիւն հարթելու եւ ամէն տեսակ վարանումի վերջ դնելու համար:

Մարդ կը քաշուի իսկ այսքան պարզ ճշմարտութիւն մը հրապարակով ըսել պարտաւորուած ըլլալուն համար: Որովհետեւ պէտք է ընդունիլ որ, բարոյապէս նուաստացուցիչ կողմ մը ունի որեւէ մէկուն համար, կատարել իր դերքին ճշդումը հայրենիքին հանդէպ, հիմնուելով անոր ուժին վրայ: Հայրենասիրական զոհողութիւնը իր ճշմարտութեան եւ նիւթական զօրութեան վրայ հիմնել, հայրենիքի հանդէպ նուիրումը եւ դրական վերաբերումը: Նման հիմնաւորում ենթադրել կուտայ որ, մենք կրնանք ուրեմն ընդդիմադիր ըլլալ եւ կամ բացասական ու անտարբեր կեցումովք ունենալ մեր հայրենիքին հանդէպ, եթէ ան տկար ըլլայ եւ անոյժ: Այսքանը մարդ կը պարտաւորուի ըսել սակայն, իրապաշտութեան անունով խօսողներուն, որոնք բառին իմաստն իսկ կը խաթարեն: Որեւէ հայ, բարոյապէս իրաւունք չունի գործնական կամ դադաւարական ընդդիմադիր ըլլալու իր հայրենիքին:

Քիչ մը խորհելով, դիւրութեամբ կը տեսնուի որ

իշխանութեան ընդդիմութիւնը կ'առաջնորդէ Հայրենիքի ընդդիմութեան: Հայրենիք մը անըմբռնելի է առանց իշխանութեան: Անհնարին է որեւէ օգտակար դործ կատարել Հայրենիքին, առանց իշխանութեան, բայց առանց անոր եւ անոր դէմ կարելի է միայն վնասակար դործ մը ընել: Մեղի համար, այդ իշխանութեան չենթարկուողներու համար, քիչ մը տարօրինակ ալ կը թուի անոր հանդէպ մեր դժգոհութիւնը: Եթէ այդ դժգոհութիւնը Հայրենիքի եւ Սփիւռքի հայութեան միջեւ դոյութիւն ունեցող յարաբերութիւններու մասին է, պէտք է խոստովանիլ որ ընդդիմութեամբ չէ որ հնարաւոր պիտի դառնայ անոր բարձումը: Ընդհակառակը, իշխանութեան հանդէպ ցոյց տրուելիք լաւագոյն տրամադրութիւններով միայն կարելի պիտի ըլլայ դժգոհութիւն ստեղծող պայմաններու աստիճանական անհետացումը: Մնաց որ, նման դժգոհութիւն բոլորովին անհիմն ու անտեղի է այս պահուստ, երբ մեր Հայրենիքը բոլորին կոչ ուղղած է դէպի երկիր վերադարձի: Ներգաղթի ընդհանուր հրաւերէն յետոյ, կը չքանան նման դժգոհութեան իրական եւ ենթադրական բոլոր տուեալները: Դժգոհութեան որեւէ պատրուակ իսկ չի մնար, երբ կը պատասխանենք հրաւերին, որովհետեւ հայ Սփիւռքը կը դադրի այլեւս դոյութիւն ունենալէ: Իսկ եթէ չպատասխանենք հրաւերին, կը կորսնցնենք որեւէ բարոյական իրաւունք դժգոհութիւն յայտնելու:

Եթէ դժգոհութիւնը երկրի ներքին կեանքի մասին է, պէտք է յայտնել որ մենք չենք դատաւորները, այլ այդ իշխանութեան տակ ապրող ժողովուրդը: Ես չեմ խօսիր այստեղ, մեր երկրի արտաքին քաղաքականութեան շուրջ հաւանական դժգոհութեան մը մասին, որովհետեւ բոլոր երեւոյթները կը հաստատեն որ նման

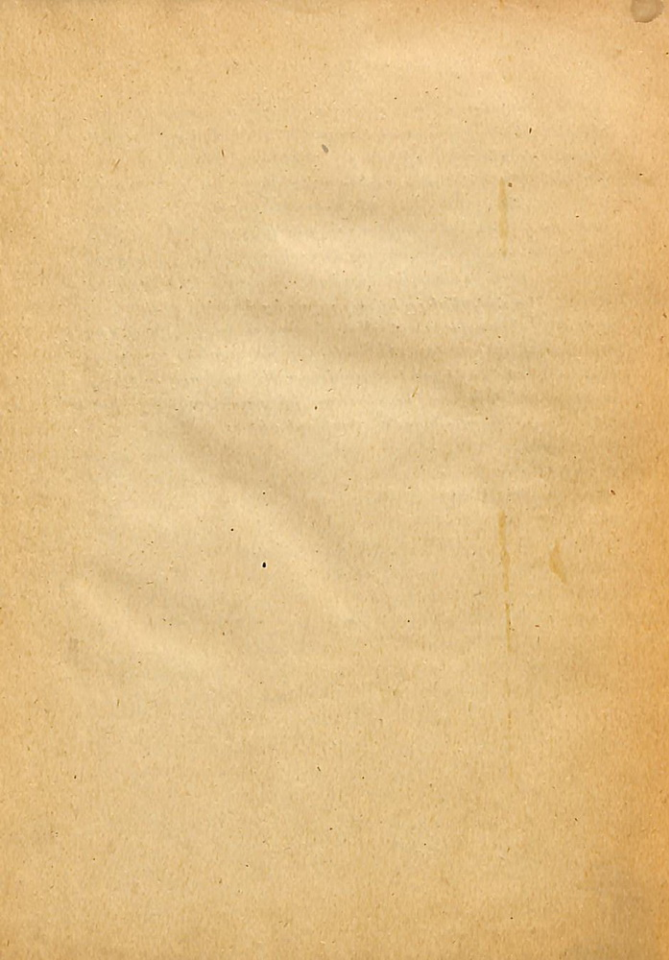
դժգոհութիւն զոյութիւն չունի եւ ամէն մարդ համա-
ձայն է ընդունելու մեր պետութեան վարած քաղաքա-
կանութիւնը իբրեւ միակ ըմբռնելի եւ զործնական ձե-
ւը համադրելին քաղաքականութեան մը :

Ի՞նչ կը մնայ ուրեմն տեսնուած վերապահութիւն-
ներու եւ վարանումներու խորքը . ի՞նչով բացատրել
հայրենիքին շուրջ միահամուռ կամքի մը պակասը : Մեր
փոխադարձ յարաբերութիւններու անցեալը , մեծ մա-
սով կը բացատրէ անշուշտ այսօրուան կացութիւնը :
Տարիներու քարոզչութեամբ կազմուած մտայնութիւն մը
իւր վրայ կը կրէ աւանդութիւններու ծանր շղթան , զոր
կարելի չէ թօթափել մէկ օրէն միւսը : Ժամանակը եւ
քաղաքական ցնցող դէպքերը մեծագոյն խթաններն են
ցանկացուած փոփոխութիւնը ստեղծող : Մեր հայրենի-
քին տարած յաղթութիւնը , ինքնին մեծ յեղաշրջում
մը ստեղծեց միտքերու մէջ . Թրքահայաստանի ազատա-
դրութիւնը վաղը պիտի լրացնէ պակասը : Մինչ այդ ,
դէպի հայրենիք ներդաղթի կոչը , ամէնէն արմատական
ազդակը եղաւ իրապաշտ եւ ուղիղ դէին բերելու շատ մը
վարանոտներ : Այդ կոչին էութիւնը , մեր պետութեան
կողմէ Սփիւռքին , հայ քաղաքացիութեան իրաւունք տա-
լու ոգին է : Անով , դադրած է տեւականօրէն , հայրենի-
քի ներսը եւ դուրսը ապրող Հայերուն միջեւ եղած տար-
բերութիւնը : Հայաստանի իշխանութիւնը դարձած է
նաեւ մեր իշխանութիւնը : Մեզ հանդէպ ցոյց տրուած
այս լայնախոհ , հայրենասէր եւ եղբայրական վերաբե-
րումէն յետոյ , վարանում եւ ընդդիմութիւն ցոյց տուող-
ները կրնան ըլլալ միայն անոնք , որ չեն ուզեր կոչին պա-
տասխանել , չեն ուզեր հայ քաղաքացի դառնալ , կը մեր-
ժեն հայրենիքին տիրապետութիւնը իրենց հոգիներուն
վրայ , հայրենիքէն աւելի բարձր կ'ընդունին սա կամ նա
նկատումը , հաշիւը : Կ'արժէ՞ զրադիլ անոնցմով :

Ոչ անչուշտ. եթէ չհաստատէինք որ դադութներու ներքին կեանքը խորապէս ազդուած կը մնայ հայրենիքին շուրջ միակամութիւն մը չկարենալ ստեղծելու մեր տկարութենէն: Բոլոր աշխատանքները կը կատարուին ցրուած ձեւով. ուժերը կը սպառին զիրար չէզոքացնելով: Կացութիւնը այսպէս ալ պիտի շարունակուի եթէ հայրենասիրական զօրաւոր գիտակցութիւն մը չցնցէ բոլորս, եթէ խորապէս չհամոզուինք որ, մեզ փրկողը միայն մեր հայրենիքը կրնայ ըլլալ իր հողով, ժողովուրդով եւ իշխանութիւնով: Այս հաւատքն է որ կրնայ մեզ բոլորս միացնել, մեր ինքնութիւնը պահպանել եւ ստեղծել այն անհրաժեշտ խանդավառութիւնը որուն պէտք ունի մեր ղժրախտ ժողովուրդը իր քաղաքական հեռանկարներու իրականացման նախօրեակին:

Փարիզ, Մարտ 1946

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220032265

25 n° [In 503]

A ^{II}
32265

ՆՈՅՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՆ

Ֆր.

1. — Գաղութներու ղեկավարութեան հարցը	
Երկու պրակ	50
2. — Հայաստան 1945ին	75
3. — Կուսակցութիւնները եւ Հայրենիքը	120

ՀՐԱՏԱՐԱԿՆԵԼԻ ԳՈՐԾԵՐ

4. — Ստալին (Կեանքը եւ զործը)	
5. — Եղեռնը (Թատրերգութիւն 4 արար)	

ԳԻՆ՝ Ֆրանսայի համար 120 ֆրանք
Արտասահման՝ 1 տոլար 25 սենթ

Հեղինակին հասցէն .-

23, Rue Lavoisier - Cachan (Seine)

